

องค์กรที่ลงไปทำงานกับกลุ่มเป้าหมายโดยตรงคือ ชาวเขา เด็ก และสตรี ชัดเจนขึ้น (นิวัฒน์ สุวรรณพัฒนา และคณะ, 2543) วิล คำแก้ว ผู้ติดเชื้อจากศูนย์เพื่อนชีวิตรใหม่เล่าถึงที่มาของการทำงานรวมกลุ่มในระยะแรกๆว่า⁵⁶

มันไม่มีใครจะสนับสนุนอยู่เบื้องหลังนะ เพราะว่าตอนนั้นเรามาเพราะว่าเราเกิดความกดดัน เราก็อยากจะให้มันเกิดขึ้น อยากจะให้เขาเข้าใจเรานะ เราก็มา มีเจ้าหน้าที่สาธารณสุข เขาก็อยากฟังความคิดเห็น และองค์กรที่เลี้ยงก็มา สนับสนุนในด้านจิตใจ การให้กำลังใจ ซึ่งพูดถึงการเงิน การทองนี้ไม่ได้เลยนะ สมัยนั้นเป็นสมัยที่เสียสละมากเลย เป็นสมัยแรกที่เกิดขึ้นของเอดส์นั้นจะมีการเสียสละ มีเพื่อนเรา มีรถ ต่างคนก็ต่างฐานะกัน และก็เกื้อหนุนกันไปตามระดับ ที่มีอยู่เท่าที่เห็น เพื่อนเราตาย ก็ตามกันไปเที่ยวหา มีอะไร ก็เอาไป เขาไปร่วมเวที ส่วนมากเขาไปเวที เราได้ไปด้วยเราก็เอามาพูดมาจากรัน คือการได้พูดกัน การได้แสดงออกบ่อยๆ และการที่เรามีโอกาสเข้าไปร่วมเวที ทำให้เราเกิดการพัฒนา ในด้านความคิด เกิดการเรียนรู้ ที่ว่าจะพูดอย่างไร ให้มันเข้าหูคนฟัง เราจะทำยังไง ซึ่งตรงนี้นั้นไม่มีในหนังสือที่เราจะหาเรียนได้

ในทัศนะของจอน อึ้งภากรณ์ ขบวนการทางสังคมเรื่องเอดส์เกิดขึ้นจริงๆ เมื่อมีการรวมตัวกันของผู้เป็นเจ้าของปัญหาโดยตรง ในกรณีนี้คือการเกิดเครือข่ายผู้ติดเชื้อ⁵⁷ พลังของการรวมกลุ่มผู้ติดเชื้อที่ส่งผลต่อนโยบายชัดเจนคือ เมื่อมีการนำข้อเรียกร้องเรื่องสิทธิผู้ติดเชื้อ เสนอในการประชุมเรื่องเอดส์ระดับภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิกครั้งที่สาม ในจังหวัดเชียงใหม่ เมื่อเดือนกันยายน 2539 ซึ่งเป็นภาพของการทำงานลักษณะสมานฉันท์ (partnership) ชัดเจนระหว่างเครือข่ายของอพช.และเครือข่ายของผู้ติดเชื้อ

การเปิดตัวของผู้ติดเชื้อและเคลื่อนไหวในรูปเครือข่ายนี้ เปิดมิติ 'การอยู่กับเอดส์' ให้เห็นชัดเจนในทางปฏิบัติการรวมตัวนี้เพื่อยืนยันว่าสังคมสามารถอยู่ร่วมกับผู้ติดเชื้อได้ ขณะเดียวกันผู้ติดเชื้อเองก็มีพื้นที่ที่จะยืนยันได้ในสังคมด้วย เป็นการสร้างวาทกรรมของการเป็นเอดส์ในมิติใหม่ โดยการสร้างตัวตนใหม่ของผู้ติดเชื้อในฐานะที่มีคุณค่า มีศักยภาพในการดูแลตนเอง และสามารถทำประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้ การเคลื่อนไหวของผู้ติดเชื้อลักษณะดังกล่าวนี้ ชัยันต์ วรรณะภุติ และคณะ (2543) วิเคราะห์ว่า คือขบวนการทางสังคมในรูปแบบใหม่ (New Social Movement)⁵⁸ เป็นการต่อสู้ของกลุ่มคนชายขอบที่ถูกสังคมรังเกียจ ตีตรา และกีดกัน ที่สามารถพลิกผันสถานการณ์เลวร้ายไปสู่การยอมรับของครอบครัว ชุมชน และภาครัฐได้

ดังตัวอย่างการยอมรับของชุมชนต่อกลุ่มผู้ติดเชื้อ จากการศึกษาศักยภาพประชาสังคมภาคสตรีในการแก้ไขปัญหาเอดส์ (บุบผา และศิริรักษ์, 2543) พบว่า ในกลุ่มผู้ติดเชื้อจำนวน 186 กลุ่มในภาคเหนือตอนบน ส่วนใหญ่มีผู้ชายเป็นผู้นำกลุ่ม⁵⁹ กลุ่มที่มีผู้หญิงเป็นผู้นำมีจำนวนไม่มากนัก เช่น กลุ่มพลังชีวิต กลุ่มแม่มาดอยสะเกิด กลุ่มมิตรภาพหญิง กลุ่มประสานใจทุ่งสะตอก เป็นต้น แต่แม้ว่าหัวหน้ากลุ่มเป็นผู้ชาย ผู้ปฏิบัติงานจริงส่วนใหญ่กลับเป็นผู้

⁵⁶ จอน อึ้งภากรณ์เป็นผู้ก่อตั้งโครงการเข้าถึงเอดส์ (ACCESS) ปัจจุบันเป็นสมาชิกมูลนิธิสภา (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม 2543)

⁵⁷ ปัจจุบันเครือข่ายผู้ติดเชื้อมีอยู่ทั่วประเทศไทย มีองค์กรสมาชิกมากกว่า 200 องค์กร

⁵⁸ ผู้สนใจแนวคิดนี้ โปรดดูไชยรัตน์ 2540

⁵⁹ จำนวนสมาชิกกลุ่มเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชายมาก แม้ว่าจำนวนการติดเชื้อของผู้ชายจะสูงกว่าผู้หญิงประมาณสองเท่า นักวิชาการและผู้ปฏิบัติงานในองค์กรเอดส์ต่างข้อสังเกตว่า ผู้หญิงที่ติดเชื้อจะมีความพร้อมในการเปิดเผยตัวเองมากกว่าผู้ชาย เพราะส่วนใหญ่เป็นแม่มาดอยที่สามีตายจากการป่วยเป็นเอดส์ ซึ่งถูกชุมชนรังเกียจอยู่แล้วอาจติดเชื้อด้วย และเพราะการขาดการสนับสนุนดูแลจากในครอบครัวและชุมชน จึงเป็นแรงจูงใจออกมามากกลุ่มสนับสนุนจากภายนอก (Muecke, 2001)

หญิง อาจเป็นด้วยเหตุผลว่า กิจกรรมการเย็บเยียนผู้เจ็บป่วยที่ช่วยตัวเองไม่ได้ และการรวมตัวกันสร้างงานสร้างรายได้ เพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจ เป็นกิจกรรมที่ผู้หญิงถนัดและทำได้ดีกว่า ในพื้นที่ที่ผู้นำเข้มแข็งกลุ่มผู้ติดเชื้อผู้หญิงสามารถผลักดันให้งานเอดส์เป็นงานขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ได้

ผู้หญิงกับเอดส์ในสถานการณ์ปัจจุบัน

ปัจจุบันประเทศไทยอยู่ในช่วงคลื่นที่สี่ของการระบาดของเชื้อเอชไอวีคือ การแพร่เข้าสู่ครอบครัว ผู้หญิงทั่วไปและทารกที่อยู่ในครรภ์ที่แม่เป็นผู้ติดเชื้อ ซึ่งมีผลกระทบโดยตรงต่อสุขภาพผู้หญิง เห็นได้จากอัตราหญิงมีครรภ์ที่ติดเชื้อไม่ได้ลดลงไปเลยคือจากร้อยละ 1.74 เมื่อปี พ.ศ. 2540 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 2.02 เมื่อปี พ.ศ. 2542 และหญิงตั้งครรภ์กลุ่มนี้คลอดทารกที่ติดเชื้อประมาณ 4-5,000 รายต่อปี (World Bank Report, 2000) รายงานจากกองโรคเอดส์พบว่า ในปี 2542 แม้ว่าจำนวนผู้ป่วยเอดส์ชายจะมากกว่าผู้หญิง แต่ในกลุ่มอายุ 15-19 ปีกลับปรากฏว่า จำนวนผู้ป่วยหญิงมีมากกว่าผู้ป่วยชาย และมีผู้หญิงติดเชื้อเอดส์แล้วประมาณ 300,000 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 40 ของผู้ติดเชื้อทั้งหมด

เอกสารข้อเท็จจริงของ Women Around the World (1999) ชี้ว่าในประเทศกำลังพัฒนารวมทั้งประเทศไทยด้วย การแพร่ระบาดของเชื้อเอชไอวีส่วนใหญ่จะผ่านช่องทางการมีเพศสัมพันธ์ที่ไม่ได้ป้องกันระหว่างหญิงชาย (Heterosexual unprotected sex) โดยมีงานวิจัยหลายชิ้นยืนยันว่า ผู้ติดเชื้อชายได้รับการวินิจฉัยโรคและการรักษาเร็วกว่าผู้ติดเชื้อหญิงมาก และมีแนวโน้มว่าการติดเชื้อเอชไอวีของผู้หญิงจะสูงขึ้นด้วยเหตุผลสำคัญ 2 ประการคือ

1. สรีระของผู้หญิง อ่อนต่อการรับเชื้อเอชไอวีมากกว่าผู้ชาย ทั้งพื้นที่การรับเชื้อที่มากกว่า และระยะเวลาการสัมผัสเชื้อที่นานกว่า (น้ำอสุจิของผู้ชายจะหลังและขังอยู่ในช่องคลอดของผู้หญิง) โอกาสที่ผู้หญิงจะติดเชื้อจากชายมีสูงเป็น 8 เท่าของโอกาสที่ผู้ชายจะติดเชื้อจากผู้หญิง ในบางการศึกษารายงานระบุว่าสูงถึง 20 เท่า
2. ปัจจัยทางสังคม วัฒนธรรม จะทำให้ผู้หญิงมีข้อจำกัดในการป้องกันตัวเองให้ปลอดภัยจากเอดส์ เช่น ผู้หญิงอายที่จะพูดคุยเรื่องเพศ ผู้หญิงไม่กล้าพกถุงยางอนามัย เป็นต้น

ในบริบทเรื่องเอดส์ปัจจุบัน ผู้หญิงเป็นทั้งผู้ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้แพร่เชื้อ เป็นผู้รับเชื้อ และเป็นผู้ดูแลสมาชิกครอบครัวที่ป่วยด้วยโรคเอดส์ ผู้หญิงจึงเป็นทั้ง ‘แพะรับบาป’ เห็นได้ชัดในกรณีของหญิงบริการที่ถูกพุ่งเป้าในระยะแรกมากกว่าเป็นแหล่งแพร่เชื้อ เป็น ‘ผู้อ่อนแอ’ เห็นได้ชัดในกลุ่มแม่บ้านที่รับเชื้อจากพฤติกรรมสำส่อนของสามี และเป็น ‘ผู้แบกรับภาระ’ เห็นได้ชัดในช่วงที่การแพร่ระบาดเห็นได้ทั่วไปในพื้นที่หลายแห่งของประเทศ ผู้หญิงเป็นผู้ดูแลปรนนิบัติสามี หรือลูก หรือหลาน และพี่น้องที่ป่วยเป็นเอดส์ (เพ็ญจันทร์, 2542) ดังนั้นแม้เชื้อเอชไอวีสามารถระบาดได้ด้วยหลายสาเหตุ แต่เรื่องของผู้หญิงกับเอดส์ มิใช่เป็นเรื่องของระบาดวิทยาแต่อย่างใด เพราะการระบาดของเชื้อเอชไอวีมีแก่นแกนอยู่ที่เรื่องมิติหญิงชาย เรื่องเพศ และสถานภาพของผู้หญิง ซึ่งทั้งหมดนี้ยึดโยงแน่นแฟ้นกับระบบเศรษฐกิจ ระบบบริการสุขภาพ และระบบอื่นๆในสังคมไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรม การศึกษา และการเมือง

การเคลื่อนไหวประเด็น ‘ผู้หญิงกับเอดส์’

1) วัฒนธรรมทางเพศและนโยบายผ้าเขียวเมียเดียว

ถ้าจะว่ากันด้วยแนวคิดเรื่องเพศแล้ว ผู้เขียนมองว่าความเป็นผู้หญิงเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องเอดส์ในบ้านเรา เพราะสถานการณ์สามประการคือ หนึ่ง กว่าร้อยละ 80 ของการแพร่ระบาดของเอดส์ในคนไทย มาจากการมีเพศสัมพันธ์ระหว่างชายหญิงที่ไม่ได้ป้องกัน หรือในภาษาที่ใช้ในการรณรงค์เรื่องเอดส์เรียกว่า การมีเพศสัมพันธ์ที่ไม่ปลอดภัย สอง ประเทศไทยมีทิศทางรณรงค์ป้องกันเอดส์เพียงแนวทางเดียวคือ ส่งเสริมศีลธรรมของการรักเดียวใจเดียว ดังคำขวัญที่ว่า 'ไม่มั่วเซม ไม่มั่วเพศ ไม่ติดเอดส์' และถ้าจะ 'มั่วเพศ' ก็ให้ใส่ถุงยางอนามัย เพราะสามารถ 'สนุกได้อย่างปลอดภัย' ผู้ร้ายตัวสำคัญของเอดส์ในบ้านเราคือ 'การสำส่อนทางเพศ' ซึ่งสามารถตีความหมายได้ว่าการมีคู่นอนหลายคน สาม หญิงบริการตกเป็นกลุ่มเป้าหมายที่ถูกมองว่าเป็นกลุ่มเสี่ยง เพราะมีคู่นอนหลายคน มีได้ครองชีวิตแบบผัวเดียวเมียเดียว ตรงกันข้ามกับมาตรฐานทางศีลธรรมที่รัฐต้องการรณรงค์ ในระยะแรกประมาณปี 2530-2532 รัฐใช้มาตรการบังคับตรวจเลือดเพื่อหาเชื้อเอชไอวีในหญิงบริการ และออกบัตรสุขภาพเพื่อแสดงว่าผู้หญิงปลอดภัย โดยถ้าผู้หญิงติดเชื้อมีจะทำการกีดกันให้เจ้าของสถานบริการส่งผู้หญิงกลับบ้าน หรือบังคับให้หยุดทำงาน ซึ่งก็คือการไล่ออกนั่นเอง การบังคับตรวจเลือดดังกล่าวนี้ผิดหลักการและไร้มนุษยธรรม เป็นมาตรการที่ละเมิดสิทธิกลุ่มผู้หญิงอาชีพนี้อย่างยิ่ง นอกจากนี้ การตรวจเลือดได้ผลเป็นลบ มิได้แสดงว่าเจ้าของเลือดเป็นผู้ปลอดภัย เพราะเชื้อเอชไอวีมีระยะเวลาในการฟักตัวถึงสามเดือน (window period)

มาตรการนี้ทำให้องค์กรผู้หญิงจำนวนมากออกมาคัดค้าน นำโดยศูนย์พิทักษ์สิทธิหญิงบริการ ต่อมาเมื่อภาวราชการเข้าใจผลเสียของการบังคับตรวจเลือด จึงเปลี่ยนมาตรการการใช้ถุงยางร้อยละ 60 และมีคำขวัญเฉพาะชายนักเที่ยวว่า 'สนุกได้โดยไม่ต้องเสี่ยง' ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจอย่างกว้างขวางจนถึงปัจจุบันว่า ถ้าไม่ยอมเสี่ยงติดเอดส์ ก็อย่าเที่ยวหญิงบริการ ถ้าจะเที่ยวหญิงบริการก็ควรใส่ถุงยาง ในวาทกรรมดังกล่าวนี้ ตีตราว่ากลุ่มหญิงบริการคือกลุ่มแพร่เชื้อ และถุงยางมีไว้ใช้กับผู้หญิงบริการเท่านั้น

สำหรับผู้เขียนแล้วนี่เป็นการสร้างตราบาปให้กับถุงยางโดยแท้ และทำให้การรณรงค์ใช้ถุงยางในคูรัก หรือคู่สมรส ล้มเหลวอย่างสิ้นเชิงในบ้านเรา ผู้ชายไม่กล้าขอใช้ถุงยางกับภรรยาหรือแฟนตนเองเพราะถุงยางคือเครื่องหมายของความไม่ซื่อสัตย์ ไม่รัก และทำลายน้ำใจ ขณะที่ในวัฒนธรรมไทย ผู้หญิงแม้สงสัยว่าแฟนตนเองอาจไปนอนกับคนอื่น ก็ยากลำบากที่จะเอ่ยปากให้แฟนใช้ถุงยาง เพราะมีนัยว่า ช่างรู้เรื่องเพศดีนัก หรือไม่ไว้ใจใจ หรือไปทำอะไรมา ซึ่งเป็นผลทางลบทั้งสิ้น จึงไม่น่าแปลกใจที่มีงานวิจัยพฤติกรรมทางเพศออกมาสอดคล้องกันหลายเรื่องว่า สามีภรรยา คู่รัก หรือความสัมพันธ์ทางเพศในกลุ่มวัยรุ่น มีสัดส่วนของคูที่ใช้ถุงยางสม่ำเสมอ น้อยมาก

ผู้เขียนเคยสัมภาษณ์หญิงบริการคนหนึ่งที่มีสามี ผู้หญิงคนนี้เล่าว่าสามีไม่ยอมใช้ถุงยางกับตัวเองเด็ดขาด และบังคับว่าภรรยาต้องใช้ถุงยางทุกครั้งที่ได้รับแขก ถ้ารู้ว่าไม่ใช้ก็จะเจ็บตัว การบังคับให้ภรรยาใช้ถุงยางกับแขกแต่ไม่ใช้กับตนเองของผู้ชายคนนี้ นับว่าสะท้อนภาพการสร้างตราบาปให้แก่ถุงยางได้อย่างชัดเจน นั่นคือถุงยางมีไว้ใช้เมื่อมีเพศสัมพันธ์แบบชั่วคราว ส่วนใหญ่มักเป็นระหว่างชายนักเที่ยวกับผู้หญิงบริการ แต่ต้องไม่ใช้กับคู่นอนถาวรหรือที่เป็นสามีภรรยากัน และในกรณีนี้ ผู้ชายคนนี้แสดงความเป็นคู่ถาวรของตนเองต่อภรรยาด้วยการเลือกที่จะไม่ใช้ถุงยางเองด้วย

⁶⁰ ในที่นี้คือการรณรงค์ให้ผู้ชายใช้ถุงยางทุกครั้งที่ไม่ใช่ประเวณี และรณรงค์ให้เจ้าของสถานบริการและหญิงบริการมีมาตรการว่าถ้าผู้เที่ยวไม่ยอมใช้ถุงยางก็จะไม่รับแขก โดยในสถานบริการจะมีถุงยางขายหรือแจกฟรีให้แขกด้วย

ปรากฏการณ์ทั้งหลายทั้งปวงนี้ ล้วนงอกเงยมาจากรากเหง้าของวัฒนธรรมทางเพศที่มีมาตรฐานซ้อนในสังคมไทย ดังกล่าวมาแล้วในตอนต้นหนึ่ง วัฒนธรรมไทยส่วนมากจึงอ่อนไหวในเรื่องเพศ และชาดภูมิคุ้มกันในเรื่องทักษะชีวิตทางเพศ วัฒนธรรมทางเพศที่วุ่นวายคือ ปอเกิดของการแพร่ระบาดของเชื้อเอชไอวีในบ้านเรา ต่อประเด็นเรื่องเพศกับเอดส์ในสังคมไทย ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์⁶¹ มองปรากฏการณ์นี้ว่า รัฐไทยนำเรื่องเอดส์มาสนับสนุนวาทกรรมผัวเดียวเมียเดียว (heterosexual monogamy) ดังความเห็นต่อไปนี้

ถ้ามองในภาครัฐนะ เน้นอนเซาอิง Sexuality ในความหมายเดิมค่อนข้างมาก แต่ว่าองค์กรพัฒนาเอกชนที่ล้มล้างบางองค์กรก็พยายามที่จะรับเอาความหลากหลาย แต่ก็ต้องยอมรับว่ามี NGOs บางเจ้าที่ยังยึดแนว conservative เดิมอยู่มาก พูดถึงเรื่องการใช้ condom ไซ้ใหม่ ในขณะที่ก็มีการสนับสนุนด้วยพร้อมๆ กันให้ยึดใน monogamy คือ ผู้ชายควรจะซื่อสัตย์ต่อเมียอะไรอย่างนี้ คือมันเป็นอะไรที่มัน contradict กันเอง เพราะในที่สุดมันกับบอกว่า ถ้าอยากจะไปนอกกลุ่มนอกทางคือไม่ strict อยู่กับ monogamy ก็มีทางมีวิธีป้องกัน คือใช้ condom เพราะฉะนั้น มันก็สะท้อนให้เห็นอะไรบางอย่างเกี่ยวกับวิธีคิดแบบไทยๆว่า monogamy มันไม่เคยประสบความสำเร็จในสังคมนี้หรือในสังคมไหนๆ

2) การตื่นตัวของผู้ปฏิบัติงาน ผู้ติดเชื้อ และองค์กรผู้ให้บริการ

เมื่อการทำงานเรื่องเอดส์ของอพท.ผ่านไปได้ประมาณ 4-5 ปี ในปี 2536 คนทำงานในอพท.ด้านเอดส์ภาคเหนือจำนวนหนึ่ง เริ่มสังเกตเห็นประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ชายหญิงและวัฒนธรรมทางเพศที่ซ่อนตัวอยู่ในปัญหาการระบาดของเชื้อเอชไอวี จึงรวมกันเป็นกลุ่มคณะทำงานผู้หญิงกับเอดส์ขึ้น มีการตั้งวงสนทนากันในกลุ่มผู้ปฏิบัติงานเกี่ยวกับเรื่องเพศเป็นครั้งคราว⁶²

ต่อมาคณะทำงานได้ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านผู้หญิงในกรุงเทพมหานครคือ มูลนิธิเพื่อนหญิง และคณะทำงานส่งเสริมบทบาทหญิงชายในงานพัฒนา จัดประชุมระดับปฏิบัติการเรื่องบทบาทหญิงชายขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนตุลาคม 2537⁶³ โดยผู้เข้าร่วมประชุมเป็นเจ้าหน้าที่อพท.จากหลายองค์กรและมาจากหลายภาค การประชุมมีลักษณะสรุปประสบการณ์การทำงานให้เห็นประเด็นเรื่องผู้หญิงกับเอดส์ว่ามีอะไรบ้าง มีการขยายเรื่องมิติหญิงชายออกไปสู่ประเด็นที่ผู้หญิงรับภาระเป็นผู้ดูแลผู้ป่วยเอดส์ ที่เริ่มเห็นชัดเจนมากขึ้นในชุมชน

พอถึงปี 2539 คนทำงานเอดส์ในองค์กรพัฒนาเอกชนหลายแห่ง ได้มีการประชุมเพื่อทบทวนการทำงานด้านเอดส์ สรุปผลว่า การจัดกิจกรรมพูดคุยเพื่อให้ข้อมูลความรู้เรื่องเอดส์กับกลุ่มเป้าหมายต่างๆ การพูดคุยเรื่องเอดส์กับผู้หญิงทำได้ยากกว่าการทากับผู้ชาย และผู้หญิงมีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมน้อยกว่าผู้ชาย ปัญหาทั่วไปที่พบคือ ผู้หญิงส่วนใหญ่จะอาย ไม่อยากพูดคุยเรื่องเพศ ที่สำคัญคือทั้งตัวผู้หญิงเอง และคนรอบข้างมองว่า ผู้หญิงไม่ใช่กลุ่มเสี่ยง

สุภัทรา⁶⁴ วิเคราะห์ว่า การรณรงค์เพื่อให้กลุ่มเป้าหมายใช้ถุงยางอนามัยในการป้องกันเอดส์มีอุปสรรคในทางปฏิบัติ เพราะผู้หญิงโสดไม่กล้าซื้อ ไม่กล้าพก และไม่กล้าที่จะเป็นฝ่ายพูดคุยกับแฟนหรือคู่เพื่อให้ใช้ถุงยางอนามัยทั้งๆ

⁶¹ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เมื่อวันที่ 7 สิงหาคม 2543

⁶² ผู้เขียนได้รับเชิญเป็นวิทยากรหนึ่งครั้ง เป็นการประชุมประเมินผลงานภายในหลายเรื่อง หนึ่งในประเด็นนั้นคือเรื่องเพศ

⁶³ ผู้เขียนได้รับเชิญให้เป็นวิทยากรในการประชุมครั้งนี้ด้วย

⁶⁴ สุภัทรา นาคะผิว ผู้อำนวยการศูนย์คุ้มครองสิทธิด้านเอดส์ (สัมภาษณ์ เมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2543)

ที่รู้และมีความกังวลว่าจะติดเชื้อเอดส์ เนื่องจากคูมีพฤติกรรมเสี่ยง แม้บ้านก็ไม่กล้าที่จะปฏิเสธการมีเพศสัมพันธ์กับสามีแม้จะรู้ว่าสามีมีพฤติกรรมเสี่ยง เพราะมองว่าเป็นหน้าที่ของภรรยาที่ต้องตอบสนองความต้องการของสามี เป็นต้น

คนทำงานด้านเอดส์จึงมีคำถามว่า อะไรทำให้ผู้หญิงและผู้ชายคิดและมีพฤติกรรมต่างกัน ซึ่งก็พบคำตอบว่าเป็นผลมาจากค่านิยมและทัศนคติของสังคม ซึ่งเป็นจุดที่ทำให้คิดต่อไปว่า การสื่อสารเรื่องเอดส์ระหว่างกลุ่มผู้หญิงกับผู้ชายต้องมีเนื้อหาต่างกัน และถ้าจะให้คนปลอดภัยจากเอดส์ได้จริง ต้องรณรงค์มากกว่าการให้ความรู้เรื่องเอดส์ นอกจากนี้ การทำงานด้านการดูแลช่วยเหลือผู้ติดเชื้อ/ผู้ป่วยเอดส์ พบว่าผู้หญิงที่ติดเชื้อมีปัญหาแตกต่างจากผู้ชายที่ติดเชื้อ (สุภัทรา 2543) ดังนี้

1. ผู้หญิงโสดที่ติดเชื้อได้รับผลกระทบทางสังคมมากกว่าผู้ชายโสดที่ติดเชื้อ
2. ผู้หญิงที่ติดเชื้อต้องรับภาระในการดูแลสามีและลูก รวมทั้งคนในครอบครัว ทำให้ไม่มีเวลาที่จะดูแลสุขภาพของตนเอง
3. ผู้หญิงที่ติดเชื้อและสามีเสียชีวิตไปก่อนแล้วต้องรับหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว รับภาระเลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัวโดยขาดสวัสดิการช่วยเหลือ
4. ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์และติดเชื้อ ไม่อาจที่จะยุติการตั้งครรภ์ได้ เพราะข้อจำกัดทางกฎหมาย
5. ผู้หญิงที่ติดเชื้อจำนวนมากอยู่ในโครงการวิจัยและทดลองต่างๆ โดยขาดการรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับโครงการเหล่านั้นอย่างรอบด้าน อยู่ในโครงการโดยไม่รู้ตัว และไม่มีหลักประกันในการคุ้มครองสิทธิ

องค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรชุมชนหลายองค์กร จึงรวมตัวกันจัดทำหลักสูตรการฝึกอบรมเรื่อง 'บทบาทหญิงชายกับการทำงานเอดส์' องค์กรแกนนำคือ คณะทำงานส่งเสริมบทบาทหญิงชายในงานพัฒนา ศูนย์คุ้มครองสิทธิด้านเอดส์ มูลนิธิเข้าถึงเอดส์ องค์กรพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อการสาธารณสุข (PATH) และโครงการเอดส์สุขภาพยุโรปของสถาบันพัฒนาการสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล ตัวหลักสูตรเองมุ่งทำงานความคิดกับคนทำงานเอดส์ให้เห็นว่า ปัญหาเอดส์มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับความเป็นหญิง ความเป็นชาย ต้องคำนึงถึงการเข้าถึงผู้หญิงและคิดค้นกิจกรรมที่จะช่วยสนับสนุนให้ผู้หญิงมีความสามารถในการจัดการปัญหาเอดส์ของตนเองได้มากขึ้น

ต่อมาลักษณะการอบรมเปลี่ยนเป็นการประชุมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) เพื่อความเหมาะสมของเนื้อหาและวิธีการ และพัฒนามาเป็นหลักสูตรการฝึกอบรมเรื่อง 'ทักษะการสื่อสารเรื่องเอดส์และเรื่องเพศเพื่อการปรับเปลี่ยนทัศนคติและพฤติกรรม' เพื่อใช้สำหรับการอบรมผู้ปฏิบัติงานด้านเอดส์ทั้งภาครัฐและเอกชน โดยนำแนวคิดเรื่องบทบาทหญิงชายมาสอดแทรกไว้ในหลักสูตรด้วย เช่น มีกิจกรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติงานเห็นถึงทัศนคติที่แตกต่างกันระหว่างหญิงชาย และส่งผลต่อปัญหาเอดส์อย่างไร เพื่อให้ผู้ปฏิบัติงานได้ทบทวนความคิด ความเชื่อที่เป็นอุปสรรคในการทำงานเอดส์ โดยตั้งคำถามให้คิดวิเคราะห์ การประชุมปฏิบัติการแลกเปลี่ยนความคิดเรื่องมิติหญิงชายกับเอดส์ (gender and AIDS) ในกลุ่มผู้ปฏิบัติงานนี้ มีลักษณะเป็นการอบรมที่เรียกได้ว่า training of the trainers คือคาดหวังว่า ผู้ปฏิบัติงานจะสามารถนำความเข้าใจเรื่องความเป็นหญิงเป็นชายไปใช้แทรกอยู่ในกิจกรรมรณรงค์ให้การศึกษาในกลุ่มเป้าหมายต่อไป

ปัจจุบันเครือข่ายองค์กรเอดส์และผู้ติดเชื้อ 13 กลุ่มที่กรุงเทพฯ ในนามของโครงการ ‘กรุงเทพฯเข้าใจเอดส์’ ร่วมกันพัฒนาหลักสูตรเพศศึกษาที่ชื่อว่า ‘ก้าวอย่างเข้าใจ’⁶⁴ และนำไปทดลองเผยแพร่ในโรงเรียนมัธยมศึกษา 4 แห่ง มีสาระหลักๆ 4 เรื่องคือ การทำความเข้าใจของร่างกายเมื่อเข้าสู่วัยเจริญพันธุ์ การวิเคราะห์ปัจจัยต่างๆ ในเรื่อง ความพร้อม เพื่อประกอบการตัดสินใจในการมีเพศสัมพันธ์ การเรียนรู้เกี่ยวกับตัวตนของตนเองและของผู้อื่นซึ่งมีผล ต่อพฤติกรรมของวัยรุ่น และสุดท้ายเป็นเรื่องทักษะการดำเนินชีวิตที่นำไปสู่สุขภาพทางเพศที่มีคุณภาพอย่างแท้จริง เป้าหมายของหลักสูตรก็เพื่อติดภูมิติดงานในเรื่องการมีเพศสัมพันธ์ที่เหมาะสม มิใช่การห้ามนักเรียนไม่ให้มีเพศสัมพันธ์ การประเมินผลเบื้องต้นพบว่า สามารถส่งเสริมให้นักเรียนคิดในเชิงวิเคราะห์ได้อย่างรอบด้านในเรื่อง พฤติกรรมทางเพศที่เหมาะสมต่อตัวเอง และบุคคลรอบข้าง (รุจน์, 2543)

แม้ในกลุ่มผู้ติดเชื้ออาจมีประเด็นสิทธิมนุษยชนไม่ชัดเจนเท่ากับผู้ปฏิบัติงานอพยพ. และในการเคลื่อนไหวไม่ได้มีการนำประเด็นผู้หญิงในเอดส์แยกออกมาเฉพาะในข้อเสนอเรื่องสิทธิต่างๆ 5 ข้อ (ที่กล่าวไปแล้วในตอน 3.1) ผู้นำผู้ติดเชื้อหญิง เช่น วิไล คำแก้ว มีความเข้าใจในประเด็นสิทธิต่างๆ อย่างแจ่มชัด โดยเฉพาะเรื่องสิทธิการตั้งครรภ์ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นผลมาจากการทำงาน และการเข้าร่วมประชุมในเวทีต่างๆ เรื่องเอดส์ ตั้งแต่ปี 2536 หล่อหลอมผู้ติดเชื้อ ชาวบ้านอย่างวิไล ให้เข้าใจถึงปัญหารากเหง้าในเรื่องสิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิงที่ตั้งท้องได้อย่างดี ดังคำให้สัมภาษณ์ต่อไปนี้

การตั้งครรภ์นี้ผู้หญิงเราน่าจะมีสิทธิมากขึ้น เลือกที่จะตัดสินใจว่าจะตั้งครรภ์หรือไม่ตั้งครรภ์ สมัยแต่ก่อนนี้ หมดจะเป็นคนซี้ดไปเลย ซี้เป็น ซี้ตายให้เราว่าจะให้เราอยู่หรือไม่ให้เราอยู่ อยู่ที่ไหนว่าคุณจะท้องต่อไป หรือว่าคุณจะเอาลูก แต่เขาไม่ให้เราตัดสินใจมีลูกนะต้องเอาออก ต้องทำหมัน คนที่จะเอาออกนี้ต้องทำหมันด้วย ถ้าอย่างนั้นไม่เอาออกให้ละ และกัดด้วย ถ้าท้องขึ้นมา ถ้าผู้ติดเชื้อผิดพลาดขึ้นมา ถ้าเอาเป็นเอาตายเลยนะ ถือว่าผิดอย่างมหันต์เลย เพราะฉะนั้น เราก็เกรงศักดิ์กันการที่ผู้ติดเชื้อมีสิทธิที่จะท้อง มีสิทธิที่จะรับการรักษาเรื่องของยา น่าจะมีโอกาสและก็น่าจะมีการตัดสินใจของเขาเอง... สองปีนี้มีเรื่องของการสำรวจว่า คิดอย่างไร คิดอย่างไรกับความเห็นของผู้หญิงที่ตั้งท้อง และสิทธิของคนที่จะตั้งท้องเป็นยังไง หลายคนก็พูดว่า มันเป็นสิทธิของเขา บางคนเขาอยากจะได้ลูก เราก็ว่า เออถ้าเขาอยากได้ลูก ถ้าเขามีปัญญาเลี้ยง ก็สนับสนุนเขาไปเถอะ ปล่อยให้เขาไปเถอะเรามีหน้าที่สนับสนุนอะไร ก็สนับสนุนไป แต่ก็ต้องให้โอกาส ต้องให้ข้อมูลแก่เขา การท้องนี้จะเกิดปัญหาอะไรขึ้นตามมา ผลกระทบที่ตามมามันคืออะไรบ้าง คือเราจะต้องเป็นผู้ให้ข้อมูลแก่เขาอย่างเดียว ไม่ใช่เป็นคนที่ไปชี้ว่า เขาจะเป็นหรือเขาจะตาย เพราะฉะนั้นตรงนี้มีทางเลือกมากขึ้น ตอนนี้

ความสำเร็จและความล้มเหลวในการเคลื่อนไหวประเด็นผู้หญิงกับเอดส์

ความสำเร็จและความล้มเหลวของขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องเอดส์กับผู้หญิงคงแยกออกได้ยากจากขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องเอดส์โดยทั่วไป ในประเทศไทย ยังไม่มีองค์กรผู้หญิงองค์กรใดลุกขึ้นมาต่อสู้ในเรื่องผู้หญิงกับเอดส์โดยตรง บทบาทของศูนย์พิทักษ์สิทธิบริการที่ก้าวเข้ามาทำเรื่องเอดส์ตั้งแต่แรก ก็เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องมิให้หญิงบริการถูกเลือกปฏิบัติ งานผู้หญิงกับเอดส์ที่เกิดขึ้นเป็นโครงการเฉพาะจึงอยู่ในมือขององค์กรทางสุขภาพ เช่น องค์กร

⁶⁴ เป็นหลักสูตร 12 คาบเรียน คาบเรียนละ 50 นาที สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 โดยใช้เวลาในคาบเรียนแนะแนว

พัฒนาเทคโนโลยีเพื่อการสาธารณสุข (PATH) และสถาบันสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล ที่ได้ทุนสนับสนุนจากต่างประเทศ และศูนย์คุ้มครองสิทธิด้านเอดส์ เป็นต้น

ถ้ากล่าวกันให้ถึงที่สุดแล้ว เรื่องผู้หญิงกับเอดส์ที่เคลื่อนไหวกันในประเด็นมิติดึงชายและความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางเพศในหญิงชายไทย ล้วนแล้วแต่เป็นประเด็นที่ถูกผลักดันในเวทีประชุมนานาชาติ โดยเฉพาะการประชุมประชากรและการพัฒนา ในปี 2537 และการประชุมระดับโลกเรื่องผู้หญิง ณ กรุงปักกิ่ง เมื่อปี 2538 ดังกล่าวแล้วในตอนหนึ่ง

เครือข่ายองค์กรของขบวนการเอดส์ในประเทศไทยนับได้ว่า เป็นเครือข่ายที่ครบเครื่องมากที่สุดในแง่ที่ว่าประกอบไปด้วยองค์กรของเจ้าของปัญหาที่มีเครือข่ายทั่วประเทศ และองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีบทบาทเป็นที่เล็ง โดยมีการประสานการทำงานของสองเครือข่ายค่อนข้างเหนียวแน่นบนข้อเรียกร้องในทิศทางเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีองค์กรที่ทำงานกับประชากรกลุ่มเป้าหมายเฉพาะจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นวัยรุ่น ผู้ติดยาเสพติด หญิงบริการ ชาวเขา ชุมชนแออัด และผู้หญิงชาวบ้าน เป็นต้น โดยมีองค์กรหนึ่งทำหน้าที่ประสานงานเครือข่ายอพยพ.เอดส์โดยเฉพาะคือ กพอ.

การทำงานเรื่องเอดส์ของอพยพ.และกลุ่มองค์กรรากหญ้าต่างๆนี้ เริ่มจากการต่อสู้กับทัศนคติของรัฐเรื่องสิทธิของผู้ติดเชื้อและการบังคับตรวจเลือด ซึ่งเป็นประเด็นที่ยังคงต่อสู้เรียกร้องอย่างเกาะติด และติดพันมาจนถึงปัจจุบัน อพยพ.เอดส์จึงมีการประสานงานอย่างแนบแน่นกับภาครัฐ โดยเฉพาะกระทรวงสาธารณสุข สิ่งที่จะลืมมิได้ก็คืองานเอดส์ไม่ว่าจะเป็นของภาคเอกชน ภาครัฐ และงานทางวิชาการนับเป็นงานที่มีเงินทุนหนาแน่นมาจากภายนอก ซึ่งเป็นส่วนหนุนช่วยหลักที่ทำให้อพยพ.เอดส์เติบโตอย่างรวดเร็ว และเป็นกิจกรรมเดียวในประเทศไทยที่รัฐบาลจัดสรรงบประมาณลงไปสู่องค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งรวมถึงองค์กรเล็กๆที่อาจยังไม่ได้มีฐานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมาย ทั้งนี้เงินบางส่วนในระยะต้นมาจากองค์กรการอนามัยโลก

จน อังภากรณ์กล่าวว่า ความสำเร็จของขบวนการเอดส์หลายเรื่องเป็นเหรียญคนละด้านกับความล้มเหลวในเรื่องสิทธิของผู้ติดเชื้อ การทำงานของขบวนการประสบความสำเร็จ คือสามารถเปลี่ยนทัศนคติของภาครัฐให้หันมาเข้าใจและยอมรับ จนกล่าวได้ว่านโยบายเรื่องสิทธิผู้ติดเชื้อและการตรวจเลือดโดยสมัครใจที่ปรากฏในกระดาดในปัจจุบัน นับว่าเป็นนโยบายที่ดีมาก ให้ความเคารพในการตัดสินใจของผู้ติดเชื้อ และไม่มีการบังคับตรวจเลือดในเกือบทุกสถานการณ์ การทำงานของ อพยพ.เอดส์และกลุ่มผู้ติดเชื้อที่เข้มแข็งตลอดระยะเวลาสิบปีที่ผ่านมา ทำให้การรังเกียจเหยียดขั้นที่ผู้ติดเชื้อมีน้อยลง และสังคมมีความเข้าใจเรื่องการอยู่กับเอดส์มากขึ้น

ความล้มเหลวคือ ในทางปฏิบัติแล้ว ยังมีผู้ติดเชื้อถูกเลือกปฏิบัติอยู่มาก มีคนต้องถูกให้ออกจากงาน หรือถ้าไม่ไล่ออกตรงๆก็ใช้การกดดันให้ออก ยังมีคนต้องย้ายออกจากห้องถิ่นเพราะถูกรังเกียจ และยังมีคนฆ่าตัวตายเพราะกลัวการถูกประนาม เป็นต้น เรื่องการตรวจเลือด ยังมีการแอบบังคับตรวจเลือดก่อนรับเข้าทำงานทั้งในธุรกิจเอกชนและภาครัฐการ ยังมีผู้ถูกปฏิเสธการผ่าตัดเมื่อตรวจเลือดพบว่ามีเชื้อเอชไอวี รวมถึงสิทธิในการบวชก็ยังเป็นปัญหา

ผลการเคลื่อนไหวที่เป็นด้านบวกอื่นๆคือ ทำให้การพูดคุยเรื่องเพศเป็นเรื่องธรรมดามากขึ้นในสังคมไทย อพยพ.ด้านเอดส์เป็นส่วนที่ก้าวหน้าในเรื่องนี้ เมื่อเทียบกับทางภาครัฐการที่ยังรณรงค์เน้นหนักเรื่องรักเดียวใจเดียวและให้ผู้หญิงรักษาวลสงวนตัว การเคลื่อนไหวทั้งหมดนี้ส่งผลให้มีการพัฒนานหลักสูตรเพศศึกษาอย่างจริงจัง และมีการลงทดลองใช้ในบางพื้นที่ด้วย ด้านการรณรงค์ป้องกันมีความพยายามส่งเสริมให้ผู้หญิงสร้างภูมิคุ้มกันตัวเองมากขึ้น เน้น

เรื่องอำนาจในการต่อรอง ในการปฏิเสธเพศสัมพันธ์ถ้าไม่ต้องการ การรณรงค์เรื่องการเข้าถึงยาต้านไวรัสเอชไอวี ทำให้เกิดการตื่นตัวในวงการสุขภาพ และผู้ป่วยโรคเรื้อรังกลุ่มอื่นๆ และส่งผลให้คุณภาพการรักษาพยาบาลดีขึ้น ความสำเร็จที่เห็นชัดเจนอีกประการหนึ่งก็คือ มีผู้ติดเชื้อกล้าเปิดเผยตัวเองมากขึ้น

ในประเด็นเรื่องผู้หญิงกับเอดส์ สุภัทรา นาคะผิว กล่าวถึงความสำเร็จว่า คนยอมรับประเด็นผู้หญิงมากขึ้น แต่ก็ยังมีข้ออ่อนที่คนทำงานที่เข้าใจความเชื่อมโยงเรื่องผู้หญิงโดยรวมยังมีอยู่น้อย และยังมีปัญหาในการประสานงานระหว่างองค์กรเอดส์และองค์กรผู้หญิงในการส่งผู้หญิงเข้ารับการช่วยเหลือ ในกลุ่มผู้ทำงานเรื่องผู้หญิงกับเอดส์มองถึงการเคลื่อนไหวในอนาคตว่า ต้องเคลื่อนไหวร่วมกับเครือข่ายอื่นๆ เช่น เครือข่ายด้านผู้หญิง เครือข่ายด้านสิทธิมนุษยชน เป็นต้น ประเด็นที่ต้องผลักดันเคลื่อนไหวมีดังนี้

1. แก้ไขกฎหมายทำแท้งให้สิทธิกับหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อเอดส์เลือกยุติการตั้งครรภ์ได้
2. จัดทำข้อมูลเกี่ยวกับ AZT หรือยาต้านไวรัสเอชไอวี กับหญิงตั้งครรภ์และติดเชื้อเอดส์เผยแพร่
3. ให้มีมาตรการคุ้มครองสิทธิของผู้ติดเชื้อในการเข้าร่วมโครงการวิจัย ทดลองต่างๆ
4. ให้มีการกำหนดนโยบายว่าโครงการเอดส์ทุกโครงการ โดยเฉพาะโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ ต้องคำนึงถึงการเข้าถึงกลุ่มเป้าหมายผู้หญิงไม่น้อยกว่าร้อยละ 50 ของจำนวนกลุ่มเป้าหมายในโครงการนั้นๆ
5. จัดให้มีสวัสดิการช่วยเหลือผู้หญิงที่ติดเชื้อเอชไอวีหรือเอดส์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ต้องรับภาระดูแลครอบครัวเมื่อสามีป่วยหรือเสียชีวิตแล้วให้เพียงพอ
6. ควรมีองค์กรที่ทำงานเรื่องผู้หญิงกับเอดส์โดยตรง

ข้อสังเกตเชิงแนวคิดต่อการเคลื่อนไหวในอนาคต

ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์เกิดขึ้นทั่วโลก โดยแกนกลางของการเคลื่อนไหวอยู่ที่เรื่องมิติหญิงชาย โดยเฉพาะความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางเพศ จากการสืบค้นข้อมูลทางอินเทอร์เน็ตพบว่า องค์กรผู้หญิงจำนวนมากเคลื่อนไหวอย่างเอางานเอាកารในประเด็นเรื่อง Gender and AIDS⁶⁵ ซึ่งมีลักษณะการเคลื่อนไหวโดยใช้ข้อมูลและความรู้ในการต่อสู้ และตั้งคำถามเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์ในประเทศไทยมีความแตกต่างทางพื้นฐานอย่างสำคัญเมื่อเปรียบเทียบกับ การเคลื่อนไหวเรื่องเดียวกันขององค์กรผู้หญิงในประเทศตะวันตก ของเรายังอ่อนด้อยเรื่องการติดตามข้อมูลความรู้ ที่สามารถนำมาเป็นฐานในการเคลื่อนไหวที่หนักแน่นได้ แม้ว่าเราจะมีนักเคลื่อนไหวมืออาชีพเรื่องเอดส์จำนวนมากก็ตาม

ผู้เขียนขอฟันธงว่า หัวใจของประเด็นผู้หญิงกับเอดส์มีอยู่สามด้านที่ตัวขบวนการควรเกาะติดต่อไปในอนาคต ขณะเดียวกันมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการติดอาวุธทางปัญญาเพื่อเสริมฐานการทำงานให้เข้มแข็งขึ้น และรณรงค์ด้านกว้างให้เอดส์เป็นประเด็นของสาธารณะให้มากกว่านี้ ประเด็นผู้หญิงกับเอดส์ที่สำคัญในเชิงแนวคิดต่อการขับเคลื่อนมีดังนี้

⁶⁵ ที่น่าสนใจคือ Women Alive (<http://www.thebody.com/wa/fall99>), WAW (Women Around the World), และ Women's Health Interaction (<http://www.web.net/~whi>)

1) ความสัมพันธ์หญิงชายและวัฒนธรรมทางเพศ

แนวคิดที่กำกับและควบคุมวิถีปฏิบัติเรื่องเพศ เป็นสิ่งที่ฝังรากลึกในสถาบันทางสังคม เป็นประเด็นที่มองเห็นได้ค่อนข้างยาก การเคลื่อนไหวของขบวนการผู้หญิงกับเอดส์ในประเทศไทยดูจะจับรากตัวนี้ได้ค่อนข้างแน่น และมีกิจกรรมเคลื่อนไหวในกลุ่มผู้ปฏิบัติงานค่อนข้างมาก แต่ผลกระทบต่อสังคมในวงกว้างยังคงเป็นคำถามอยู่ว่า แนวคิดเรื่องเพศที่เกี่ยวกับการระบาดของเอดส์ในบ้านเรามีการเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์จริงมากน้อยเพียงไร เพราะมีความเป็นไปได้สูงว่า คนไทยทั่วไปโดยเฉพาะผู้หญิงยังคิดว่า แนวปฏิบัติของสังคมไทยที่เป็นอยู่คือ ระบบผัวเดียวเมียเดียว ซึ่งแท้จริงแล้วคือระบบผัวเดียว และสามารถมีหลายเมียได้ต่างหาก ดังที่ชิลิตาภรณ์วิเคราะห์ว่า

...monogamy มีความหมายแปลว่าระบบผัวเดียวอยู่แล้ว มันไม่เคยเป็นในระบบเมียเดียว monogyny ถ้าพูดอย่าง Anthropologist เพราะฉะนั้นมันไม่เคยบอกผัวเดียวเมียเดียว มันคือระบบผัวเดียว และผู้หญิงในสังคมของเราไม่เคย question monogamy เลย แกรมพอถึงเวลามีเอดส์เข้ามา ผู้หญิงบางคนถือโอกาสสนับสนุน monogamy อย่างเต็มที่ด้วยซ้ำ โดยตัวเองไปเข้าใจว่าเป็นระบบผัวเดียวเมียเดียว ซึ่งมันไม่ใช่... (ตัวเอนดำเน้นโดยผู้เขียน)

กลุ่มผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบจากแนวคิดนี้มากที่สุด นอกจากเป็นผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว ก็คือกลุ่มวัยรุ่นหญิง ซึ่งจากสถิติปัจจุบันก็ชี้ชัดว่า มีจำนวนการติดเชื้อสูงมากที่สุด แนวทางการรณรงค์เรื่องนี้ต่อกลุ่มเป้าหมายเฉพาะของขบวนการเอดส์หรือกลุ่มที่สนใจปัญหาผู้หญิงกับเอดส์ ยังไม่มีความชัดเจนนัก แม้จอห์น อิงภากรณ์จะกล่าวว่า เป็นงานที่ทางอพว.เอดส์ให้ความสำคัญมากก็ตาม

ถ้าวิเคราะห์ถึงแนวทางของขบวนการเอดส์ที่รณรงค์เรื่องความสัมพันธ์ทางเพศ พบว่าแบ่งได้เป็นสองสาย สายหลักคือการเคลื่อนไหวให้คนทั่วไปมีเพศสัมพันธ์อย่างปลอดภัย ส่วนสายรองคือเป็นแนวทางเดียวกับของรัฐบาลคือ รณรงค์ให้ไม่มีพฤติกรรมทางเพศนอกสมรสและให้ผู้หญิงรักษาวลสงวนตัว การรณรงค์แบบรัฐบาลและแบบสายรองก่อให้เกิดการสร้างตราบาปแก่คนบางกลุ่ม เช่น ผู้หญิงอาชีพบริการ และวัยรุ่นหญิงที่มีเพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงาน กระแสการต่อสู้ให้การรณรงค์ลักษณะนี้ยุติลงระหว่างเครือข่ายองค์กรเอดส์สายหลักและภาครัฐเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว

ความยุ่งยากของการรณรงค์ให้คนมีเพศสัมพันธ์อย่างปลอดภัย (safe sex) โดยปราศจากการตัดสินว่าคู่ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นระหว่างใครกับใคร เหมาะสมหรือไม่ เป็นเพราะรักกันหรืออยากทดลอง เป็นความสัมพันธ์ต่างเพศหรือเพศเดียวกัน ทั้งนี้การตีความหมายของคำว่า “ปลอดภัย” ดูเสมือนว่าการใช้ถุงยางเป็นวิธีเดียวที่ถูกโหมโฆษณาประชาสัมพันธ์ว่าเป็นวิธีที่ปลอดภัย คือช่วยป้องกันการติดเชื้อจากโรคทางเพศสัมพันธ์ได้ แต่ถ้าไม่ยอมใช้ถุงยางเพราะทำให้ขาดอรรถรสทางเพศแล้วนั้น วิธีอื่นๆที่ปลอดภัยคืออะไร จะอธิบายอย่างไรคนจึงจะเข้าใจ คุไปแล้วจึงมีปัญหในการสื่อสารกับสาธารณะมาก

รากเหง้าของเรื่องมาจากว่า คู่คนไทยไม่สื่อสารกันเรื่องเพศ ควรต้องเคลื่อนไหวให้มีการปรับเปลี่ยนฐานคติเรื่องเพศ ถ้าอยากมีเพศสัมพันธ์ที่ปลอดภัย คู่สัมพันธ์ต้องพูดคุยแลกเปลี่ยน มีความจริงใจต่อกัน ไม่ตัดสินกันง่ายๆ และร่วมมือกันในการรังสรรค์เพศสัมพันธ์ เรื่องพรรค์อย่างนี้ยุ่งยากมาก รณรงค์ให้ครบถ้วนกระบวนการค่อนข้างลำบาก จึงไม่ขึ้นในกระแสการรณรงค์เรื่องเอดส์ที่รัฐเป็นเจ้าบุญทุ่มมากที่สุด สำหรับผู้เขียนแล้วตรงนี้เป็นงานที่ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์ต้องใคร่ครวญให้หนักว่า จะเคลื่อนไหวต่อไปอย่างไรดี เพราะเป็นการทำงานกับวิธีคิดของคนซึ่งถูกหล่อหลอมมาอีกอย่างหนึ่ง

รูปธรรมของการละเมิดสิทธิเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิงโดยรัฐ

ที่เห็นชัดเจนคือแนวปฏิบัติต่อกลุ่มผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ ซึ่งเป็นการละเมิดสิทธิผู้หญิงติดเชื้อในเกือบทุกส่วนของโลก ต่อปัญหานี้ เครือข่ายของ อพช. และผู้ติดเชื้อนำเสนอไว้อย่างชัดเจนในเรื่องสิทธิของผู้ติดเชื้อ โดยเน้นไปที่สิทธิในการตั้งครรภ์ต่อหรือยุติการตั้งครรภ์

ก่อนที่จะเกิดโครงการ AZT⁶⁶ ขึ้น ผู้หญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อในบ้านเราจำนวนหนึ่งจะถูกชักจูงกึ่งบังคับให้ทำแท้งแล้วทำหมันเลย แต่หากครรภ์มีอายุมากแล้วและการทำแท้งอาจเป็นอันตรายต่อผู้หญิง หรือถ้าผู้หญิงยืนยันว่าจะตั้งครรภ์ต่อจริงๆ แพทย์ก็มักจะมีย่อหน้าว่าหลังจากคลอดแล้วต้องทำหมัน ในขณะที่เดียวกันก็มีหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อจำนวนหนึ่งเช่นกันที่ ต้องการทำแท้ง แต่แพทย์ก็ไม่ยอมทำให้ อ้างว่าเป็นการผิดกฎหมาย แนวปฏิบัติที่ลักลั่นกันในแต่ละสถานพยาบาลนี้ เอาความต้องการของแพทย์เป็นตัวตั้ง การบังคับทำแท้งและทำหมันในกรณีแรก แพทย์อ้างว่าทำไปเพราะความหวังดี ในกรณีหลังแพทย์ อ้างว่าไม่มีสิทธิทำได้ แต่ไม่ว่าจะเป็นกรณีแรกหรือกรณีหลัง เห็นได้ว่าตัวผู้หญิงเองไม่มีสิทธิที่จะตัดสินใจเลย

ต่อกรณีนี้ได้เคยมีความพยายามของอพช. และนักวิชาการทางสุขภาพที่ยื่นข้อเสนอให้แพทยสภาพิจารณาตีความเงื่อนไขการทำแท้งตามมาตรา 305 ว่าให้รวมถึงสุขภาพของมารดาในกรณีที่มาตราเป็นผู้ติดเชื้อด้วย ซึ่งแพทยสภามีมติเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม 2537 ว่า แพทยสภามีนโยบายสนับสนุนการทำแท้งโดยมีข้อบ่งชี้ทางการแพทย์ และเห็นว่ากฎหมายปัจจุบันควรแก้ไขเพราะไม่สามารถแก้ปัญหาในปัจจุบันได้ (รายละเอียดกล่าวแล้วในตอนที่สอง) นั่นก็คือ แม้แพทยสภาจะอ้างว่าได้เห็นชอบต่อร่างแก้ไขกฎหมายทำแท้งในปี 2531 และมีนโยบายสนับสนุนการทำแท้งที่มีข้อบ่งชี้ทางการแพทย์ เมื่อปี 2537 อีกทั้งยังมีความเห็นว่ากฎหมายทำแท้งที่ใช้อยู่ในปัจจุบันควรได้รับการแก้ไขเพราะไม่สามารถแก้ปัญหาในปัจจุบันได้นั้น แต่เมื่ออพช. และนักวิชาการทางสุขภาพได้ยื่นข้อเสนอให้แพทยสภาพิจารณาตีความเงื่อนไขการทำแท้งตามมาตรา 305 ว่าให้รวมถึงสุขภาพของมารดาในกรณีที่มาตราเป็นผู้ติดเชื้อด้วย แพทยสภาก็ยังไม่ยอมตีความว่า ผู้หญิงติดเชื้อเอชไอวีที่ตั้งครรภ์และต้องการยุติการตั้งครรภ์ควรต้องสามารถยุติการตั้งครรภ์ได้ แพทย์ควรทำแท้งให้ ข้อสังเกตในเรื่องนี้ก็คือ แพทยสภาเลือกที่จะไม่ตีความ ความหมายคำว่า 'สุขภาพของมารดา' ไม่ว่าในกรณีใดๆก็ตาม

แต่สถานการณ์หลังจากที่มีโครงการ AZT เกิดขึ้น แนวปฏิบัติของแพทย์ก็หันกลับมาเป็นการชักจูงกึ่งบังคับให้ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์และติดเชื้อเอชไอวีทุกคนเข้าโครงการรับยา AZT การชักจูงกึ่งบังคับให้ทำแท้งหายไปในการปฏิบัติ เหลือแต่การชักจูงกึ่งบังคับให้เข้าร่วมโครงการรับยาและให้ทำหมันหลังคลอด ชุดยาต้านไวรัส AZT นี้เป็นที่รับรู้กันทั่วไปว่า อาจส่งผลข้างเคียงกับผู้กินยา อาการแพ้ที่เห็นชัดคือการอาเจียน ในผู้ที่มีอาการแพ้น้อยอย่างรุนแรง⁶⁷ จึงมักหยุดกินยา ทำให้องค์กรกลุ่มคนทำงานเรื่อง

⁶⁶ ยา AZT เป็นยาด้านไวรัสเอชไอวี เริ่มนำมาใช้กับหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อโดยศูนย์วิจัยโรคเอดส์ สภากาชาดไทย และขยายมาเป็นโครงการลดการติดเชื้อเอชไอวี ตั้งในปี พ.ศ. 2539 โดยจ่ายยาด้านไวรัสให้กับหญิงมีครรภ์ที่ติดเชื้อที่ยากจนไม่สามารถซื้อยาได้เอง มีโรงพยาบาลเข้าร่วม 81 แห่ง จาก 40 จังหวัดทั่วประเทศ พบว่าสามารถลดอัตราการติดเชื้อจากแม่สู่ลูกได้ถึงประมาณ 70% ในขณะที่ศูนย์ความร่วมมือการวิจัยโรคเอดส์ (หน่วยงานความร่วมมือระหว่างศูนย์ควบคุมโรคติดต่อสหรัฐอเมริกาและกระทรวงสาธารณสุขไทย) ได้ศึกษาทดลอง AZT สูตร CDC-Bangkok กับหญิงมีครรภ์ที่ติดเชื้อในช่วงปี 2541-2542 พบว่าสามารถลดการแพร่เชื้อจากแม่สู่ลูกได้ครึ่งหนึ่ง (ประพันธ์ 2543) ทั้งนี้กระทรวงสาธารณสุขได้ประกาศใช้นโยบาย AZT ในหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อเพื่อลดอัตราการแพร่เชื้อเอชไอวีจากแม่สู่ลูก ตั้งแต่นั้นปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา

⁶⁷ ผลข้างเคียงรุนแรงที่พบคือ ทำให้ระบบการเผาผลาญของร่างกายผิดปกติ (metabolic disorder) มีอาการบวมที่ท้องน้อย หน้าอกใหญ่ขึ้น (ที่จริงบวม) น้ำหนักลดลงอย่างรวดเร็ว ระดับกลูโคสในเลือดและน้ำตาลในเลือดสูงขึ้น (Picard 1998:A6 อ้างใน Women's Health Interation 1999:18)

เอดส์กับผู้หญิงและองค์กรเอดส์ทั่วไป มีแนวโน้มที่จะยอมรับโครงการนี้ การตั้งคำถามต่อวิถีการปฏิบัติว่า ผู้หญิงติดเชื่อมีสิทธิที่จะปฏิเสธหรือไม่ ดูจะยังไม่เกิดขึ้น ซึ่งทั้งหมดนี้เข้าใจว่า ทุกฝ่ายอาจมองเห็นข้อดีของการใช้นี้มากกว่าข้อเสีย

เรื่องสิทธิของผู้หญิงติดเชื่อที่ตั้งครรภ์ ประเด็นนี้ได้อยู่ที่การมีสิทธิจะตั้งครรภ์ต่อหรือยุติการตั้งครรภ์เท่านั้น ผู้หญิงกลุ่มนี้ในปัจจุบันกลายเป็นกลุ่มเป้าหมายที่สำคัญในการทดลองยาต้านไวรัสหลายขนาน ดังที่เอกสารรณรงค์ล่าสุดของ Women's Health Interaction (1999) ตั้งคำถามที่ไม่ธรรมดา (Uncommon Questions) สำหรับเรื่องผู้หญิงกับเอดส์ไว้นำสนใจหลายประเด็น โดยทุกประเด็นมีหลักฐานเป็นงานวิจัยและข้อมูลสนับสนุนมากมายดังนี้

(1) การบังคับตรวจเลือดผู้หญิงที่ตั้งครรภ์

ปัจจุบันหลายประเทศทั้งในประเทศพัฒนา เช่น แคนาดา สหรัฐอเมริกา และประเทศกำลังพัฒนาเกือบทุกประเทศ รวมประเทศไทย ต่างก็มีแนวปฏิบัติที่ให้ผู้หญิงตั้งครรภ์ทุกคนตรวจเชื้อเอชไอวี โดยกำหนดเป็นขั้นตอนหนึ่งของผู้หญิงที่มาฝากครรภ์ (mandatory screening) ภายใต้การให้ข้อมูลก่อนตรวจและบอกถึงผลดีของการตรวจว่า ถ้าพบว่ามีเชื้อเอชไอวีก็จะสามารถช่วยผู้หญิงและทารกในครรภ์ได้เร็วที่สุด โดยเฉพาะการป้องกันไม่ให้ทารกติดเชื่อเมื่อคลอดออกมา ในทางปฏิบัติการให้คำปรึกษาก่อนตรวจนั้นมีลักษณะเป็นกลุ่ม ในประเทศไทยใช้วิธีการให้คู่มือทัศนแทน แล้วจึงผ่านไปเจาะเลือด ซึ่งเป็นขั้นตอนปกติของการฝากครรภ์อยู่แล้ว ตั้งแต่ก่อนที่เอดส์จะระบาด

ดังนั้นแม้ว่าการเจาะเลือดตรวจหาเชื้อเอชไอวีอาจมีประโยชน์ แต่กลุ่มผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ทั่วไปนับได้ว่าเป็นกลุ่มที่มีพฤติกรรมเสี่ยงน้อย Women's Health Interaction (1999) ชี้ว่าผลเสียของแนวปฏิบัตินี้น่าจะมีมากกว่าประโยชน์ที่ได้รับ เพราะโอกาสที่จะเกิดผลการตรวจผิดพลาดอาจมีได้สูง (false positive results)⁶⁸ และเมื่อพบเลือดบวกผู้หญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื่อทุกคนจะถูกบังคับทางอ้อมให้กินยาต้านไวรัส AZT (จะกล่าวถัดไป)

ข้อโต้แย้งที่สำคัญประการหนึ่งคือ แนวปฏิบัตินี้เป็นการละเมิดสิทธิความเป็นส่วนตัวและการเป็นเจ้าของร่างกายของผู้หญิง ซึ่งขัดต่อรัฐธรรมนูญ ศาลสูงสุดในสหรัฐอเมริกาเคยตัดสินแล้วว่า บุคคลทุกคนรวมถึงผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ มีสิทธิในความเป็นส่วนตัวของตนเองที่จะไม่ให้มีการตรวจหาเชื้อเอชไอวี หากพิจารณาทางศีลธรรมแล้ว การบังคับตรวจเลือดเป็นการทำให้บุคคลสูญเสียอิสรภาพ ผลกระทบอีกทางหนึ่งคือ การบังคับตรวจเลือดหาเชื้อเอชไอวีเช่นนี้อาจทำให้ผู้หญิงจำนวนหนึ่งไม่ต้องการมาฝากครรภ์ มีการวิเคราะห์ว่าถ้าแนวปฏิบัตินี้ไปขัดขวางอัตราการฝากครรภ์เพียงร้อยละ 5 จำนวนทารกที่อาจเสียชีวิตจากการขาดการดูแลก่อนคลอด จะเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากกว่าทารกที่ได้รับการป้องกันการติดเชื่อเอชไอวี ค่าใช้จ่ายในการตรวจและรักษาที่ตามมา ยังเป็นคำถามว่าเป็นความรับผิดชอบของใคร นอกจากนี้ ยังมีผลกระทบทางจิตใจที่อาจเกิดขึ้นจากผลการตรวจ เคยมีผู้ฆ่าตัวตายหลังจากทราบผล (Buchanan, 2000) ในการศึกษาเรื่องการตรวจหาเชื้อเอชไอวีในหญิงตั้งครรภ์หลายชิ้นในสหรัฐอเมริกาพบว่า ผู้หญิงส่วนใหญ่ยอมให้ตรวจเลือด หากได้รับการให้คำปรึกษาและข้อมูลเรื่องผลดีผลเสียอย่างรอบด้าน อัตราที่ผู้หญิงยอมให้ตรวจได้สูงถึงร้อยละ 95 (Nakchbandi et al., 1998 อ้างใน Buchanan, 2000)

⁶⁸ ในประเทศไทย มีกรณีการร้องเรียนโรงพยาบาลรัฐในจังหวัดหนึ่งว่า แจ้งผลการตรวจเลือดต่อผู้หญิงตั้งครรภ์คนหนึ่งว่าติดเชื่อเอชไอวีและแนะนำพร้อมให้บริการทำแท้ง ทำให้เธอมีปัญหาครอบครัวอย่างหนักเพราะสามีไม่ได้ติดเชื่อด้วยซ้ำยังสูญเสียลูกในท้อง หลังจากการตรวจเลือดยืนยันอีกครั้งทางโรงพยาบาลจึงแสดงความเสียใจพร้อมออกใบรับรองให้ว่า เธอเป็นผู้ปลอดจากเชื้อเอดส์ (The Nation, February 10, 1997)

(2) การชักจูงถึงบังคับให้ยาด้านไวรัส AZT

ดังกล่าวแล้วว่าถ้าผลเลือดเป็นบวก ผู้หญิงจะถูกแนะนำชักจูงให้กินยา AZT ที่เชื่อว่าสามารถลดอัตราการติดเชื้อจากแม่สู่ลูกลงไปได้ ในประเทศไทยผลการศึกษาคพบว่าโอกาสที่เด็กจะติดเชื้อลดเหลือ 7%-9% และเพื่อให้โอกาสในการติดเชื้อลดลงไปอีก ผู้หญิงจะได้รับคำแนะนำให้ผ่าตัดคลอดแทนการคลอดปกติ และประการสุดท้ายคือ เมื่อคลอดแล้วก็จะได้รับคำแนะนำอย่างหนักแน่นว่าต้องไม่เลี้ยงลูกด้วยนมตัวเอง ซึ่งเชื่อว่าจะลดโอกาสการติดเชื้อให้เหลือน้อยที่สุด

คำถามสำคัญก็คือ ในทางปฏิบัติผู้หญิงได้รับข้อมูลรายละเอียดเรื่องผลข้างเคียงและพิษของตัวยา AZT มากน้อยเพียงใดก่อนการตัดสินใจ และถึงที่สุดแล้วผู้หญิงมีทางเลือกที่จะปฏิเสธหรือยินยอมหรือไม่ ข้อเท็จจริงก็คือชุดตัวยา AZT ถูกตั้งคำถามอย่างมากในแวดวงผู้สนใจการแพร่ระบาดของเอดส์⁶⁹ คำถามที่สำคัญก็คือความปลอดภัยต่อผู้ใช้ และผลการใช้มีความคุ้มค่าหรือไม่อย่างไร มีการทดลองนานเท่าไรก่อนผลิตมาขายในท้องตลาด จากการติดตามของนักวิชาการที่สนใจในเรื่องนี้พบว่า ผลการศึกษาในห้องทดลองยังน่าเคลือบแคลง และไม่มีการศึกษาถึงผลข้างเคียงต่อร่างกายผู้ใช้ในระยะยาวแต่อย่างใด (Lauritsen, 1993: 381-398)

ข้อเท็จจริงอีกด้านก็คือ AZT เป็นตัวยาเคมีที่ใช้ในการบำบัดมะเร็ง (chemotherapy drug) ซึ่งถูกถอนไปจากตลาดยาในหลายประเทศ เพราะก่อให้เกิดผลร้ายแรงต่อร่างกายของผู้ป่วย ที่สำคัญคือ AZT เป็นตัวยาที่ไปก่การทำงานของภูมิคุ้มกันในร่างกาย (a DNA-chain terminator which suppresses immune-system functions) และก่อให้เกิดอาการต่างๆ ที่คล้ายคลึงกับอาการของผู้ติดเชื้อเอชไอวี (DeMeo, 1993) ในเอกสารข่าวสารโรคเอดส์ ของกระทรวงสาธารณสุขกล่าวถึงเรื่องนี้เพียงสั้นๆ ว่า การให้ยานี้มานานเท่าใดก็มีโอกาสที่เชื้อจะดื้อยาเท่านั้น และผลข้างเคียงของยาก็คือ การที่แม่และลูกจะมีโลหิตจาง แต่ก็หายไปในเมื่อหยุดยาแล้ว (ประพันธ์, 2543)

(3) การชักจูงถึงบังคับไม่ให้เลี้ยงลูกด้วยนมตนเอง

องค์กรของสหประชาชาติหลายองค์กรไม่ว่าจะเป็น UNICEF UNAIDS และ WHO ต่างรายงานวาทารถที่คลอดมาจากแม่ที่ติดเชื้อจะมีความเสี่ยงสูงขึ้น 14% ถ้าถูกเลี้ยงด้วยนมแม่ ในปี ค.ศ. 1998 องค์การสหประชาชาติได้ออกมาเตือนกลุ่มผู้หญิงติดเชื้อที่มีลูกอ่อนว่าให้ใช้นมผงเลี้ยงแทน Women's Health Interaction (1999: 16-17) ยังว่า ข้อสรุปของการถ่ายทอดเชื้อเอชไอวีผ่านน้ำนมแม่นี้ยังเป็นสิ่งที่น่าสงสัย และยังไม่เคยมีการทำวิจัยพิสูจน์กันอย่างจริงจัง ข้อสรุปที่ได้มาจากการคาดประมาณ (projection) แบบจำลองการแพร่ระบาดของเอดส์เท่านั้น The American Academy Pediatrics (1997) ก็ยอมรับว่ามีข้อมูลจำกัดมากในเรื่องนี้ และยังไม่เคยมีการวิจัยทดลองที่ยืนยันผลตรงๆ ว่า นมแม่เป็นช่องทางหนึ่งของการติดต่อเชื้อเอชไอวี

ในทางตรงกันข้ามมีรายงานวิจัยที่แสดงว่า น้ำนมแม่ช่วยชะลอการแพร่เชื้อเอชไอวีในทารกที่ติดเชื้อ เพราะช่วยขัดขวางการเกาะตัวของเชื้อเอชไอวีในทีเซลล์ (T-cells) (La Leche League, 1995) และเรามีความรู้กันมานานแล้ว

⁶⁹ การเปลี่ยนสถานภาพจากผู้ติดเชื้อเป็นผู้ป่วยโรคเอดส์ ได้รับการกำหนดให้เป็นสากลในทางการแพทย์โดยอัตราเซลล์ CD4 (ซีดีโฟร์) ขั้นต่ำเท่ากับ 200 หรือ การปรากฏของโรคชนิดใดชนิดหนึ่งในจำนวนทั้งสิ้น 12 โรคตามรายการ AIDS Defining Illnesses ซึ่งจัดทำโดยศูนย์ควบคุมโรคติดต่อสหรัฐอเมริกา นั่นคือ หากผู้ติดเชื้อคนใดมีอัตรา CD4 ต่ำกว่า 200 หรือ มีอาการของโรคใดโรคหนึ่งใน 12 โรคตามรายการแล้ว ผู้ติดเชื้อผู้นั้นจะถูกระบุว่าเป็นผู้ป่วยเอดส์ (จากการสอบถามศูนย์ความร่วมมือการวิจัยโรคเอดส์)

ว่า น้ามนแม่เป็นตัวต่อต้านการติดเชื้อหลายประเภทไม่ว่าจะเป็นแบคทีเรีย ไวรัส และปรสิตต่างๆ จึงช่วยลดอัตราการเจ็บป่วยและการตายของทารกและยังทำให้ความผูกพันในสายเลือดระหว่างแม่และลูกแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น มีผู้โต้แย้งต่อไปว่า ในประเทศกำลังพัฒนาที่แม่มากกว่าร้อยละ 90 เลี้ยงลูกด้วยนมด้วยเหตุผลทางวัฒนธรรมและเหตุผลทางเศรษฐกิจ พบว่าน้ามนแม่มีส่วนช่วยให้ทารกรอดตายสูงกว่าโอกาสที่ทารกจะติดเชื้อเอชไอวี (Meier, 1997)

คำถามต่างๆ ที่ถูกตั้งขึ้นตามข้อมูลเกี่ยวกับ AZT และนมแม่กับเชื้อเอชไอวีนี้ เป็นเรื่องที่ต้องติดตามอย่างใกล้ชิดต่อไปว่าจริงเท็จอย่างไร โดยเฉพาะผลในระยะยาวว่าพิษยา AZT ที่ตกค้างอยู่ในผู้หญิงและทารกที่รับยานี้จะเป็นอย่างไรบ้าง นับว่าเป็นเรื่องจำเป็นที่กลุ่มคนทำงานเรื่องเอดส์ในประเทศไทยสมควรรู้ เพื่อสามารถนำมาใช้ในสถานการณ์ที่ต้องเจรจาต่อรองเรื่องสิทธิต่างๆ ของผู้หญิงที่ติดเชื้อ มิฉะนั้นอาจถูกครอบงำได้จากข้อมูลด้านเดียวที่น่าเสนอโดยโครงการทดลองยาเหล่านี้

3) ผู้หญิงในฐานะผู้ดูแลผู้ป่วย

การยกความรับผิดชอบในการดูแลบริบาลผู้คนให้เป็นหน้าที่ของผู้หญิงปรากฏชัดเจนในสังคมไทย เป็นความเชื่อที่ฝังรากเหง้ามาช้านานและยอมรับเป็นแนวปฏิบัติสืบต่อกันมาจนคนส่วนใหญ่ในสังคมเชื่อกันว่าความสามารถในการดูแลบริบาล 'เป็นธรรมชาติของผู้หญิง' พบว่าแนวคิดนี้ได้รับการส่งเสริม ส่งสอนต่อ และปฏิบัติต่อกันมาในวัฒนธรรมไทย ผู้ที่ควรเลี้ยงดูลูกหลักๆ คือแม่ คนที่จะช่วยแม่ทำงานบ้านทุกอย่างคือลูกสาว พ่อแม่ที่แก่เฒ่าควรอยู่กับครอบครัวของลูกสาวมากกว่าอยู่กับครอบครัวของลูกชาย หากอยู่กับครอบครัวของลูกชาย ผู้ที่จะต้องทำหน้าที่ดูแลวันต่อวันก็คือลูกสะใภ้ ในด้านการดูแลสารทุกข์สุกดิบประจำวัน หาข้าวปลาอาหารเลี้ยงดูคน ทำความสะอาดเปลี่ยนเสื้อผ้า ดูแลความเรียบร้อยขั้นพื้นฐานต่างๆ ทยายมาเป็นหน้าที่ของสมาชิกครอบครัวที่เป็นผู้หญิงไปโดยปริยาย ไม่ว่าหญิงนั้นจะอยู่ในฐานะแม่ ภรรยา พี่สาว น้องสาว ลูกสาว หรือลูกสะใภ้

เมื่อสถานการณ์การกระจายตัวของเชื้อเอชไอวีแผ่กว้างในสังคมไทย ต่อด้วยอาการเจ็บป่วยด้วยโรคเอดส์ของผู้มีเชื้อ และการดูแลรักษาผู้ป่วยเหล่านั้น ข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกันคือความต้องการผู้ทำหน้าที่ดูแลผู้ป่วยเหล่านั้น ซึ่งโดยทั่วไปมักเกิดขึ้นใน 2 พื้นที่คือเกิดขึ้นในสถานพยาบาล การดูแลรักษาทำโดยบุคลากรที่มีหน้าที่ในการดูแลผู้ป่วยโดยตรง และเกิดขึ้นในที่พักส่วนตัว การดูแลรักษาทำโดยสมาชิกในครอบครัวของผู้ป่วยหรือผู้ได้รับการว่าจ้างให้ดูแลโดยเฉพาะ

ในกรณีที่การดูแลเกิดขึ้นในที่พักส่วนตัวนั้น พบว่าผู้ติดเชื้อและผู้ป่วยเอดส์ที่เปิดเผยตัวตนใหญ่เป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจปานกลางถึงขาดแคลน การดูแลผู้ป่วยโรคเอดส์จะเกิดขึ้นที่บ้านของผู้ป่วย โดยมีผู้ดูแลบริบาลเป็นสมาชิกในครอบครัว ทั้งข้อมูลจากการสังเกตของผู้เขียนเอง และรายงานวิจัยหลายชิ้นพบสอดคล้องกันว่า ผู้ดูแลบริบาลผู้ป่วยโรคเอดส์ที่รักษาตัวในบ้านคือสมาชิกครอบครัวที่เป็นผู้หญิง แม้ว่าบางครอบครัวจะมีสมาชิกครอบครัวเพศชายที่น่าจะอยู่ในฐานะผู้ดูแลได้ดีกว่าสมาชิกครอบครัวที่เป็นหญิงก็ตาม การให้ความรู้และทักษะเพิ่มเติมเพื่อให้ผู้ชายมีความมั่นใจในการดูแลผู้ป่วย และชี้ให้เห็นคุณค่าของการได้ดูแลผู้ป่วยแก่ผู้ชาย น่าจะเป็นประเด็นที่ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์น่าจะนำไปขบคิดว่าจะรณรงค์ให้เกิดการมีส่วนร่วมนี้จากผู้ชายได้อย่างไร

ผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การดูแลผู้ป่วยเอดส์ที่บ้านมีอยู่ในทุกกลุ่มอายุ และในหลายกรณีผู้ดูแลเป็นผู้ติดเชื้อเอชไอวีเองด้วย เช่นในกรณีภรรยาที่ติดเชื้อจากสามีแล้วต้องดูแลบริบาลสามีที่ป่วยด้วยด้วยโรคเอดส์

ก่อน ผู้หญิงสูงอายุเป็นกลุ่มหนึ่งที่ไม่ได้รับการยกเว้นจากสถานการณ์แห่งความจำเป็นอันนี้ แม้ผู้ชราและยายายกลุ่มหนึ่งต้องรับภาระในการดูแลลูกที่ป่วย หลานที่ป่วย หรือเลี้ยงหลานที่กำพร้าเพราะบิดามารดาเสียชีวิตด้วยโรคเอดส์ (ดูตัวอย่างได้จากงานของ Muecke 2001 และ Knodel et al., 2000) องค์การให้ความช่วยเหลือผู้ติดเชื้อและผู้ป่วยเอดส์ทั้งภาครัฐและเอกชนและองค์กรผู้ติดเชื้อเอง ได้ร่วมกันให้ความช่วยเหลือสนับสนุนแก่ผู้หญิงกลุ่มนี้บ้างเท่าที่จะสามารถทำได้สูงสุดตามขีดความสามารถขององค์กร ต่อกรณีผู้หญิงสูงอายุ หลายองค์กรช่วยเหลือได้ประสานขอความช่วยเหลือไปยังชมรมผู้สูงอายุในพื้นที่บ้าง สนับสนุนเรื่องอาชีพบ้าง แต่นับได้ว่าเป็นการให้ความช่วยเหลือเท่าที่จะสามารถทำได้ ไม่มีรูปแบบที่ชัดเจนใดๆ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว นอกจากการรณรงค์ให้สมาชิกครอบครัวที่เป็นผู้ชายตระหนักถึงปัญหาและมีส่วนร่วมในการดูแลผู้สูงอายุมากขึ้น ผู้เขียนคิดว่าจำเป็นที่จะต้องให้ความสนใจและพัฒนารูปแบบในการช่วยเหลือสนับสนุนผู้หญิงที่เป็นผู้ดูแลผู้ป่วยโรคเอดส์ และหรือเด็กกำพร้าที่พ่อแม่เสียชีวิตจากโรคเอดส์อย่างเป็นระบบ และกลุ่มที่พึงให้ความสนใจเป็นพิเศษคือครอบครัวยากจนทั้งในเมืองและชนบท เพราะการมีสมาชิกครอบครัวป่วยเป็นเอดส์ไม่เพียงแต่เป็นสาเหตุของความล่มสลายของความมั่นคงในชีวิต แต่ยังพรากเอาชีวิตของลูกหลานไปด้วย

4. ขบวนการหญิงรักหญิงในประเทศไทย

ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิของคนรักเพศเดียวกัน⁷⁰ เป็นหนึ่งในขบวนการต่อสู้ของกลุ่มคนเล็กๆ ที่ถูกทำให้อ่อนแอโดยรัฐจากกลวิธีการปกครองแบบ 'ทำให้เหมือน' ซึ่งแท้ที่จริงแล้วคือการปิดกั้นเสรีภาพในการปรากฏตัวขึ้นของ 'สิ่งที่ต่างออกไปจากความเชื่อ หรือผลประโยชน์กระแสหลัก' ซึ่งนับได้ว่าเป็นขบวนการทางสังคมแนวใหม่ตามมุมมองของไชยรัตน์ (2540) และเป็นหนึ่งในการเคลื่อนไหวของรถไฟขบวนการสิทธิมนุษยชนในทศวรรษ 1970

'ความต่าง' หรือความไม่เหมือนกับคนส่วนใหญ่ของกลุ่มคนรักเพศเดียวกัน (sexual minorities) ได้ถูกสังคมจับซึ่งผิดติตราประนามว่า เป็นความเบี่ยงเบนทางเพศและวิปริตผิดธรรมชาติ ซึ่งยศ (2530) วิเคราะห์ว่าการป้ายความผิดให้กับกลุ่มบุคคลบางกลุ่ม ที่อยู่นอกบริบทของครอบครัวและอุดมการณ์เหย้าเรือน (male heterosexual ideology) เช่น เกย์ เลสเบียน และโศกณีย์ว่า วิปริต ผิดปกติ และสกปรก ก็เพื่อสังคมจะได้ดำรงรักษาอำนาจผู้ชายเอาไว้ โดยใช้มาตรฐานซ้อน (double standard) มาเป็นเกณฑ์การมอง ซึ่งทำให้ไม่มีทางทำความเข้าใจกับเพศสัมพันธ์ในรูปแบบที่หลากหลายได้ ทั้งๆ ที่ลักษณะเพศสัมพันธ์รูปแบบต่างๆ นั้น เป็นผลผลิตของประวัติศาสตร์ ถูกนิยามและกำหนดโดยความสัมพันธ์ทางสังคม ถูกควบคุมโดยโครงสร้างอำนาจในหลายระดับ และหลายรูปแบบ ตั้งแต่รัฐ สถาบันการศึกษา การแพทย์ กฎหมาย ไปจนถึงอุดมการณ์อำนาจ

Bunch (1990) นักสิทธิสตรีร่วมสมัยแสดงทัศนะไว้ว่า เสรีภาพในการเลือกรูปแบบความสัมพันธ์ทางเพศไม่ว่ากับคนต่างเพศ หรือกับคนเพศเดียวกัน เป็นประเด็นสำคัญอันหนึ่งที่ไม่สามารถละเลยได้ เมื่อมีการต่อสู้หรืออธิบายเรื่องสิทธิผู้หญิง ปัจจุบันการเคลื่อนไหวต่อสู้ของผู้หญิงที่รักเพศเดียวกันเป็นส่วนหนึ่งที่เข้มแข็งของขบวนการ

⁷⁰ ผู้เขียนได้เสนอในที่สาธารณะหลายแห่งและหลายครั้งว่า คำว่า homosexuality ควรแปลเป็นภาษาไทยว่า 'รักเพศเดียวกัน' จะถูกต้องมากกว่าคำว่า 'รักร่วมเพศ' ที่ใช้กันอยู่ เพราะคำว่า 'ร่วมเพศ' มีความหมายตรงไปตรงมาในภาษาไทยแล้วก็คือ การมีเพศสัมพันธ์ ซึ่งเป็นปฏิบัติการที่ทำกันทั้งในกลุ่มคนรักต่างเพศและรักเพศเดียวกัน

การสิทธิสตรีในประเทศตะวันตก และหลายประเทศในทวีปอเมริกาใต้ และในเอเชีย เช่น ญี่ปุ่น ไต้หวัน เกาหลี อินเดีย และฟิลิปปินส์ เป็นต้น

องค์กรของขบวนการหญิงรักหญิงมีอยู่หลากหลายกลุ่มในแต่ละประเทศ แต่ในสังคมไทยพบว่า มีเพียงกลุ่ม 'อัญจาริ' กลุ่มเดียวเท่านั้นที่เป็นองค์กรเปิดต่อสาธารณะและทำงานเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิของผู้หญิงที่รักเพศเดียวกัน ดังนั้น การศึกษาขบวนการทางสังคมของกลุ่มหญิงรักหญิงในบทนี้จึงพิเศษและต่างออกไปจากบทอื่นๆ คือ เป็นการศึกษากฎการเคลื่อนไหวขององค์กรเพียงกลุ่มเดียวคือ 'กลุ่มอัญจาริ'

การก่อเกิด⁷¹

กลุ่มอัญจาริถือกำเนิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2529 จากผู้หญิงกลุ่มหนึ่งซึ่งทำงานในองค์กรผู้หญิง สมาชิกกลุ่มชุดก่อตั้งมี 4 คน หนึ่งในนั้นคือ อัญชนา สุวรรณานนท์ ซึ่งเป็นแกนนำคนสำคัญที่สุดของกลุ่ม⁷² ช่วงแรกของการรวมตัวกันยังเป็นกลุ่มปิด กิจกรรมที่จัดกันเป็นภายในเน้นการแลกเปลี่ยนพูดคุยรับฟังปัญหาของกันและกันในกลุ่ม และการติดต่อกับองค์กรต่างประเทศ ปีถัดมาเริ่มมีผู้สนใจเข้าร่วมพูดคุยกับกลุ่มมากขึ้น โดยผ่านการชักชวนคนรู้จักกันที่เป็นหญิงรักหญิง หรือผู้สนใจกลุ่มหญิงรักหญิง การประชาสัมพันธ์กลุ่มจึงมีลักษณะปากต่อปากผ่านเพื่อนฝูงที่สนิทสนมกัน

ช่วงแรกกลุ่มยังไม่มีชื่อแต่อย่างใด จนปี พ.ศ.2531 กลุ่มเริ่มจัดกิจกรรมพบปะกันเป็นประจำทุกเสาร์วันเสาร์ในกลุ่มผู้ก่อตั้งจึงประชุมปรึกษากันว่าควรตั้งชื่อกลุ่มขึ้น แต่ปัญหาคือจะตั้งชื่อกลุ่มให้มีความหมายอย่างไรดี ในที่สุดมาตกลงใช้คำว่า 'อัญจาริ' อัญชนาเล่าถึงการถกเถียงกันเรื่องชื่อกลุ่มว่า

ก็คิดกันออกมาหลายชื่อคะ พวกเราอยากได้ชื่ออะไรที่เป็นศัพท์ ฟังเท่ๆ และมีความหมายดี ก็ใช้วิธีเปิดพจนานุกรมกันดูเลย เรา debate กันอยู่หลายชื่อ แต่คำว่า 'อัญจาริ' มันมาจากว่า พอเปิดพจนานุกรมกันแล้วก็ออกมาเปิดดูความหมายของชื่อแต่ละคนไม่ได้ พอมาถึงคำว่าอัญชนา เปิดไปเปิดมาเจอศัพท์ว่า 'อัญญ' ซึ่งมีความหมายว่าแตกต่าง จึงบ๊องกันว่าน่าจะสร้างคำเองดีกว่า ที่นี้ใครไม่รู้สักคนบอกว่าเออเอามาสมาสกับจาริตติ ให้ออกเสียงเป็นศัพท์ผู้หญิงหน่อย 'อัญจาริ' เป็นไง ที่นี้เลยได้เฮ แต่ก็มีคนท้วงว่า เดี่ยวคนเขาก็คิดหรอกว่าเขาชื่อตัวเองมาตั้งจะดีหรือ ก็พยายามหาคำใหม่อีก แต่ไม่มีคำไหนโดนใจเท่าคำนี้เลยคะ ก็เลยคุยกันว่าเออ อัญจาริ มันก็ดีแล้วนี่ ถ้าใครถามเราก็อธิบายสิว่ามีความหมายว่า เส้นทางหรือการปฏิบัติที่แตกต่างออกไป แต่ออกไปไหนก็ไม่รู้ละ (หัวเราะ)

ในภาษาไทยไม่มีศัพท์ที่ใช้เรียกผู้หญิงที่รักผู้หญิง อัญชนาวิเคราะห์ว่า ประเด็นนี้เป็นการเมืองที่สำคัญทีเดียว เพราะการไม่มีศัพท์เรียกกลุ่มบุคคล หรือการกระทำบางอย่างแล้ว ทำให้เสมือนหนึ่งว่ากลุ่มคนนั้นไม่มีตัวตน และทำให้ถูกมองไม่เห็นในสังคมไทย (invisibility) อาจมีผู้แย้งว่า คำว่า 'เล่นเพื่อน' น่าจะมีความหมายเหมือนคำว่า lesbian อัญชนาให้ความเห็นว่า ศัพท์คำนี้มีความหมายถึงพฤติกรรมเป็นครั้งๆไปมากกว่า ไม่ได้ครอบคลุมความหมายในแง่มุมทางอารมณ์ หรือความรู้สึกทางด้านอื่นๆ จึงไม่ใช่ศัพท์ที่ใช้เรียกคน และกลุ่มอัญจาริเองยังคงแสวงหาคำเรียกผู้หญิง

⁷¹ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์อัญชนา สุวรรณานนท์ (อดีตผู้ประสานงานกลุ่ม ปัจจุบันทำงานในองค์กรผู้หญิงในสหรัฐอเมริกา) และสมาชิกที่ร่วมก่อตั้ง การสัมภาษณ์เกิดขึ้นหลายครั้งในช่วงเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม 2543 โดยส่วนใหญ่เป็นการสัมภาษณ์ทางโทรศัพท์

⁷² เป็นผู้หญิงคนแรกในสังคมไทยที่เปิดตัวต่อสาธารณะว่าคือหญิงรักหญิง และเป็นแกนนำที่สำคัญของกลุ่มอัญจารินับตั้งแต่ก่อตั้งจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่ผู้ร่วมก่อตั้งคนอื่นๆมีบทบาทน้อยมากในการเคลื่อนไหวเชิงสาธารณะ

รักผู้หญิงอยู่ แต่ยังไม่หาไม่ได้ และการจะสร้างศัพท์ขึ้นมาให้คนรับทั่วไปก็เป็นเรื่องยาก จึงใช้คำว่าหญิงรักหญิง หรือย่อ ๆ ว่า 'ญญ' (ออกเสียงว่า ยอ-รอ-ยอ)⁷³ ซึ่งเป็นคำกลางๆ และยังไม่ใช้อยู่จนปัจจุบันนี้

ในช่วงที่กลุ่มอญจารียังเป็นกลุ่มใต้ดิน (หมายถึงการไม่เปิดตัวกลุ่มต่อสาธารณะ) ในปี พ.ศ. 2533 อญจารีก็ก้าวกระโดดมาเป็นเจ้าภาพจัดประชุมเครือข่ายผู้หญิงรักผู้หญิงเอเชีย หรือ Asian Lesbian Network (ALN) ขึ้นที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นการจัดประชุมในประเด็นผู้หญิงรักผู้หญิงเป็นครั้งแรกในทวีปเอเชีย เพื่อรองรับการก่อตั้งของ ALN อย่างเป็นทางการ โดยมีผู้เข้าร่วมประชุมจากหลายประเทศ อาทิ อินเดีย บังกลาเทศ ญี่ปุ่น อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ มาเลเซีย สิงคโปร์ และได้หวัน เป็นต้น โดยกลุ่มอญจารีได้รับเลือกให้ทำหน้าที่เป็นเลขานุการของ ALN⁷⁴ ในช่วงต้น

เปิดตัวต่อสาธารณะแสดงจุดยืนของกลุ่ม

การเป็นเจ้าภาพจัดประชุม ALN ทำให้กลุ่มอญจารีเป็นที่รู้จักมากขึ้นในแวดวงของหญิงรักหญิงในต่างประเทศ หลังการประชุม ALN กลุ่มได้ผลิตจดหมายข่าวภาษาอังกฤษก่อนในฐานะเป็นองค์กรแกนเครือข่ายของ ALN ซึ่งผลิตอยู่เพียง 4 ฉบับ⁷⁵ กลุ่มอญจารีเริ่มค่อยๆ เปิดตัวทำกิจกรรมกับองค์กรผู้หญิงในประเทศมากขึ้น งานแรกที่เข้าไปร่วมกิจกรรมภายในประเทศ ในปี พ.ศ. 2535 กลุ่มอญจารีได้รับเชิญจากมูลนิธิเพื่อนหญิงให้เข้าร่วมจัดการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงรักผู้หญิง ซึ่งเป็นการจัดประชุมระดับนานาชาติเรื่อง 'ยุติความรุนแรง แสวงหาสันติภาพ' เพื่อต่อต้านความรุนแรงต่อผู้หญิงทุกรูปแบบ หลังการประชุมครั้งนี้ได้มีข่าวลงในหนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน เป็นข่าวย่อยในหน้าผู้หญิงโดยมีพาดหัวข่าวว่า 'กลุ่มผู้หญิงรักผู้หญิง (เลสเบี้ยน) เสนอวิธีขจัดความรุนแรง' ดังข้อความบางตอนต่อไปนี้

ผลการประชุมได้ชี้ให้เห็นว่า ผู้หญิงที่รักผู้หญิงบางส่วนได้เข้าไปต่อสู้อย่างเคียงบ่าเคียงไหล่ในการเรียกร้องสิทธิสตรีมาตลอด ในความเห็นของเลสเบี้ยนที่มาร่วมประชุมนี้ได้วิเคราะห์การกล่าวประนามเลสเบี้ยนว่าเป็นวิธีการของสังคมที่จะควบคุมผู้หญิงทุกคนให้อยู่ในกรอบที่กำหนดไว้ ดูตัวอย่างจากบางครั้งผู้หญิงที่เป็นตัวของตัวเอง หรือมีความสามารถ แม้จะไม่ใช่เลสเบี้ยน แต่บางทีก็ถูกกล่าวหาในทำนองว่า ต้องการเป็นผู้หญิงมีหนวด หรืออยากเป็นผู้ชาย เพราะฉะนั้นประเด็นนี้เป็นประเด็นในการเรียกร้องสิทธิของผู้หญิงทุกคน เพราะอิสระของผู้หญิงในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นผู้หญิงที่รักผู้หญิงหรือผู้หญิงที่รักผู้ชาย ก็ไม่ควรจะถูกปิดกั้นจากข้อกล่าวหาดังกล่าว

(สยามรัฐ, 11 ตุลาคม 2535)

ในท้ายของข่าวข้างต้นนี้ได้ลงที่อยู่ผู้ไปรษณีย์ของกลุ่มอญจารี ปรากฏว่ามีผู้เขียนจดหมายมาถึงกลุ่มอญจารีจำนวนมาก และมีผู้สนใจต้องการติดตามรับรู้ข่าวสารของกลุ่ม 'อญจารีสาร' จึงเกิดขึ้นเพื่อสนองตอบต่อความต้องการดังกล่าว เริ่มต้นในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2536 ซึ่งเป็นจดหมายข่าวที่ทำอย่างง่ายประหยัดคือ ใช้กระดาษพิมพ์สี่พับ ครั้งมีจำนวน 16 หน้าจดหมายข่าวฉบับแรก

⁷³ ศัพท์คำนี้ต่อมามีผู้นำไปใช้ในงานเขียนทางวิชาการ ดังตัวอย่างบทความชื่อ 'หญิงรักหญิง(ญญ)กับประเด็นปัญหาสุขภาพ' (มัทนา เชมมี, 2542)

⁷⁴ การประชุม ALN ครั้งที่สองจัดที่ญี่ปุ่นในปี พ.ศ. 2535 และครั้งที่สามที่ไต้หวันในปี พ.ศ. 2537 ครั้งล่าสุดคือในปี พ.ศ. 2540 จัดที่ฟิลิปปินส์

⁷⁵ ALN Nippon รับผิดชอบข่าวไปทำต่อในฐานะเลขานุการ ALN สมัยต่อไป

ปีเดียวกันนั่นเอง กลุ่มอาจารย์ก็ตัดสินใจเปิดตัวต่อสาธารณชนโดยการเขียนจดหมายไปลงคอลัมน์ 'อาโก๋ปากน้ำ' ในนิตยสารแปลก ซึ่งเป็นคอลัมน์ในสื่อสิ่งพิมพ์ที่น่าจะเรียกได้ว่าเป็นคอลัมน์เดียวในสมัยนั้นที่เปิดให้คนรักเพศเดียวกันคือทอม-ดี้ หรือ หญิงรักหญิง รวมทั้งชายรักชาย ได้มีพื้นที่ หรือเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ชีวิตระหว่างกัน⁷⁶ จากจดหมายฉบับดังกล่าวที่ผู้ก่อตั้งกลุ่มอาจารย์เขียนไปยังคอลัมน์ของอาโก๋ ปากน้ำ ทำให้มีจดหมายมายังกลุ่มอาจารย์มากขึ้น และส่วนใหญ่ขอสมัครเป็นสมาชิกกลุ่ม ขณะนั้นทางกลุ่มยังไม่ได้มีนโยบายที่จะรับสมาชิกแต่อย่างใด เพราะเป้าหมายของกลุ่มคือการทำงาน จัดกิจกรรม เพื่อให้สังคมไทยเปิดกว้างสำหรับกลุ่มหญิงรักหญิงมากกว่า จนลักษณะ รักชายอยู่ ผู้ประสานงานกลุ่มอาจารย์คนปัจจุบันเล่าถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า⁷⁷

เล็ก⁷⁸ อ่านในหนังสือแปลก เพราะว่าเป็นหนังสือเล่มเดียวที่มันจะมีเรื่องเกย์เรื่องหญิงรักหญิง เมื่อปี พ.ศ.36 ตอนแรกเลยก็ไม่ว่า แต่ตอนหลังก็มีคนบอกว่าเล่มนี้มันมีเรื่องของหญิงรักหญิง ชายรักชาย เล็กก็ชอบอ่าน อยากรู้ ก็เลยไปดู แล้วก็เจอจดหมายที่อาจารย์เขียนไปที่นั่นว่าเป็นกลุ่มนะ ทำกลุ่มอะไรประมาณนี้ ก็สนใจ ก็เขียนจดหมายมา แล้วก็พอหลังจากนั้นเขานัดเจอกันที่สวนลุมฯ แล้วเล็กก็ไปด้วยความอยากรู้ อยากเห็น ว่ามีอะไรบ้าง ก็ไปกับแฟน ...ก็ไม่คิดยังไง ก็อยากรู้ว่าเป็นกลุ่มอะไรยังไง อยากรู้ว่าเค้าทำอะไรกันยังไง ก็คงเป็นความรู้สึกเริ่มต้นของคนทั่วไป ...พอเข้ามาก็มาช่วยเหลือ เพราะเขาทำจดหมายข่าวไซไซใหม่คะ แล้วเล็ก ก็ได้รับแล้วเล่มแรกที่เขียนจดหมายมา เขาก็ส่งมาให้ แล้วก็อาสาไปทำให้ ช่วยทำ แล้วก็ไปเจอกันครั้งนั้นก็ช่วยเหลือ ก็เริ่มทำมาตั้งแต่เล่มที่สองจนถึงทุกวันนี้

จนลักษณะก็กล่าวว่า เมื่อมองย้อนไปยังความคิดแรกๆ ในการตั้งกลุ่มที่มีเป้าหมายหลัก เพื่อพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิด และสนับสนุนเป็นกำลังใจในการดำเนินชีวิตซึ่งกันและกัน ทำให้ผู้ร่วมก่อตั้งกลุ่มไม่อาจปฏิเสธเพื่อนหญิงรักหญิง ที่เขียนจดหมายเข้ามายังกลุ่มได้ ทำให้เกิดระบบสมาชิกไปโดยปริยาย โดยมี 'อาจารย์สาร' เป็นสื่อกลางระหว่างหญิงรักหญิงทุกคนจากทั่วประเทศที่เขียนจดหมายเข้ามายังกลุ่มอาจารย์ จากการเปิดตัวดังกล่าว นอกจากทำให้หญิงรักหญิงติดต่อมาแล้ว ยังมีสื่อมวลชนแขนงต่างๆ ติดต่อกลับมายังกลุ่มเพื่อขอสัมภาษณ์เรื่อยมาตั้งแต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้

• พันธกิจของกลุ่ม

หลังจากออกจดหมายข่าวมาหลายฉบับ กลุ่มอาจารย์ปรับตัวอุปสรรคให้คมชัดจากเดิมที่มีอยู่ 3 ข้อและในข้อแรกที่ว่า เพื่อเป็นกำลังใจ คลายความสับสนสำหรับผู้หญิงที่รักผู้หญิงทุกคน และเพื่อสนับสนุนให้เพื่อนๆ ดำเนินชีวิตตามทางเลือกของตนได้อย่างมีความสุขและสบายใจ เป็นจำนวน 4 ข้อดังต่อไปนี้

1. เพื่อสนับสนุนให้หญิงรักหญิง เกิดความเชื่อมั่น ในสิทธิและทางเลือกในการดำเนินชีวิตของตนเอง

⁷⁶ นับเป็นคอลัมน์ลักษณะนี้คอลัมน์แรกในประเทศไทย ปัจจุบันมีหนังสือนิตยสารอีกหลายฉบับที่เปิดคอลัมน์คล้ายๆกัน น่าสังเกตว่านิตยสารที่เปิดคอลัมน์ลักษณะนี้ เป็นนิตยสารประเภทปลุกใจเสื่อป่า เช่น 'ไฟกลางคืน' และ 'นวนาง' เป็นต้น สำหรับคอลัมน์ของโก๋ ปากน้ำนั้นยังยืนยันมาถึงปัจจุบัน มีนักวิชาการชาวออสเตรเลียได้ใช้จดหมายที่มีมาถึงโก๋ ปากน้ำเป็นแหล่งข้อมูลในการเขียนหนังสือวิชาการออกมาเล่มหนึ่งชื่อ 'Male Homosexuality in Thailand: An Interpretation of Contemporary Thai Sources' (Jackson, 1989)

⁷⁷ ผู้ประสานงานกลุ่มอาจารย์ (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2543)

⁷⁸ ชื่อเล่นของจันทลักษณ์ รักชายอยู่

2. เพื่อขจัดอคติ เผยแพร่ความคิด ทศนคติ และความเข้าใจที่เป็นธรรมต่อหญิงรักหญิง
3. เพื่อป้องกันการละเมิดสิทธิของผู้หญิงรักผู้หญิง ไม่ให้ถูกรังแกและกีดกันจากสังคม ซึ่งเป็นหลักสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน
4. เพื่อร่วมมือประสานกับองค์กรสิทธิมนุษยชนอื่นๆ ในการเรียกร้องสิทธิอันชอบธรรมของมนุษย์ในทุกๆ เรื่อง

การเกิดขึ้นของกลุ่มอญจารี เปิดพื้นที่ของผู้หญิงที่เลือกจะรักกับผู้หญิง โดยให้การสนับสนุนทางด้านจิตใจซึ่งกันและกันเป็นหลัก เพราะความเป็นหญิงรักหญิง ซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อยของสังคมที่คนส่วนใหญ่ไม่เข้าใจ ดูถูก คำว่า หรืออาจถึงขั้นทำร้ายในหลายๆ ราย ดังนั้นถ้ามีปัญหาเกิดขึ้นในชีวิตก็ไม่สามารถปรึกษาพูดคุยกับใครได้ การมีเพื่อนกลุ่มเล็กๆ ไว้พูดคุยปรึกษากัน หรือแค่รับฟังปัญหาก็สามารถช่วยคลายความอัดอั้นคับข้องใจในชีวิตได้ ที่สำคัญคือช่วยให้หญิงรักหญิงที่อยู่โดดเดี่ยว ต้องซ่อนความเป็นตัวของตัวเองในเรื่องรสนิยมทางเพศไว้รู้สึกตัวว่าตัวเองไม่โดดเดี่ยวอีกต่อไป เห็นได้จากจดหมายของหญิงรักหญิงจากทั่วประเทศหลายร้อยฉบับ ที่ส่วนใหญ่จะเขียนเป็นประโยคแรกถึงกลุ่มอญจารีคือ 'รู้สึกดีใจที่มีกลุ่มหญิงรักหญิงเกิดขึ้น อย่างน้อยก็ได้รู้ว่าเราไม่ได้เป็นแบบนี้คนเดียว' (ฉันทลักษณ์, 2543) และจดหมายส่วนใหญ่มักขอปรึกษาปัญหาหัวใจ อัญชนาให้เหตุผลถึงเรื่องนี้ไว้ในบทสัมภาษณ์ในเว็บไซต์อญจารี (www.anjaree.com) ว่า

ถ้าพูดโดยภาพรวมจากจดหมายที่เขียนเข้ามา ส่วนใหญ่มักจะเป็นจดหมายที่เขียนเข้ามาตอนอกหักแล้วออกหักนี้ไม่ได้หมายความว่าเราจะเขียนเข้ามาเพื่อที่จะมาหาแฟน แต่ความหมายของการออกหักของทอมดีจำนวนมากนี้ มันมีผลกระทบต่องานจิตใจเขารุนแรงกว่าความออกหักของคนที่ไม่แฟนต่างเพศหลายๆ คน (จากจดหมาย) มีชีวิตความสัมพันธ์อย่างซ่อนเร้นมาตลอดเหมือนกับเขา ก็มีกันและกันที่รู้ที่จะเข้าใจความรู้สึกด้านนี้ของตัวเอง ซึ่งเขารู้สึกแปลกแยกแตกต่างจากคนอื่นในสังคมทั่วไป คนที่จะทำให้เขารู้สึกว่าเขาไม่ได้แปลกประหลาดอยู่คนเดียวในโลกก็คืออีกคนหนึ่งารู้สึกเหมือนกันและรักเขาด้วย เพราะฉะนั้นความหมายของแฟนสำหรับผู้หญิงรักผู้หญิงที่ยังไม่พร้อมที่จะเปิดเผยตัวเอง ก็จะพึ่งพิงแฟนตัวเองมากกว่าความเป็นแฟน ฉะนั้นเวลาออกหักขึ้นมา ความทุกข์ความเสียใจประการแรกเลยก็คือ 'ไม่รู้จะหันหน้าไปหาใครไปร้องให้กับใคร' ประการที่สองก็คือโลกใบเล็กๆ ที่มีกันอยู่สองคนที่ยังน้อยๆ เข้าใจกัน และช่วยให้ไม่รู้สึกแปลกแยกโดดเดี่ยวกับโลกภายนอกที่เดียว ได้ทรยศหักหลังทิ้งเราไปหาคนอื่น หรือทิ้งเราไปด้วยเหตุอะไรก็ตามแต่ เวลาออกหักแล้วมันหนักหนาความหมายของมันมากกว่าการสูญเสียแฟน มันสูญเสียโลกของตัวเอง (ตัวเอนดำเน้นโดยผู้เขียน)

ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีในการเคลื่อนไหว

ถ้าวิเคราะห์วัตถุประสงค์ของกลุ่มอญจารีเห็นได้ว่า ได้วางบทบาทของกลุ่มไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นกลุ่มที่มุ่งทำงานด้านสิทธิมนุษยชนเป็นหลัก โดยมีกลุ่มหญิงรักหญิงเป็นเป้าหมายหลักในการทำงานเคลื่อนไหวด้วย และต่อสู้เคลื่อนไหวให้อคติและการเลือกปฏิบัติของสังคมต่อหญิงรักหญิงลดลงหรือหมดไป โดยมียุทธวิธีที่สำคัญสองรูปแบบคือ เน้นหนักไปที่การสื่อสารและให้ข้อมูลต่อสาธารณะ โดยการสร้างพื้นที่ของตนเองจากการจัดเวทีอภิปราย การให้

สัมภาษณ์สื่อมวลชน และการเขียนบทความลงตีพิมพ์ในสื่อสิ่งพิมพ์ เพื่อสร้างความเข้าใจในเรื่องหญิงรักหญิงแก่สังคมไทย และร่วมมือทำงานกับกลุ่มองค์กรอื่นๆ ในการเคลื่อนไหวต่อสู้เรื่องสิทธิในด้านต่างๆ

สื่อมวลชนจึงเป็นช่องทางสำคัญที่อัญจรีใช้สื่อสารกับคนทั่วไป ขณะเดียวกันการปรากฏตัวขึ้นของกลุ่มก็เป็นที่สนใจของสื่อมวลชนอย่างยิ่ง ข้อมูลและข่าวของกลุ่มจึงได้รับการเผยแพร่ทุกครั้งเสมอมา ยุทธวิธีที่กลุ่มอัญจรีใช้ในการเคลื่อนไหวของกลุ่มหญิงรักหญิงนั้น คือการนำเอาสื่อฯ ที่ต้องการรู้หรือต้องการเห็นความเป็นกลุ่มหญิงรักหญิง มานำเสนอสิ่งที่กลุ่มอัญจรีต้องการจะบอกกับสังคมไทย คือการรักเพศเดียวกันไม่ใช่ความผิดปกติทางเพศหรือจิต แต่อย่างใด รวมทั้งให้สังคมเข้าใจว่าการรักเพศเดียวกันเป็นเรื่องสิทธิส่วนบุคคล เป็นอีกทางเลือกหนึ่งในชีวิต กล่าวได้ว่ากลุ่มอัญจรีเป็นกลุ่มที่ใช้สื่อสูงมากในการเคลื่อนไหวขบวนการ

ฉันทลักษณ์กล่าวว่า ยุทธวิธีดังกล่าวดูเหมือนจะได้ผล โดยเฉพาะการเข้าถึงหญิงรักหญิงมากขึ้น เพราะวัดได้จากจำนวนจดหมายหลายร้อยหลายพันฉบับ ที่เขียนมายังกลุ่มอัญจรีทุกครั้งที่มีการให้สัมภาษณ์กับสื่อมวลชน ไม่ว่าจะเป็นนิตยสาร รายการโทรทัศน์และวิทยุ แต่กลุ่มก็มีข้ออ่อนที่สำคัญคือ ขาดความพร้อมในหลายๆ ด้าน โดยเฉพาะคนที่จะสามารถให้ข่าว ให้ข้อมูล ให้สัมภาษณ์กับสื่อมวลชนได้

อย่างไรก็ตาม ยุทธวิธีเผยแพร่ผ่านสื่อต่างๆ มีข้อจำกัดในแง่ที่ว่า ต้องเสี่ยงกับการตีความที่ผิดพลาด หรือนำเสนอเรื่องราวบิดเบี้ยวไปจากข้อเท็จจริง ดังนั้นเมื่อดำเนินงานกลุ่มไปได้ 5 ปี กลุ่มอัญจรีก็ตัดสินใจทำสื่อของตัวเอง ด้วยการนำอัญจรีสารมาปรับปรุงด้านเนื้อหาให้มีความหลากหลายมากขึ้น เริ่มต้นจากฉบับแรกเดือนสิงหาคม 2541 ที่นางสาวไทย 'ปิ๊ปป' อาริยา ชุมสาย มาเป็นหน้าปก ซึ่งก็ประสบความสำเร็จในแง่ทำให้สื่อต่างๆ หันมาเล่นข่าวอัญจรีเป็นข่าวใหญ่อีกครั้งหนึ่ง แต่สุดท้ายก็ไม่สามารถประสบความสำเร็จในแง่ธุรกิจ ด้วยปัญหาในเรื่องการวางตลาด ขาดเงินทุน การไม่มีโฆษณา และขาดคนทำงาน ทำให้อัญจรีสาร ซึ่งเป็นนิตยสารสำหรับหญิงรักหญิงเล่มแรกเล่มเดียวของประเทศไทย ต้องมีอันยุติไป โดยปัจจุบันอัญจรีหันมาออกจดหมายข่าวภายในกลุ่มเหมือนเดิม ในนามใหม่ ว่า 'จดหมายข่าวอัญจรี'

ปัจจุบัน กลุ่มอัญจรีสร้างพื้นที่การสื่อสารทางสื่ออิเล็กทรอนิกส์บนเว็บไซต์ชื่อว่า www.anjaree.com และหันมาปรับยุทธวิธีใหม่ในการสื่อกับสาธารณชนด้านกว้างคือ เขียนบทความเกี่ยวกับหญิงรักหญิงส่งไปลงในสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ แทน ซึ่งสามารถเข้าถึงกลุ่มคนอ่านได้มากกว่าเดิม เพราะสื่อหนังสือพิมพ์รายวันที่ทางกลุ่มส่งบทความไปเพื่อให้พิจารณาลงพิมพ์นั้น มีจำนวนผู้อ่านมากกว่าอัญจรีสารที่ทางกลุ่มจัดทำ ทั้งนี้บทความนั้นๆ จะโยงเข้ากับสถานการณ์ที่กำลังอยู่ในความสนใจของคนจำนวนมากในขณะนั้นๆ เช่น วุฒิสมาชิกกับนโยบายสำหรับคนรักเพศเดียวกัน เป็นต้น

ถ้ามองอย่างวิเคราะห์แล้วพบว่า สื่อมวลชนนับเป็นแนวร่วมที่สำคัญที่สุดของกลุ่ม และแนวร่วมที่สำคัญถัดมาคือ กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานเรื่องผู้หญิง โดยการนำประเด็นหญิงรักหญิงเข้าไปสอดแทรก ในประเด็นที่องค์กรผู้หญิงทำงานอยู่ เช่น เรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิง เพศศึกษา และเรื่องสิทธิมนุษยชนผู้หญิง โดยการทำงานประสานกันระหว่างองค์กร นอกจากนี้ในทางวิชาการแล้ว กลุ่มยังมีแนวร่วมจากนักวิชาการในสาขาวิชาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น จิตเวช สิทธิมนุษยชน สังคมสงเคราะห์ กฎหมาย และประวัติศาสตร์ เป็นต้น กิจกรรมที่ร่วมมือกันกับนักวิชาการคือ การจัดประชุม อบรม สัมมนา ร่วมกัน

กลุ่มสุดท้ายที่เริ่มเป็นฝ่ายเข้ามาหาข้อมูลจากกลุ่มอาจารย์คือ กลุ่มนักศึกษาและสถาบันการศึกษาที่มีสาขาวิชาที่จะมีความเกี่ยวข้องกับประเด็นคนรักเพศเดียวกัน ปัจจุบันอาจารย์เป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญของคนรักเพศเดียวกัน และเป็นวิทยากรรับเชิญไปพูดในประเด็นการให้คำปรึกษาต่อคนรักเพศเดียวกัน ซึ่งฉันลักษณะกล่าวว่า เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้อาจารย์สามารถช่วยผลักดันให้หน่วยงานของรัฐได้มีการให้บริการแก่คนรักเพศเดียวกันด้วย

ความสำเร็จและความล้มเหลวในการเคลื่อนไหว

ความสนใจของสาธารณชนที่มีต่อกลุ่มหญิงรักหญิงนั้น ฉันลักษณะ (2543) วิเคราะห์ว่า มีความสนใจอยู่สองส่วนคือ ความสนใจจากคนที่เป็นหญิงรักหญิงเอง และความสนใจจากคนที่ไม่ได้เป็นหญิงรักหญิง ในส่วนความสนใจจากหญิงรักหญิงนั้น สรุปได้ว่า ส่วนใหญ่รู้สึกยินดีที่มีกลุ่มหญิงรักหญิงเกิดขึ้น ทำให้คนที่เป็นหญิงรักหญิง รู้สึกไม่โดดเดี่ยว หรืออึดอัดในสิ่งที่ตัวเองเป็น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป้าหมายของอาจารย์มุ่งไปที่เรื่องสิทธิเป็นหลัก ภาพลักษณ์ของความจริงจังเรื่องสิทธิและเน้นการทำงานเชิงสาระของกลุ่มจึงดูจะโดดเด่นมาก ทำให้สมาชิกกลุ่มจำนวนหนึ่งตั้งคำถามต่อกลุ่มว่า⁷⁹

คือฟังจากความคิดเห็นที่ได้รับรู้มามากกว่านะคะ ยังไม่มีการวิเคราะห์เป็นระบบ... เขาไม่เข้าใจว่าทำไมต้องออกมาเรียกร้อง ทำไมต้องทำเรื่องสิทธิ ทำไมไม่สนใจความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกด้วยกัน ก็จะได้รับรู้มาในลักษณะนี้ มีคนเขียนมาบ่นเหมือนกันว่า ทำแต่เรื่องสิทธิ แต่ไม่ทำกลุ่มข้างในให้เข้มแข็ง สามัคคีกันเลย ประมาณนี้ ก็รู้สึกว่ามันมีช่องว่างตรงนี้อยู่ ...เขามองว่าเป็นกลุ่มที่ทำงานด้านสิทธิ แล้วก็ก็เป็นกลุ่มที่ค่อนข้างซีเรียสสำหรับเขา เคยถามว่ารู้สึกยังไ้กับอาจารย์ เขาบอกว่าเป็นเหมือนครูใหญ่ คือไปตามในเว็บของพวกเขาหญิงรักหญิงว่า ทำไมเวลาอาจารย์มา paste ข้อความที่ไร ทำไมไม่ค่อยมาตอบอะไรกันบ้างเลย เขาก็บอกว่าเหมือนคุณครูเข้ามาละ เขาไม่ค่อยกล้าเข้ามา เขากลับตอบผิด เขาก็จะมองว่าเป็นผู้ใหญ่

สำหรับความสนใจในส่วนของคุณคนทั่วไปนั้น ไม่อาจสรุปได้อย่างชัดเจน แต่ถ้าสรุปจากการที่สื่อมวลชนให้ความสนใจกลุ่มหญิงรักหญิงอยู่เสมอๆ นั้น สามารถสรุปได้ในระดับหนึ่งว่า สาธารณะให้ความสนใจกลุ่มหญิงรักหญิงสูงมาก และส่วนใหญ่มีทัศนคติที่ดีต่อคนรักเพศเดียวกัน แต่ก็มีจำนวนหนึ่งที่ยังคงแสดงความไม่พอใจต่อการเกิดขึ้นและออกมาเรียกร้องต่อสู้ของอาจารย์ ดังตัวอย่างทัศนคติทางลบสุดขั้วต่อไปนี้

อาจารย์แปลกอย่างไรไม่ทราบ แต่ฟังตามที่ให้สัมภาษณ์ เป็นชื่อกลุ่มบุคคลผู้ประพฤติดีแตกต่างไปจากสามัญชนทั่วไป เธอเรียกว่า "กลุ่มชายรักชาย หญิงรักหญิง" ...ต้องยอมรับว่ามีบุคคลประเภทนั้นในสังคมไทยมานานแล้ว แต่วัฒนธรรมไทยเราไม่ยอมรับพฤติกรรมประเภทนี้ ใครที่มีพฤติกรรมประเภทนี้จึงเป็นที่รังเกียจในสังคม ถือเป็นพวกวิปริตผิดเพี้ยนไม่เอาด้วย... อาจารย์ถ้าจะให้ผมแปล ผมแปลว่า "ผู้มีปกติประพฤติดีอย่างอื่น" คืออย่างอื่นจากที่มนุษย์ธรรมดาทั่วไปเขาประพฤติ รู้สึกว่าผู้คิดคำเก้งไม่ใช่น้อย ออกมาเกดตี แต่เขามีศัพท์เรียกอยู่ก่อนแล้วคือ บัณเฑาะก์ กับ อุกโตพยัญชนก... ผมคิดว่าน่าจะเอาศัพท์ที่มีอยู่แล้วมาบัญญัติ... หรือถ้าจะให้ทันสมัยและไพเราะก็น่าจะเป็น กลุ่มวิปริตจารี รับรองว่าถูกต้องที่สุดครับ

(คอลัมน์ 'มีศัพท์-มีแสง' โดย เปรี๊ยะเก๋าประโยค มติชนสุดสัปดาห์ พ.ศ. 2540)

⁷⁹ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ฉันลักษณะ

หรือตัวอย่างต่อไปนี่ที่เห็นว่าเป็นสิ่งผิดธรรมชาติและไม่เห็นด้วยต่อการตั้งกลุ่ม⁸⁰

ในฐานะที่อยู่ร่วมกันในสังคม ผมคิดว่าก็ควรจะให้ความอิสระให้อยู่ในขอบเขตที่สมควร หรือครอบคลุมอยู่ในโลกส่วนตัวของคุณ ไม่ใช่ตั้งกลุ่มขึ้นมาแล้วป่าวประกาศให้สังคมยอมรับ ผมว่าถ้าเราตั้งใจขึ้นมามีชีวิตนั้นเกิดจากธรรมชาติ มีที่มาและที่ไปตามธรรมชาติทั้งสิ้น ดังนั้นเมื่อเราดำเนินชีวิตตามครรลองของธรรมชาติ ธรรมชาติก็จะมอบสิทธิที่เท่าเทียมกันนั่นเอง และบัดนี้ผมมีความคิดเห็นว่าคุณอัญชนากำลังผิดธรรมชาติ ไม่เชื่อมั่นในสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดกฎเกณฑ์มาให้ แต่มันก็ไม่ใช่เรื่องผิดอะไร ทว่ากับประเด็นที่จะมาเรียกร้องให้สังคมยอมรับหรือเห็นดีเห็นงามกับพฤติกรรมที่คุณคิดขึ้นมา อยากให้ทบทวนเรื่องนี้ด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเข้าใจว่า ทศนคติของบุคคลที่ทำงานสาธารณะ 3 คนต่อไปนี้ ซึ่งเป็นทัศนคติกลางๆที่ยอมรับคนรักเพศเดียวกัน น่าจะเป็นทัศนคติส่วนใหญ่ของคนทั่วไปคือ มีทั้งคิดว่าเบี่ยงเบนแต่เข้าใจ คิดว่าสังคมไทยไม่ได้รับเกียรติยศอันนี้ ไม่น่าจะมีปัญหาอะไรจนถึงต้องตั้งกลุ่ม จนถึงว่าเข้าใจว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เองตามธรรมชาติ

อันนี้เราต้องคิดถึงชายรักชายด้วย เพราะว่าที่จริง not quite the same แต่มัน the same ตอนแรกคนมีปัญหาทางจิตใจอย่างไบบ้าง ก็ไปเจอปัญหานี้รักร่วมเพศเป็นจุดเริ่มต้นที่มีการเข้ามาตั้งสมาคมสุขภาพจิต อาจารย์เป็นกลุ่มก่อตั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2503 ว่าอย่าไปประนามเขา เป็นสิ่งที่ตัวเขาช่วยไม่ได้ เป็นสิ่งที่เราแทนที่จะไปประนามเขาว่าเลว คนต้องสงสารเขา เขาช่วยตัวเองไม่ได้... หนึ่ง มันลำบากในตัวของเขาเอง ทุกคนมีปัญหาในตัวของเขาเอง เพราะมันผิดธรรมชาติ และมันก็มี health fearing มีปัญหาสุขภาพจิตนานาประการ สังคมก็รังเกียจ สังคมเยาะเย้ย สังคมเห็นเป็นปกติ ซึ่งจริงๆ มันก็ปกติจริงๆนะ คือมันเป็นชนกลุ่มน้อยนะ

(คำให้สัมภาษณ์ของคุณหญิง ดร.อัมพร มีสุข)

มันไม่จำเป็นนะ ผมรู้สึกว่าเขาชอบยังงี้เขาก็มีสิทธิที่จะทำอย่างนั้นอยู่แล้ว สังคมไทย ผมคิดว่ายอมรับได้มาก สังคมไทยนี้ยอมรับหญิงรักหญิงได้มากอยู่แล้วไม่ค่อยมีใครว่าอะไร male homosexual ซะอีก สังคมไทยไม่ยอมรับเท่าไร ...แต่หญิงรักหญิงนี่ไม่เห็นมีใครว่าอะไร คือผมไม่ against นะ (การออกมาเคลื่อนไหว) เพียงแต่ผมเห็นว่าเป็นเรื่องไม่จำเป็น ผมว่าสังคมทั่วไปไม่ได้รู้สึกหวงหวางตาอะไร ...คนส่วนใหญ่ถึงชอบเพศตรงข้าม ใครเป็นคนสั่งสอน มันเกิดขึ้นเองนะ มันไม่ใช่ความผิดนะครับ แต่ถ้าเกิดมีคนส่วนน้อยเขาชอบเพศเดียวกันขึ้นมาเนี่ยเขามีความผิดหรือ ถ้าเรายอมรับเขา ปัญหามันก็ไม่เกิด ถ้าเราไม่ยอมรับสิ ปัญหามันจะเกิด เขาก็จะน้อยใจ เกิดปมด้อย อะไรต่างๆ ถ้าเรายอมรับเขา ธรรมดา มันก็ไม่เกิดอะไร

(คำให้สัมภาษณ์ของนายแพทย์สุพร เกิดสว่าง)

เพราะว่าในโลกนี้เราคิดว่ามันมี 2 เพศ ชายที่สนใจหญิง หญิงที่สนใจชาย แต่ความเป็นจริงก็ปรากฏว่ามีชายที่สนใจชาย มีหญิงที่สนใจหญิง เหตุผลของโลกมันเป็นยังไง กฎหมายของโลกมันเป็นยังไง เราอาจจะยังไม่คุ้น เพราะโลกส่วนใหญ่มันเป็นชายกับหญิง แต่เนี่ยคือความเป็นจริงที่มันเกิดขึ้น ด้วยเหตุผลอะไร เรายอมรับหรือไม่ยอมรับ นี่มันไม่ใช่เรื่องแล้ว ในเมื่อสังคมมี แล้วเขาเป็นมนุษย์ เขามีสิทธิเหมือนคนอื่น ส่วน

⁸⁰ จดหมายจากผู้อ่านใช้นาม ชอชู้ เหน่งกระโทก ถึงบรรณาธิการนิตยสารเทรนด์แมน ฉบับที่ 55 ปีที่ 5 สิงหาคม 2540 ที่มีปฏิกิริยาต่อคำให้สัมภาษณ์ของอัญชนา สุวรรณานนท์ ในฉบับก่อนหน้านี้

จะให้สิทธิพิเศษยังงั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง อย่างของบางประเทศเขาก่อน สามารถมีบุตรบุญธรรมมาเลี้ยงได้ หรือคนหนึ่งเป็นผู้หญิง อย่างเขาก่อนชายกับชาย ก็เอาบุตรบุญธรรมมาเลี้ยงได้ หญิงกับหญิงก็ได้

(คำให้สัมภาษณ์ของมิชชี วีระไวทยะ)⁸¹

ในส่วนของความสำเร็จนั้น หากประเมินจากวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายของการก่อตั้งกลุ่มที่ต้องการสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเรื่องหญิงรักหญิง หรือคนรักเพศเดียวกันแก่สังคมไทยนั้น หากประเมินจากสถานการณ์ทั่วไปพบว่า ความเข้มงวดในเรื่องคนรักเพศเดียวกัน มีความคลี่คลายลงมากเมื่อเปรียบเทียบกับอดีตที่ผ่านมา เห็นได้จากการจัดงานเกี่ยวกับคนรักเพศเดียวกันมากขึ้น เช่น การจัดเทศกาลหนังรักทางเลือกใน พ.ศ. 2541 งานบางกอกเกย์เฟสติวัล เมื่อตุลาคม พ.ศ. 2542 เว็บไซต์ของหญิงรักหญิงและชายรักชายอื่นๆอีกหลายแห่ง แสดงว่ามีการรวมตัวของกลุ่มคนรักเพศเดียวกันเพิ่มขึ้น

นอกจากนั้น การพูดถึงหรือการสัมภาษณ์คนรักเพศเดียวกันทางสื่อต่างๆ มีความหลากหลายมากขึ้น ประเด็นในการสัมภาษณ์ ได้ก้าวพ้นออกไปจากเรื่องเดิมๆ ที่มักจะสัมภาษณ์ในลักษณะที่มองว่าเป็นเรื่องส่วนตัว แต่การสัมภาษณ์คนรักเพศเดียวกันในช่วงหลัง จะโยงไปที่ประเด็นทางสังคม การเมือง และสิทธิมนุษยชนมากขึ้น แต่ปรากฏว่ากลุ่มของหญิงรักหญิงที่ออกมาทำงานด้านสิทธิมนุษยชนกลับยังไม่มีเพิ่มขึ้น

• ข้อสังเกตต่อการเคลื่อนไหวในประเด็นสาธารณะ

กลุ่มอัญจารีทำงานเคลื่อนไหวเพื่อสื่อกับสาธารณะอยู่ค่อนข้างสม่ำเสมอ และเป็นหัวหอกในการต่อสู้กับการเลือกปฏิบัติที่เกิดขึ้นต่อกลุ่มคนรักเพศเดียวกัน โดยไม่จำกัดเฉพาะว่าต้องเป็นเรื่องของหญิงรักหญิงเท่านั้น ในการเคลื่อนไหวลักษณะดังกล่าว ยุทธวิธีที่กลุ่มใช้เป็นประจำคือ การเคลื่อนไหวอย่างมีแนวร่วม ไม่โดดเดี่ยวตัวเองออกจากกลุ่มและองค์กรที่ทำงานด้านสิทธิมนุษยชนอื่นๆ จากภาพรวมของกิจกรรมที่กลุ่มทำมาทั้งหมด และจากข่าวที่ปรากฏในสื่อมวลชน สามารถสรุปการทำงานเคลื่อนไหวเพื่อสื่อสารต่อสาธารณะได้ 3 รูปแบบดังนี้

(1) **การสร้างพื้นที่เพื่อช่วงชิงการให้ความหมายใหม่ต่อการดำรงอยู่ของหญิงรักหญิงในสังคมไทย** โดยใช้กิจกรรมทางวิชาการเป็นช่องทางในการนำเสนอวาทกรรมใหม่⁸² ตัวอย่างที่ชัดเจนในเรื่องนี้คือ การเชิญนักวิชาการจากตะวันตกและในประเทศเข้าร่วมนำเสนอแนวความคิดที่เกี่ยวกับสิทธิของหญิงรักหญิง เห็นได้ชัดเจนจากกิจกรรมตัวอย่างต่อไปนี้คือ ปี พ.ศ. 2538 ร่วมกับโครงการสตรีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จัดบรรยายเรื่อง 'จิตวิทยาเลสเบี้ยน: อดีตและปัจจุบัน' ปี พ.ศ. 2539 ร่วมกับโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จัดบรรยายเรื่อง 'สิทธิที่จะเลือก: เป็นสิทธิมนุษยชนหรือไม่' โดย Alice Miller ผู้เชี่ยวชาญด้านสิทธิมนุษยชนนานาชาติ ประเทศสหรัฐอเมริกา และปี พ.ศ. 2540 ร่วมกับมูลนิธิฟรีดิชเอแบร์ท และองค์กรหลายแห่ง⁸³ จัดงานสัมมนาทางวิชาการขึ้นที่โรงแรมสยามซิตี้ ในหัวข้อ 'สิทธิผู้หญิงรักหญิง: บทบาทของ วงวิชาการและสื่อมวลชน'

⁸¹ ผู้อำนวยการสมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน และสมาชิกวุฒิสภา (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม 2543)

⁸² ที่ว่าใหม่นี้ หมายถึงว่าเป็นเรื่องที่ไม่เคยมีการนำมาถกเถียงในเวทีสาธารณะมาก่อน

⁸³ สมาคมสิทธิเสรีภาพของประชาชน (ส.ส.ส.) มูลนิธิเข้าถึงเอดส์ มูลนิธิเพื่อนหญิง มูลนิธิผู้หญิง เครือข่ายผู้หญิงกับสุขภาพ มหาวิทยาลัยมหิดล และเครือข่ายเพื่อสุขภาพผู้หญิง มหาวิทยาลัยพายัพ

ผลสืบเนื่องของการจัดกิจกรรมทั้งสามครั้งนี้คือ มีการนำเสนอความคิดที่เสนอในเวทีทางวิชาการนี้ ไปถกเถียงต่อเนื่องในสื่อสิ่งพิมพ์ทั้งในหนังสือพิมพ์รายวัน และนิตยสารต่างๆ ดังตัวอย่างข่าวในนิตยสารสารคดี คอลัมน์โลกใบใหญ่ (เมษายน 2541: 40-41) รายงานสิ่งที่นายแพทย์ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานต์ กล่าวในการสัมมนาเมื่อปี พ.ศ. 2540 ดังนี้

นับตั้งแต่ปี ค.ศ. 1970 เป็นต้นมาเรื่องนี้ไม่ปรากฏอยู่ในวงความรู้สากลอีกต่อไป เพราะสมาคมจิตแพทย์สหรัฐอเมริกา ได้ลงมติและประกาศว่า รักร่วมเพศไม่ใช่ความผิดปกติทางจิตใจ ถ้าท่านอ่านหนังสือเล่มไหนบอกว่า รักร่วมเพศเป็นเรื่องผิดปกติ แสดงว่าคนเขียนหนังสือนั้นต้องมีความหมายอยู่สองอย่างคือหนึ่ง เขาไม่ได้ติดตามข้อมูลความรู้เลย สอง เขามืออคติอย่างรุนแรง... เข้าใจผิดกันอย่างยิ่งว่า การยอมรับคนที่รักเพศเดียวกันหมายถึง การสนับสนุนให้มีการรักร่วมเพศทั่วไป หากเข้าใจอย่างนี้ก็แสดงว่า ถ้าเรายอมรับคนพิการ ต่อไปเราต้องพิการกันไปหมด ถ้ายอมรับผู้ติดเชื้อเอดส์ ต่อไปเราจะติดเชื้อเอดส์กันหมด... การยอมรับคือการเคารพในตัวเขา มีชีวิตอยู่อย่างเคารพซึ่งกันและกัน ซึ่งนั่นไม่ได้แปลว่าเป็นการสนับสนุนให้คนอื่นเป็น... (ความเสี่ยงต่อปัญหาต่างๆของคนรักเพศเดียวกัน) เป็นปัญหาสังคมะครับ ไม่ได้เป็นความแปรปรวนหรือความผิดปกติ หรือความวิถดการทางจิตเลย ...เป็นผลมาจากการที่สังคมรังเกียจเดียดฉันท์ ทำให้คนรักร่วมเพศต้องปิดบังตนเอง อยู่อย่างด้อยศักดิ์ศรีและไร้คุณค่าในหลายกรณี ดังนั้นโดยตัวมันเองแล้วเรียกว่า เป็นโรคแห่งความรังเกียจเดียดฉันท์ และในการศึกษาทางด้านจิตวิทยาสังคมเราก็พบว่า เมื่อเกิดการรังเกียจเดียดฉันท์ขึ้นที่ใด เช่นผู้ติดเชื้อเอดส์ คนต่างผิว ต่างเชื้อชาติ ต่างศาสนา สามปัญหา^{๑๔}นี้ก็จะตามมาเช่นเดียวกัน ไม่ได้เกิดเฉพาะคนรักร่วมเพศเท่านั้น (ตัวเอนดำเน้นโดยผู้เขียน)

(2) การแสดงความเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการผู้หญิงในประเทศไทย

เนื่องจากกลุ่มผู้ก่อตั้งอัญจารีเติบโตในทางความคิด และการทำงานต่อส่วนรวมมาจากการทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนผู้หญิงมาก่อน จึงมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับผู้ปฏิบัติงานในองค์กรผู้หญิงหลายองค์กร และเข้าใจวัฒนธรรมการเคลื่อนไหวในลักษณะแนวร่วมบนฐานเครือข่ายอย่างหลวมๆขององค์กรผู้หญิงเป็นอย่างดี กิจกรรมเหล่านี้ส่งผลให้อัญจารีเป็นที่รู้จักของคนทำงานเรื่องผู้หญิงทั่วประเทศไทย และมีส่วนช่วยให้องค์กรผู้หญิงเกิดความเข้าใจดีขึ้นในเรื่องสิทธิทางเลือกของหญิงรักหญิงด้วย ตัวอย่างกิจกรรมเหล่านี้ได้แก่เข้าร่วมประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นใน 'เวทีหญิงไทยเพื่อการประชุมสตรีโลก' และนำเสนอประเด็นสิทธิของผู้หญิงรักผู้หญิงและความรุนแรงต่อผู้หญิง ในปี พ.ศ. 2537 ร่วมเดินขบวนและประชุมกับ 'คณะทำงานเวทีหญิงไทยกลุ่มรากหญ้าเพื่อการประชุมระดับโลกเรื่องสตรีครั้งที่ 4' เนื่องในวันสตรีสากล 8 มีนาคม พร้อมกับเสนอปัญหาและจัดนิทรรศการเรื่องหญิงรักหญิงถูกเลือกปฏิบัติจากนายจ้างเมื่อไปสมัครงาน ในปี พ.ศ. 2538 และร่วมเป็นเครือข่ายคณะทำงานรณรงค์วันยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง ซึ่งมีองค์กรเข้าร่วมรวม 10 องค์กร

(3) การเคลื่อนไหวต่อสู้ในประเด็นที่เกิดการเลือกปฏิบัติต่อกลุ่มคนรักเพศเดียวกัน

กรรมในส่วนนี้มีลักษณะการเคลื่อนไหวเฉพาะหน้าต่อปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นครั้งๆไป โดยถือว่าเป็นพันธกิจสำคัญที่ไม่เพียงแต่ปฏิเสธไม่ได้ แต่หลายสถานการณ์ต้องเป็นแกนนำในการต่อสู้ด้วย สำหรับรูปแบบในการเคลื่อนไหว

^{๑๔} คือ 1. การพยายามทำลายชีวิตตนเอง 2. ปัญหาในชีวิตคู่ และ 3. การติดสารเสพติด

กลุ่มอาจารย์ยังคงยึดหลักการทำงานประสานกันเป็นแนวร่วมกับองค์กรต่างๆ การเคลื่อนไหวที่อาจต้องจารึกไว้ในประวัติศาสตร์การต่อสู้ก็คือ ต้นปี พ.ศ. 2540 สถาบันราชภัฏน่านระเบียบห้ามผู้มีพฤติกรรมเบี่ยงเบนทางเพศเรียนครูมาปิดฝุ่นใช้บังคับอย่างเคร่งครัดใหม่ ซึ่งกลายเป็นประเด็นร้อนแรงและถกเถียงอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะเรื่องทัศนคติต่อคนรักเพศเดียวกันในสังคมไทยอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน กระทรวงศึกษาธิการเองก็ถูกนักวิชาการตั้งคำถามและวิพากษ์วิจารณ์มาก

ในช่วงของการคัดค้านและเรียกร้องให้ยกเลิกนโยบายดังกล่าว ตัวแทนของกลุ่มอาจารย์เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักต่อคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนและยุติธรรมของสภาผู้แทนราษฎร และต่อสื่อมวลชนทั่วไป แต่กระแสการคัดค้านมีอย่างกว้างขวาง และมาจากบุคคลหลายอาชีพ ในที่สุดกระทรวงศึกษาธิการมีมติยกเลิกนโยบายกีดกันคนรักเพศเดียวกันในการเรียนครู และยอมรับว่าคนรักเพศเดียวกันก็มีอารมณ์เหมือนชายหญิงที่รักต่างเพศทั่วไป (มติชนรายวัน 11 กันยายน 2540)

นอกจากเหตุการณ์นี้แล้ว ก่อนหน้านั้นในปี พ.ศ. 2539 กลุ่มอาจารย์ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนอื่นๆ เช่น มูลนิธิเพื่อนหญิง มูลนิธิผู้หญิง มูลนิธิส่งเสริมโอกาสหญิง กลุ่มเส้นสีขาว กลุ่มแรงงานแม่บ้านหญิงไทยในฮ่องกง กลุ่มผู้หญิงรากหญ้า และกลุ่มบูรณาการแรงงานสตรี จัดรณรงค์เคลื่อนไหวคัดค้านชุมชนชนกรณัฏฐ์แห่งประเทศไทยจำกัด ที่ประกาศไม่รับคนรักเพศเดียวกันเข้าทำงาน การคัดค้านครั้งนี้เป็นไปอย่างเงียบๆ ไม่เป็นที่รับรู้ต่อสาธารณะแต่อย่างใด และไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายกีดกันคนรักเพศเดียวกันของชุมชนชนกรณัฏฐ์ฯ แห่งนี้

เหตุการณ์ล่าสุดคือ ในปี พ.ศ. 2542 กลุ่มอาจารย์ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนอื่นๆ ที่ทำงานด้านสตรีและสิทธิมนุษยชน คัดค้านคำสั่งของอธิบดีกรมประชาสัมพันธ์ที่สั่งการไปยังสถานีโทรทัศน์ทุกแห่งให้กลั่นกรองการนำเสนอภาพของกระเทย เกย์ ทอม ดี ด้วยเหตุผลที่ว่าเป็นคำสั่งที่ขัดต่อรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย และเผยแพร่ความเข้าใจผิดที่คลาดเคลื่อนจากหลักวิชาการ รวมทั้งมีเจตนาลดทอนสิทธิเสรีภาพของสื่อมวลชน กรณีนี้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของบุคคลในวงการสื่ออย่างมาก ถึงแม้ว่าคำสั่งดังกล่าวมีลักษณะขอความร่วมมือจากสถานีโทรทัศน์ต่างๆ ผู้เขียนสังเกตว่าก็มีผลอย่างสำคัญที่ทำให้ละครต่างๆ มีผู้แสดงในบทคนรักเพศเดียวกันน้อยลง

อันทลัษณ์ (2543) ตั้งข้อสังเกตว่า การเคลื่อนไหวของกลุ่มอาจารย์อย่างเข้มข้นในช่วงปี พ.ศ. 2538-2542 มีผลทำให้ประเด็นของหญิงรักหญิง เป็นประเด็นที่กลุ่มนักวิชาการด้านสตรีนิยมให้ความสนใจมาก ช่วงปี พ.ศ. 2542-2543 มีการนำประเด็นหญิงรักหญิง ไปพูดคุยแลกเปลี่ยนในเวทีประชุมสัมมนาทางวิชาการบ่อยครั้ง และกลุ่มนักศึกษาก็ให้ความสนใจในการทำรายงาน ทำวิทยานิพนธ์ในประเด็นที่เกี่ยวกับหญิงรักหญิงมากขึ้น เห็นได้จากการที่มีการติดต่อขอข้อมูลเพื่อทำรายงาน วิทยานิพนธ์ จากกลุ่มบ่อยครั้งมาก

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ การเป็นที่ยอมรับของหน่วยราชการคือ ปี พ.ศ. 2542 กลุ่มอาจารย์ได้รับทุนจากกองโรคเอดส์ กระทรวงสาธารณสุข เพื่อจัดทำโครงการอบรมให้กับหญิงรักหญิงในเรื่องเพศและการป้องกันเอดส์ และ พ.ศ. 2543 ก็ยังคงได้รับการสนับสนุนต่อเนื่องจากกระทรวงสาธารณสุขเช่นเดิม สำหรับการยอมรับจากต่างประเทศดูจะมาก่อนในประเทศ เนื่องจากอาจารย์เริ่มเปิดตัวและทำงานในระดับภูมิภาคก่อน เป็นหัวหอกสำคัญของ การก่อตั้งเครือข่าย ALN ดังกล่าวนั้นแล้ว พ.ศ. 2541 กลุ่มอาจารย์ได้รับรางวัล 'ฟิลิปา เดอ ซอซา' จากองค์กรสิทธิ

มนุษยชนของเลสเบี้ยนและเกย์นานาชาติ (IGLHRC) ที่ประเทศบราซิล ร่างวอลล์เป็นร่างวอลล์สำหรับกลุ่มหรือบุคคลที่ทำงานเพื่อสิทธิมนุษยชนของคนรักเพศเดียวกัน

ข้อสังเกตเชิงแนวคิดต่อการเคลื่อนไหวในอนาคต

ขบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มรักรักรักในสังคมไทยนับว่าเป็นเรื่องใหม่มากในบ้านเรา การเกิดขึ้นของกลุ่มอัญจรี มาจากกลุ่มผู้ก่อตั้งที่มีจิตสำนึกทางการเมืองสูงและมีส่วนขับเคลื่อนขบวนการเรียกร้องสิทธิประเด็นอื่นๆ มาก่อน อัญจรีเปิดตัวทำงานต่อเนื่องมาเกือบร่วมหนึ่งทศวรรษ แม้จะเป็นเพียงองค์กรเล็กๆ มีผู้ปฏิบัติงานเต็มเวลาเพียงคนเดียว การเคลื่อนไหวในอดีตที่ผ่านมาทั้งหมด ใช้วิธีการประสานงานหาแนวร่วม และหาอาสาสมัครมาช่วยอุปสรรคในการทำงานเคลื่อนไหวต่อไปในอนาคตของอัญจรี ที่สำคัญมาจากสองส่วนคือ มาจากกระบวนการจัดการภายในของกลุ่มเอง และความสัมพันธ์กับสาธารณะดังนี้

(1) ช่วงระยะต้นของการทำงานเคลื่อนไหวในสาธารณะกลุ่มอัญจรีมี 'ตัวเปิด' ของกลุ่มที่ 'เปิดตัว' (come out) ต่อสังคมและพร้อมที่จะให้สัมภาษณ์สื่อมวลชนทั้งของไทยและต่างประเทศอยู่หลักๆ เพียงคนเดียวคือ อัญชนา สุวรรณานนท์ ซึ่งเป็นข้อจำกัดสำคัญยิ่งของกลุ่ม แม้ว่าภายหลังจะมีผู้เข้าร่วมเพิ่มเติมบ้าง แต่ก็มีคามไม่แน่นอนสูง อาสาสมัครที่เป็นกองกำลังหนุนช่วยภายในที่มีอยู่ในปัจจุบัน ก็ได้เพียงแต่หนุนช่วยจริงๆ ไม่สามารถนำพาและร่วมวางแผนเชิงยุทธศาสตร์และยุทธวิธีได้

(2) ความสัมพันธ์กับองค์กรผู้หญิง แม้ว่าอัญจรีจะมีความสัมพันธ์อันดีกับขบวนการผู้หญิงโดยรวม แต่ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีลักษณะเป็นแนวร่วมหลวมๆ เคลื่อนไปพร้อมกันเมื่อเห็นร่วมกันในประเด็นการต่อสู้กันๆ ก้าวที่กลุ่มอัญจรีควรพยายามต่อไปคือ การเข้าร่วมถกเถียงกับองค์กรผู้หญิงถึงทิศทางการทำงานที่ต้องการให้เกิดหนุนช่วยซึ่งกันและกัน ดังความเห็นของศิริพร สะโคโรบาเน็ค⁸⁵ ต่อไปนี้

...สร้างแนวร่วมกับคนอื่น อันแรกนี้ควรสร้างแนวร่วมกับองค์กรผู้หญิงก่อน ...งานเราหลวมๆ ใหลๆ บางช่วงออกมาเป็นอะไรเยอะ ในสื่อมวลชน บางครั้งก็เียบไป ...อัญจรีก็ยังไม่ค่อยเปิดกับกลุ่มองค์กรผู้หญิงที่จะมาคุยกันว่า วาระของอัญจรีคืออะไร อัญจรีต้องการจะไปให้ถึงตรงไหน กลุ่มผู้หญิงทั้งหลายเห็นด้วยไหม และจะเป็นแนวร่วมสนับสนุนวาระอย่างนี้ได้ยังไง และในขณะเดียวกันอัญจรีจะเข้ามาสนับสนุนวาระ (หมายถึงวาระทางการเมืองของขบวนการผู้หญิง) อะไร อย่างนี้ได้ยังไง

(3) ความสัมพันธ์กับสาธารณะ นับตั้งแต่เกิดกลุ่มอัญจรีขึ้น ไม่มีกระแสต่อต้านคัดค้านกลุ่มอัญจรีแต่อย่างใด ตรงนี้นับว่าเป็นข้อบวกของสังคมไทย ที่อาจเป็นข้อลบด้วยก็คือ คนทั่วไปไม่ได้สนใจ และให้ความสำคัญกับการเกิดขึ้นของขบวนการสิทธิรักรักรักนี้ ภาระหนักที่อัญจรีต้องขบคิดคือ จะทำให้เกิดการสื่อสารกับสาธารณะในวงกว้างได้อย่างไร และทำให้ประเด็นที่เคลื่อนไหวอยู่นั้นเป็นประเด็นของสาธารณะด้วย ผลสำเร็จของการที่สถาบันราชภัฏ

⁸⁵ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์

ยอมลดเลิกกฎเกณฑ์อันเลือกปฏิบัติต่อคนรักเพศเดียวกันที่ต้องการเรียนครู นับเป็นตัวอย่างที่ดี แต่ก็ยังคงเป็นการเคลื่อนตามปัญหาที่เกิดขึ้นเท่านั้น

5. ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง

เมื่อปี พ.ศ. 2537 สหประชาชาติออกคำประกาศเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง (The Declaration on the Elimination of Violence Against Women adopted by the United Nation General Assembly in 1993) ซึ่งเป็นผลสำเร็จรูปธรรมของการรณรงค์อย่างต่อเนื่องของขบวนการผู้หญิงในประเทศต่างๆที่สามารถผลักดันให้ประชาคมโลก ตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างมาตรการทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม กฎหมาย และการเมือง เพื่อจัดความรุนแรงต่อผู้หญิง คำประกาศนี้ให้ความหมายของความรุนแรงรวมไปถึงการข่มขู่ว่าจะกระทำความรุนแรงด้วย ว่ามีขอบเขตดังนี้

- ◆ ความรุนแรงต่อผู้หญิงทางกาย ทางเพศ และทางจิตใจที่เกิดขึ้นในบ้านทุกรูปแบบ รวมถึงการที่เด็กผู้หญิงถูกทำร้ายร่างกายหรือทำทารุณกรรมทางเพศในบ้าน การทารุณผู้หญิงที่มีสาเหตุจากเรื่องเงินสินสอด (dowry-related violence) การขลิบอวัยวะเพศเด็กผู้หญิง (female genital mutilation) หรือประเพณีปฏิบัติใดๆที่เป็นอันตรายต่อผู้หญิง การทารุณกรรมต่อผู้หญิงที่มีโชศมาชิกในครอบครัว และความรุนแรงที่เกิดจากการเอาเปรียบ ขูดรีดและทารุณต่อผู้หญิงทุกรูปแบบ
- ◆ ความรุนแรงต่อผู้หญิงทั้งทางกาย ทางเพศ และทางจิตใจที่เกิดขึ้นในชุมชน หรือในที่สาธารณะ รวมถึงการใช้อำนาจบังคับในที่ทำงาน ในสถานศึกษา และในที่อื่นๆ รูปธรรมที่ชัดเจนคือการข่มขืน การทารุณกรรมทางเพศ การล่วงละเมิดทางเพศ การค้าหญิง และการบังคับค้าประเวณี
- ◆ ความรุนแรงทางเพศต่อผู้หญิงทางกาย ทางเพศ และทางจิตใจ ซึ่งเกิดจากการกระทำของรัฐ หรือเกิดจากการปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่ของรัฐ ไม่ว่าความรุนแรงนั้นจะเกิดในบ้าน ในชุมชน ในที่ทำงาน หรือในที่สาธารณะก็ตาม

คำประกาศฉบับนี้ได้ให้คำจำกัดความรุนแรงต่อผู้หญิงที่ชัดเจนและมีความหมายกว้าง นับเป็นกรอบพื้นฐานทางสิทธิมนุษยชนที่สามารถนำไปเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิงทุกรูปแบบ และนำไปรณรงค์เรียกร้องพันธสัญญาที่รัฐต่างๆ ต้องเข้าร่วมรับผิดชอบยุติความรุนแรงนี้ ได้แก่ การจัดสรรงบประมาณที่จะใช้ในกิจกรรมการต่อต้านความรุนแรงต่อผู้หญิง และถ้าเกิดความรุนแรงขึ้น รัฐต้องไม่ลังเลใจไม่ว่าจะด้วยเหตุผลทางศาสนา ประเพณี หรือความเชื่ออื่นใด ที่จะลงมือปฏิบัติตามพันธสัญญา และเรียกร้องให้สร้างพันธกิจในเวทีนานาชาติและประชาคมโลกที่จะร่วมกันยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง (Mertus et al., 1995:78)

สำหรับในสังคมไทย ความรุนแรงต่อผู้หญิงเป็นปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดเจน แม้ว่ากล่าวในเชิงสถิติตัวเลขแล้ว ประเทศไทยยังไม่มีฐานข้อมูลเรื่องนี้อย่างเป็นระบบในระดับมหภาค สถิติตัวเลขต่างๆและการศึกษาวิจัยที่มีจะเป็นเรื่องเฉพาะๆแยกส่วนไป การสำรวจล่าสุดเกี่ยวกับความรุนแรงในชีวิตคู่พบว่า ประมาณหนึ่งในสามของผู้หญิงที่มีคู่⁸⁶ ประสบปัญหาความรุนแรงทางกาย ทางเพศ ทางใจ และทางสังคม (กฤตยา และคณะ 2543) ประเด็นความรุนแรง

⁸⁶ รวมคู่ที่แต่งงาน และคู่ที่อยู่ด้วยกัน งานวิจัยนี้เป็นการสำรวจในสองจังหวัดคือ นครสวรรค์และกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2543

ต่อผู้หญิงที่ได้รับความสนใจในเชิงนโยบายมากขึ้นในปัจจุบันคือ ความรุนแรงในบ้าน ความรุนแรงทางเพศ ในขณะที่ความรุนแรงรูปแบบอื่นๆ เช่น การเลือกปฏิบัติต่อเด็กผู้หญิง การบังคับค้าประเวณี การค้าผู้หญิงและเด็กข้ามชาติ และความรุนแรงต่อผู้หญิงที่รักเพศเดียวกัน ที่ถูกเสนอโดยเครือข่ายผู้หญิงกับสุขภาพในหนังสือ 'รื้อสร้างองค์ความรู้ผู้หญิงกับสุขภาพ' (พิมพ์วิทย์ และคณะ 2542) มักไม่ได้รับการพิจารณาว่า เป็นประเด็นความรุนแรงต่อผู้หญิง แต่มักจะถูกมองแยกออกไปว่าเป็นปัญหาทางสังคมมากกว่า

จุดก่อเกิดการเคลื่อนไหว

แผนการพัฒนาผู้หญิงระยะยาวแห่งชาติ (พ.ศ. 2525-2545) ของประเทศไทย ซึ่งเป็นผลจากการที่รัฐบาลไทยเข้าร่วมกิจกรรมทศวรรษสตรีสากล (พ.ศ. 2518-2527) มิได้รวมเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงไว้เป็นหนึ่งในปัญหาของผู้หญิงที่พึงได้รับการแก้ไข ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้ แม้ประเด็นเรื่องสิทธิผู้หญิงอาจได้รับการใส่ใจมากขึ้น แต่สาธารณชนรวมถึงหน่วยราชการยังคงมองว่า ปรากฏการณ์ที่สามีทุบตีภรรยา หรือ การข่มขืน หรือ การบังคับค้าประเวณี เป็นเรื่องธรรมดาๆ มิใช่ปัญหาร้ายแรงของสังคมไทยแต่อย่างใด กลุ่มพลังสังคมภาคเอกชน คือ องค์การพัฒนาเอกชนผู้หญิงและเด็กนับเป็นกลุ่มองค์กรหัวนอก ที่เริ่มจับงานเรื่องนี้เมื่อประมาณ 10 ปีเศษที่ผ่านมา โดยเริ่มจากการให้ความช่วยเหลือผู้หญิงและเด็กที่ถูกการกระทำรุนแรงในบ้านตนเอง และการรณรงค์เคลื่อนไหวให้มีการแก้กฎหมายที่สนับสนุนให้เกิดการกระทำรุนแรงต่อผู้หญิง เช่น กฎหมายอาญา ในมาตราต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดทางเพศ กฎหมายประมวลการค้าประเวณี และกฎหมายการทำแท้ง เป็นต้น

เหตุการณ์ที่อาจนับได้ว่า เป็นจุดก่อเกิดความสนใจปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงมาจากกรณีกรรมกรก่อสร้างหญิงคนหนึ่งได้ตอบโต้ความรุนแรงจากการที่สามีกินเหล้าจนเมา และพยายามที่จะให้เพื่อนมาข่มขืนภรรยาตนเอง จนเกิดการต่อสู้และเธอป้องกันตนด้วยการแทงสามีจนเสียชีวิต เหตุการณ์นี้ (ปี พ.ศ. 2524) ได้รับความสนใจจากกลุ่มเพื่อนหญิงซึ่งเพิ่งเริ่มก่อตั้งได้ไม่นานว่า⁸⁷ ไม่ใช่เพียงปัญหาทะเลาะวิวาทในครอบครัวธรรมดา หากแต่เป็นปัญหาการกระทำรุนแรงทางเพศที่ผู้หญิงประสบอยู่ในสังคม จึงได้ออกมาให้ความช่วยเหลือกรรมกรหญิงรายนี้ในการต่อสู้คดีในชั้นศาล รวมทั้งทำการรณรงค์ต่อสาธารณชนเพื่อสร้างความเข้าใจในสังคมต่อปัญหาดังกล่าวหลายรูปแบบ เช่น การจัดเสวนา การแจกแผ่นพับขอรับเงินบริจาคเพื่อใช้ในการต่อสู้คดีและช่วยเหลือตัวผู้หญิง และการให้ข่าวต่อสื่อมวลชน เป็นต้น และด้วยเหตุการณ์นี้ทำให้กลุ่มเพื่อนหญิงก่อตั้ง 'ศูนย์พิทักษ์สิทธิสตรี' เพื่อทำงานให้ความช่วยเหลือผู้หญิงที่ถูกกระทำรุนแรงทั้งในครอบครัวและในชุมชน โดยมีกรณีกรรมกรหญิงรายนี้เป็นกรณีแรกที่ทำให้การช่วยเหลือ⁸⁸

ผลของเหตุการณ์ดังกล่าว ทำให้องค์กรผู้หญิงอื่นๆ หันมาให้ความสนใจให้ความช่วยเหลือผู้หญิงที่ประสบปัญหาความรุนแรงในครอบครัวและในสังคมเพิ่มมากขึ้น เห็นได้จากการมีบ้านพักเพื่อให้ความช่วยเหลือขั้นต้นกับผู้หญิงที่ประสบปัญหา ตัวอย่างเช่น สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรีได้เปิด 'บ้านพักฉุกเฉิน' เพื่อรองรับผู้หญิงที่ประสบปัญหาความรุนแรงต่างๆ ในปี พ.ศ. 2525 ซึ่งยังคงให้บริการมาจนถึงปัจจุบันนี้ มูลนิธิผู้หญิงเปิด 'บ้านพักผู้หญิง' ขึ้นในปี พ.ศ. 2528 เพื่อให้ความช่วยเหลือผู้หญิงที่ถูกทุบตีทำร้ายโดยเฉพาะ กลุ่มเพื่อนหญิงเองในภายหลังก็เปิด 'บ้าน

⁸⁷ ซึ่งเป็นองค์กรผู้หญิงที่เพิ่งก่อตั้งขึ้นในปี 2523 ปัจจุบันคือมูลนิธิเพื่อนหญิง (โปรดดูรายละเอียดในตอนต่อไป)

⁸⁸ หลังจากการต่อสู้ในชั้นศาลเป็นเวลาในปี ศาลตัดสินให้หญิงผู้นั้นมีความฐานฆ่าผู้อื่นโดยไม่เจตนา มีโทษจำคุก แต่โทษจำคุกคำสั่งให้รอลงอาญา

ถนนอมรวัฏ เป็นบริการทางสังคมสงเคราะห์และบริการที่พักพิงทางจิตใจชั่วคราวแก่เด็กและหญิงที่ถูกข่มขืน⁸⁹ นอกจากนี้ ยังมีองค์กรที่ทำงานเรื่องเด็กเช่น มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก มูลนิธิสร้างสรรค์เด็ก มูลนิธิเพื่อการพัฒนาเด็ก และมูลนิธิคุ้มครองเด็ก ที่เปิดบ้านพักให้กับเด็กที่ถูกระทำรุนแรง หรือเด็กเร่ร่อน และเด็กที่ถูกทอดทิ้ง

กล่าวได้ว่า องค์กรพัฒนาเอกชนที่มีบทบาทสำคัญในการทำงานเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิงคือ องค์กรที่ทำงานเรื่องสิทธิผู้หญิงและสิทธิเด็ก ซึ่งได้ร่วมกันทำงานเพื่อยุติความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิงในลักษณะ เครือข่ายมานานเกือบสองทศวรรษ การรวมตัวเป็นเครือข่ายมีลักษณะหลวมๆ บางเครือข่ายอาจมุ่งเน้นการทำงาน เฉพาะเรื่อง ได้แก่ คณะทำงานเพื่อยุติการเอาเปรียบเด็กทางเพศ (พพพ.) ที่มุ่งทำงานเรื่องยุติปัญหาโสเภณีเด็กช่วงปี พ.ศ. 2533-2536 และคณะทำงานเพื่อนหญิงไทยในทศวรรษหน้าที่เป็นการรวมตัวกันของผู้หญิงระดับรากหญ้า เพื่อเข้าร่วมการประชุมระดับโลกเรื่องผู้หญิงที่กรุงปักกิ่งในปี พ.ศ. 2538 และคณะทำงานสิทธิเด็ก เป็นต้น

ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีที่ใช้เคลื่อนไหว

ยุทธศาสตร์หลักของการเคลื่อนไหวของเครือข่ายองค์กรผู้หญิงและเด็กก็คือ การร่วมรณรงค์กับหน่วยงานภาครัฐและเอกชน ผ่านการจัดกิจกรรมใน 5 รูปแบบดังนี้ (วณิ, 2541)

(1) การรณรงค์เชิงนโยบายเพื่อแก้ไขกฎหมายและระเบียบต่างๆที่ไม่เป็นธรรมต่อผู้หญิง ได้แก่ พระราชบัญญัติปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2539 พระราชบัญญัติการค้าเด็กและผู้หญิง พ.ศ. 2540 พระราชบัญญัติ สืบพยานเด็ก พ.ศ. 2543 การรณรงค์ให้มีพนักงานสอบสวนหญิงซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2530 การรณรงค์ประเด็นหญิง ชายในรัฐธรรมนูญฉบับที่ใช้ในปัจจุบัน และการรณรงค์ต่อสถานการณ์เฉพาะหน้าที่เกิดขึ้น เช่น กรณีหญิงในสถาน สงเคราะห์บุญญะบุรีถูกบังคับให้เปลื้องกายเข้าคิวอาบน้ำในที่ประเจิดประเจ้อในปี พ.ศ. 2541 เป็นต้น

(2) การจัดบริการด้านต่างๆแก่ผู้ประสบปัญหา ได้แก่ บริการบ้านพักและการให้คำปรึกษาเกี่ยวกับความ สัมพันธ์ในครอบครัว คำปรึกษาด้านกฎหมาย และการดำเนินคดี ทั้งทางโทรศัพท์และการปรึกษาด้วยตนเอง รวมทั้ง จัดหาทุนช่วยเหลือในการดำเนินคดี

(3) การรณรงค์ในชุมชน ให้ความรู้ด้านกฎหมายแก่กลุ่มชาวบ้าน เช่น การทำงานระหว่างสมาคมบัณฑิต สตรีทางกฎหมายร่วมกับมูลนิธิเพื่อนหญิง การจัดอบรมของศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่สำหรับกลุ่มผู้นำ ท้องถิ่นผู้หญิง โครงการจัดตั้งอาสาสมัครผู้หญิงในชุมชนเพื่อคุ้มครองและช่วยเหลือผู้หญิงและเด็กของมูลนิธิผู้หญิง และการรณรงค์ให้สถานีตำรวจเป็นสถานที่ปลอดภัยสำหรับผู้หญิง ที่นำโดยสมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี

(4) การวิจัย รวบรวมสถิติและข้อมูลในเรื่องความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิง เพื่อจัดทำสื่อเผยแพร่ความ รู้ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

(5) การรณรงค์เพื่อยกระดับจิตสำนึกของสังคม ในวันยุติความรุนแรง ซึ่งกลุ่มผู้หญิงในประเทศต่างๆ ทั่วโลกได้ตกลงกำหนดให้วันที่ 25 พฤศจิกายนของทุกปีเป็นวันรณรงค์ต่อต้านความรุนแรงต่อผู้หญิง⁹⁰

⁸⁹ ปัจจุบันบริการบ้านพักของมูลนิธิเพื่อนหญิงและมูลนิธิผู้หญิงได้ยุติการดำเนินงานไปแล้ว

⁹⁰ เพื่อเป็นการรำลึกถึงผู้หญิงนักต่อสู้ชาวโดมินิกัน 3 คน ที่ถูกลอบสังหารอย่างทารุณโดยผู้นำเผด็จการเมื่อปี พ.ศ. 2503

การรณรงค์ในวันยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง (25 พฤศจิกายน) เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2538 โดยมูลนิธิเพื่อนหญิง ร่วมกับองค์กรผู้หญิงและนักวิชาการ และขยายตัวรวมกันเป็นเครือข่ายที่มีกิจกรรมเด่นชัดมากขึ้นเรื่อยๆ และตกผลึกเป็นคณะทำงานรณรงค์วันยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง เมื่อปี พ.ศ. 2539 โดยมีองค์กรที่เข้าร่วมรวม 9 องค์กรคือ มูลนิธิผู้หญิง มูลนิธิเพื่อนหญิง สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มูลนิธิส่งเสริมโอกาสหญิง กลุ่มบูรณาการแรงงานสตรี มูลนิธิศูนย์ฮอตไลน์ กลุ่มเยาวชนไม่ขีดไฟ และกลุ่มอัญจารี

เครือข่ายคณะทำงานดังกล่าวนี้เน้นการเคลื่อนไหวปีละครั้ง เพื่อสื่อสารกับสาธารณชนให้ตระหนักถึงปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงที่เกิดขึ้นในสังคม การรณรงค์ทุกปีคณะทำงานจะยื่นข้อเรียกร้องหรือข้อเสนอแนะต่อรัฐบาลเพื่อใช้เป็นมาตรการป้องกันและแก้ไขปัญหาคความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิง ปี พ.ศ. 2541 ซึ่งเป็นปีครบรอบ 50 ปีของปฏิญญาสากลว่าด้วยเรื่องสิทธิมนุษยชน คณะทำงานยื่นข้อเสนอ 8 ประการต่อรัฐบาลเพื่อใช้เป็นมาตรการป้องกันและแก้ไขปัญหาคความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิง มีเนื้อหาสาระดังนี้ (มูลนิธิเพื่อนหญิง 2543)

1. ปรับปรุงกระบวนการสอบสวนและวิธีพิจารณาคดีให้สอดคล้อง เหมาะสมกับปัญหาและส่งเสริมให้ผู้เสียหายมาใช้สิทธิมากขึ้น เพื่อให้ผู้กระทำผิดถูกลงโทษตามกฎหมาย รวมทั้งสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องแก่พนักงานสอบสวน ต่อปัญหาคความรุนแรงที่เด็กและผู้หญิงประสบ โดยจัดฝึกอบรมให้แก่พนักงานสอบสวนทั้งหญิงและชาย รวมทั้งมีห้องสอบสวนเฉพาะและมีมาตรการคุ้มครองความเสียหายไม่ให้ถูกถ่ายรูปหรือนำเสนอข่าวต่อสื่อมวลชน
2. จัดให้มีศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงในภาวะวิกฤต ในแผนกฉุกเฉินตามโรงพยาบาลของรัฐ เพื่อให้ผู้เดือดร้อนได้รับการดูแลทั้งสุขภาพกายและสุขภาพจิตภายใน 24 ชั่วโมง จากแพทย์ นักจิตวิทยา นักสังคมสงเคราะห์ ผู้แทนองค์กรพัฒนาเอกชน ก่อนที่จะส่งต่อไปยังหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ความช่วยเหลือต่อไป
3. จัดให้มีบ้านพักที่ปลอดภัยแก่ผู้หญิง รวมทั้งมีกระบวนการให้ความช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจ ในกรณีที่ไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้
4. จัดสายตรวจและปรับปรุงสถานที่ที่ไม่ปลอดภัย ตรอก ซอย สถานที่เปลี่ยว ตลอด 24 ชั่วโมง
5. จัดให้มีบริการโทรศัพท์สายด่วน 24 ชั่วโมง โดยให้บริการฟรีในทุกจังหวัด
6. จัดให้มีอาสาสมัครชุมชน เพื่อเฝ้าระวังภัยที่เกิดขึ้นกับผู้หญิงและเด็กในชุมชน
7. มีการควบคุมและปราบปรามสื่อทุกรูปแบบที่ส่งเสริมการกระทำรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิง
8. ปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนเรื่องเพศศึกษาที่ถูกต้อง รวมทั้งการเคารพสิทธิในเนื้อตัวร่างกายและเคารพสิทธิมนุษยชนแก่คนในสังคม ทั้งการศึกษาในและนอกระบบทุกระดับ

ผลของการเคลื่อนไหว

ความสำเร็จที่ชัดเจนของการเคลื่อนไหวเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงมีหลายประการ ที่ปรากฏชัดเจนคือการเสนอแก้ไขกฎหมายต่างๆที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ การแก้ไขกฎหมายอาญาเพิ่มอายุการคุ้มครองเด็กหญิงจากการถูกละเมิดทางเพศจาก 13 ปีเป็น 15 ปี ซึ่งองค์กรผู้หญิงสามารถเรียกร้องให้แก้ไขได้สำเร็จมาประมาณ 10 ปีเศษแล้ว ถัดมาคือการแก้ไขกฎหมายสำคัญๆที่เกี่ยวกับการค้าประเวณี ที่ใช้เวลายาวนานร่วมสองทศวรรษจึงสามารถการแก้ไข

ใหม่กฎหมายสองฉบับได้สำเร็จคือ พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2539 ที่กำหนดบทลงโทษแก่ผู้จัดหาหรือล่อลวงหญิงมาค้าประเวณี ลงโทษชายผู้เกี่ยวกับผู้ค้าประเวณีอายุต่ำกว่า 18 ปี และลงโทษเจ้าของกิจการและผู้เกี่ยวข้อง รวมทั้งลงโทษและถอนอำนาจผู้ปกครองที่ขายลูก ให้สิทธิแก่ผู้ค้าประเวณีที่อายุเกิน 18 ปี ในการตัดสินใจเข้ารับการอบรมในสถานสงเคราะห์และฝึกอาชีพของรัฐหรือไม่ก็ได้ และพระราชบัญญัติการป้องกันและปราบปรามการค้าหญิงและเด็ก พ.ศ. 2540 ได้ขยายความคุ้มครองแก่เด็กทั้งหญิงและชายที่อายุไม่เกิน 18 ปี กำหนดลักษณะความผิดที่ชัดเจนและครอบคลุมมากขึ้น ไม่ว่าหญิงหรือเด็กจะยินยอมหรือไม่ก็ตาม คุ้มครองสิทธิผู้เสียหายในการถูกกักกันตัวและการดำเนินการตามกฎหมาย และพระราชบัญญัติคุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 ที่ระบบการคุ้มครองแรงงานหญิงจากการถูกล่วงละเมิดทางเพศในที่ทำงาน

ที่สำคัญที่สุดคือกฎหมายรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2540 ในประเด็นเรื่องความรุนแรงมีปรากฏชัดในมาตรา 53 ที่ว่า 'เด็ก เยาวชน และบุคคลในครอบครัว มีสิทธิได้รับความคุ้มครองโดยรัฐจากการใช้ความรุนแรงและการปฏิบัติอันไม่เป็นธรรม' ซึ่งเป็นมาตราหนึ่งในจำนวน 6 มาตราที่ให้ความเสมอภาคและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนของผู้หญิง

กล่าวโดยรวมแล้ว การเคลื่อนไหวที่ผ่านมาได้รับการตอบสนองจากภาครัฐในทางบวกเสมอมา แต่สำหรับสาธารณชนและสื่อมวลชน ประเด็นความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิงจะได้รับความสนใจมากก็ต่อเมื่อเป็นความรุนแรงทางตรงที่เห็นชัดเจนก่อให้เกิดความสะเทือนใจต่อสาธารณะเนื่องจากเป็นข่าวทางหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์ ดังเช่นในปี พ.ศ. 2538 กรณี 'น้องอ้อม' นักเรียนอนุบาลหญิงวัย 5 ปี ที่ถูกฆ่าข่มขืนในห้องน้ำในโรงเรียนซึ่งติดกับบ้านนายก รัฐมนตรีในสมัยนั้น และข่าวนักศึกษาอาชีวะจุดนักศึกษาหญิงจากรถเมล์ไปรุมโทรม ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2542 โดยผู้เห็นเหตุการณ์ต่างก็เพิกเฉยไม่เข้าไปช่วยเหลือ ทั้งสองเหตุการณ์ทำให้สื่อและสาธารณชนตื่นตัวต่อการล่วงละเมิดเด็ก และผู้หญิงทางเพศมากขึ้น แต่ก็ยังคงมีลักษณะไฟไหม้ฟางคือใส่ใจกันเป็นพักๆเท่านั้น

• การตอบรับจากองค์กรภาครัฐ

คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) และคณะกรรมการสิทธิสตรี เยาวชนและผู้สูงอายุ ของทั้งสองสภาในช่วงปี พ.ศ. 2539-2542 ได้ร่วมกันเสนอให้มีการแก้ไขกฎหมายเกี่ยวกับความรุนแรงต่อหญิงและเด็ก ในประมวลกฎหมายอาญาและประมวลวิธีพิจารณาความอาญา โดยให้ขยายความคุ้มครองแก่ผู้เสียหายในความผิดเกี่ยวกับเพศ ให้ครอบคลุมชายหรือเด็กชาย และภรรยาด้วย และขยายขอบข่าย 'การกระทำชำเรา' ให้กว้างขึ้น โดยรวมวัตถุหรืออวัยวะอื่นเข้าไปในอวัยวะเพศหรือใช้อวัยวะเพศกระทำต่อปากผู้อื่น นอกจากนี้คณะกรรมการสิทธิสตรี เยาวชนและผู้สูงอายุ วุฒิสภาได้เสนอให้แก่ประมวลกฎหมายอาญา ในความผิดต่อชีวิตและร่างกาย มาตรา 295 โดยให้เพิ่มโทษรุนแรงขึ้นเท่าตัวแก่สามีและภรรยา บุพการีและบุตรหลาน ที่กระทำรุนแรงต่อกัน อย่างไรก็ตาม การเสนอแก้ไขกฎหมายทั้งสองฉบับยังคงไม่มีความคืบหน้าในทางปฏิบัติแต่ประการใด

รูปธรรมความคืบหน้าที่สำคัญที่เกิดขึ้นในเดือนธันวาคม 2541 คือ คณะกรรมการประสานงานสตรีแห่งชาติ ได้ร่วมกับสำนักงานการแพทย์ กรุงเทพมหานคร (กทม.) จัดตั้ง ศูนย์พิทักษ์เด็กและสตรี สำนักงานการแพทย์

กรุงเทพมหานคร ขึ้นในโรงพยาบาลสังกัดกทม.รวม 7 โรงพยาบาล⁹¹ เพื่อเป็นศูนย์ประสานงานกับเครือข่ายภายนอกให้ความช่วยเหลือผู้ป่วยเด็กและสตรีที่ถูกทารุณกรรม ศูนย์นี้เปิดทำการวันจันทร์ถึงวันศุกร์ เวลา 8.30 -17.00 น. แต่การบริการจริงยังมีปัญหาอยู่มากเนื่องจากโรงพยาบาลขาดการเตรียมพร้อมและผู้ปฏิบัติงานยังไม่เข้าใจปัญหา จึงมีโรงพยาบาลบางแห่งที่มีแต่ป้ายโดยไม่มีการกิจกรรมโดยตรงอะไรเลย ดังเช่นที่แพทย์หญิงเพ็ญศรี พิชัยสนธิ⁹² ให้ความเห็นว่า ‘ผู้อำนวยการโรงพยาบาลก็ยังไม่ค่อยเข้าใจเท่าไรอีก ไซ้ใหม่ เพียงแต่ว่านโยบายสั่งมาก็ต้องทำ บอกว่าทุกแห่งต้องเปิด ก็เปิด อย่างนี้ไซ้มีห้อง ก็ต้องมีห้อง มีป้ายขึ้นอะไรอย่างนี้’

• ความสำเร็จในระดับนโยบาย

ผลการดำเนินงานต่อเนื่องขององค์กรเอกชนและหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะการประสานงานผ่านหน่วยงานระดับนโยบายอย่าง ‘คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.)’ สามารถผลักดันให้รัฐบาลเห็นพ้องต่อการการรณรงค์เพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิงขึ้นเป็นครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2541 และที่นับว่าเป็นความก้าวหน้าที่สำคัญในการแก้ไขปัญหาคความรุนแรงต่อผู้หญิงในเชิงนโยบายก็คือ คณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน 2542 ให้ความเห็นชอบมาตรการการแก้ไขปัญหาคความรุนแรงต่อเด็กและสตรี และเห็นชอบให้กำหนดเดือนพฤศจิกายนของทุกปีเป็นเดือนรณรงค์ยุติความรุนแรงต่อเด็กและสตรี โดยมีมติให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการรณรงค์เรื่องนี้ตามมาตรการตามที่กสส.เสนอ และให้โรงพยาบาลทุกแห่งทั่วประเทศจัดตั้งศูนย์ช่วยเหลือเด็กและผู้หญิงในภาวะวิกฤต โดยเฉพาะสำนักงานตำรวจแห่งชาติถูกระบุว่า ควรจัดให้มีการฝึกอบรมเจ้าหน้าที่ ให้สามารถทำหน้าที่สืบสวนสอบสวนเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ให้กระบวนการสอบสวนเกี่ยวกับปัญหาดังกล่าวมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น และเน้นให้เข้มงวดกวดขันในการป้องกันและปราบปรามโศกณิเด็ก

ผลการมีนโยบายที่ชัดเจนดังกล่าวนี้⁹³ แม้ว่าโครงการจัดตั้งศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็กในภาวะวิกฤตได้รับการประกาศเป็นนโยบายให้ปฏิบัติ ณ โรงพยาบาลของรัฐทุกแห่งแล้ว ในทางปฏิบัติ โรงพยาบาลของรัฐส่วนใหญ่ยังมิได้มีการจัดตั้งศูนย์ดังกล่าว แต่กล่าวได้ว่าก็ส่งผลให้เกิดความคืบหน้าในการให้บริการจริงในพื้นที่บางแห่ง เช่น ในจังหวัดระยองเป็นตัวอย่างหนึ่งที่ได้ปฏิบัติตามแนวนโยบายนี้ โดยโรงพยาบาลได้รับหนังสือเมื่อเดือนเมษายน 2543 จากนั้นโรงพยาบาลจึงจัดเก็บรวบรวมข้อมูลและตั้งกรรมการ ประกอบด้วยแพทย์ผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ เช่น สูตินรีแพทย์ ศัลยแพทย์ กุมารแพทย์ นักสังคมสงเคราะห์ และพยาบาล จากการปฏิบัติตามแนวนโยบายพบว่า การจัดเก็บข้อมูลความรุนแรงต่อผู้หญิงเป็นระบบมากขึ้น และโรงพยาบาลได้รับข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการวางแผนงานชัดเจนขึ้นด้วย หลังจากเก็บข้อมูลประมาณ 7 เดือน มีผู้ป่วยเด็กและผู้หญิงถูกทำร้ายร่างกาย 168 ราย เป็นกรณีหญิงถูกทำ

⁹¹ คือโรงพยาบาลวชิระพยาบาล โรงพยาบาลกลาง โรงพยาบาลเจริญกรุงประชารักษ์ โรงพยาบาลตากสิน โรงพยาบาลหลวงพ่อทวีศักดิ์ ชุตินาหาร โรงพยาบาลลาดกระบัง และโรงพยาบาลหนองจอก

⁹² เลขาธิการสมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี และประธานคณะอนุกรรมการพัฒนานโยบายของคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 18 สิงหาคม 2543)

⁹³ ข้อมูลนี้มาจากการถอดเทปการประชุมกลุ่มย่อย ‘กลไกการร่วมมือของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง’ (โดยผู้เขียนเป็นผู้ดำเนินการประชุม) ในการประชุมวิชาการสังคมกับสุขภาพครั้งที่ 2 เรื่องจาก...พรมแดนความรู้...การแก้ปัญหา: กรณีความรุนแรงกับสังคมไทย จัดโดยสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์ วันที่ 10 พฤศจิกายน 2543

ร้ายร่างกายโดยสามีประมาณ 10% มีเด็กถูกทอดทิ้งและถูกข่มขืนประมาณ 60 ราย โดยมีเด็กอายุต่ำกว่า 18 ปี ประมาณ 44% เห็นได้ว่า จากฐานข้อมูลชี้ถึงปัญหาการทำรุนแรงต่อผู้หญิงและเด็กมากในจังหวัดระยอง ทั้งที่เพิ่งเริ่มเก็บข้อมูลได้ไม่นาน และทำให้มองเห็นว่าควรวางแผนการทำงานเพื่อรับมือกับปัญหาอย่างไร ควรจะสร้างเครือข่ายการทำงานกับองค์กรอื่นอย่างไร

จากแนวนโยบายนี้ ใน ปี พ.ศ. 2542 กองโรงพยาบาลภูมิภาค กระทรวงสาธารณสุข ได้ประสานงานและสนับสนุนกระบวนการของนักสังคมสงเคราะห์ที่ได้รวมตัวกันภายใต้ชื่อ "คณะทำงานพัฒนางานสังคมสงเคราะห์" ให้ระดมสมองเพื่อจัดให้เกิดบริการแก่กลุ่มเด็กและผู้หญิงที่ประสบปัญหาความรุนแรง สานต่อเจตนารมณ์การจัดตั้งศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็กในภาวะวิกฤตทั่วประเทศ ขณะนี้โครงการกำลังอยู่ในขั้นตอนเริ่มต้นดำเนินการ มีตัวแทนอยู่ 92 โรงพยาบาลทั่วประเทศ และมีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาการให้บริการแบบเบ็ดเสร็จครบวงจร ณ จุดเดียวแก่ผู้ประสบปัญหา

สำหรับในปี 2543 ที่ผ่านมามีพบว่า มีหน่วยงานที่มีบุคลากรสนใจปัญหานี้ก็มีการขานรับจัดงานรณรงค์ขึ้นในเดือนพฤศจิกายน ดังตัวอย่างของสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตนนทบุรี ที่จัดโครงการรณรงค์ยุติความรุนแรงทางเพศต่อเด็กและสตรีขึ้นในเดือนพฤศจิกายน 2543 โดยมีการจัดประกวดและแสดงผลงานโปสเตอร์รณรงค์ที่นักศึกษาส่งเข้าประกวด จัดแสดงนิทรรศการ และจัดบรรยายพิเศษพร้อมบริการให้ข้อมูลและคำปรึกษาเกี่ยวกับปัญหาการทำแท้งและการตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม และศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ร่วมกับหน่วยงานรัฐและเอกชนในจังหวัดเชียงใหม่ จัดงานยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง โดยจัดนิทรรศการ ภาพถ่าย สิ่งพิมพ์ การประกวดรูปภาพและคำขวัญ

ปัญหาและอุปสรรคในการเคลื่อนไหว

ถึงแม้ว่าปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงเริ่มอยู่ในความตระหนักของสังคมมากขึ้น แต่การเคลื่อนไหวในเรื่องนี้ก็ยังต้องพบกับอุปสรรคต่างๆ อีกหลายประการ ที่สำคัญที่สุดคือทัศนคติของสังคมต่อปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงที่มองว่า เป็นปัญหาส่วนบุคคลมากกว่าปัญหาของสังคม ทัศนคติดังกล่าวนี้นี้ผลักดันให้ผู้หญิงที่ได้รับความรุนแรงต้องประสบปัญหาเป็นลูกโซ่ไม่จบ ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ ทัศนคติของผู้ให้บริการทั้งในภาครัฐและเอกชนมีส่วนทำให้ภาวะความรุนแรงที่ผู้หญิงต้องเผชิญไม่ยุติหรือบรรเทาลง แต่ในหลายกรณีกลับมีส่วนขยาย หรือซ้ำเติมต่อปัญหาให้รุนแรงมากขึ้น เช่น การสืบสวนสอบสวนและการพิจารณาคดีที่ล่าช้า ผู้เสียหายมักต้องตกไปอยู่ในกระบวนการที่ทำให้ตัวเองถูกตีตราว่า มีส่วนผิดในเหตุการณ์ด้วยเสมอ

เป็นที่รับรู้กันดีว่า ยังคงมีพระราชบัญญัติ ระเบียบข้อบังคับที่ไม่ได้อำนวยความยุติธรรมต่อผู้หญิงที่ประสบปัญหาความรุนแรง โดยเฉพาะบุคลากรที่ต้องใช้กฎหมายเป็นฐานในการปฏิบัติงาน ซึ่งถ้ามีการดำเนินคดีก็จะมีผู้มาเกี่ยวข้องบนสายพานงานยุติธรรมอีกอย่างน้อย 4 วิชาชีพคือ ทนายความ ตำรวจ อัยการ และผู้พิพากษา ปัญหาหลักของการให้บริการด้านนี้คือผู้ให้บริการขาดความละเอียดอ่อนต่อปัญหา มีทัศนคติว่าปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงมิใช่เรื่องใหญ่และสำคัญ และมองว่าความรุนแรงประเภทผัวข่มเมียเป็นเรื่องภายในครอบครัว และในกรณีการถูกล่วงละเมิดทางเพศ เจ้าหน้าที่บางส่วนกลับนำมาหาประโยชน์ด้วยซ้ำ (ดู Ekachai, 1990:29)

นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่ยังถูกจำกัดด้วยกรอบของระเบียบปฏิบัติภายในและกฎหมายที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการแก้ไขปัญหา เช่น ระเบียบปฏิบัติของเจ้าหน้าที่ตำรวจที่เน้นการไกล่เกลี่ยปัญหาความรุนแรงในบ้าน ไม่รับแจ้งความ และในคดีฆนินกฎหมายก็เปิดช่องให้สามารถยอมความกันได้ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกฎหมายหลายฉบับที่เกี่ยวข้องกับปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงที่ล้าสมัยและไม่พิทักษ์สิทธิผู้หญิง และยังมีสภาพการเลือกบังคับใช้กฎหมายตามอำเภอใจของเจ้าหน้าที่⁹⁴ ปัญหาและอุปสรรคอื่นๆ ได้แก่ ขาดการประสานงานกันอย่างเป็นระบบและมีประสิทธิภาพมากเพียงพอ ขาดกำลังเจ้าหน้าที่และนักวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะนักบริการวิชาชีพเฉพาะทาง ขาดกฎหมายสนับสนุนที่เอื้อต่อการป้องกัน คุ้มครองและแก้ไขปัญหา ขาดมาตรการการให้ความรู้แก่สังคมในเรื่องความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิง และขาดการติดตามประเมินผลแผนงานที่มีการดำเนินไปว่ามีปัญหาอย่างไรบ้าง เป็นต้น

ข้อสังเกตเชิงแนวคิดต่อการเคลื่อนไหวในอนาคต

แนวคิดและทิศทางในการเคลื่อนไหว

แม้ว่าการเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง นับเป็นประเด็นที่ดูจะประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะในการทำงานประสานจนเกิดเป็นนโยบายของรัฐขึ้นมาอย่างชัดเจนดังกล่าวมาแล้ว การเคลื่อนไหวที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันก็ยังคงถูกบางส่วนของสังคมตั้งคำถามว่า เป็นการหยิบยืมแนวคิดมาจากลัทธิสตรีนิยมของตะวันตก ดังเช่นที่ ศิริพร สะโครบานีค เลขาธิการมูลนิธิผู้หญิงกล่าวถึงยุทธศาสตร์ในการเคลื่อนไหวต่อสู้ในประเด็นเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงว่า ไม่ควรใช้แนวทางของนักสิทธิสตรีตะวันตกบางแนวทางที่มีลักษณะเผชิญหน้า (กสส., 2543: 16)

แต่ถ้ากล่าวกันอย่างวิเคราะห้แล้ว ผู้เขียนเห็นว่า ขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องนี้ในประเทศไทยที่ผ่านมาไม่ได้มีแนวคิดอะไรเป็นแกนในการกำกับอย่างชัดเจนเลย และก็มีได้มีลักษณะเผชิญหน้าแต่อย่างใด ลักษณะการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นค่อนข้างจะเป็นต่างคนต่างทำงาน การรวมตัวเป็นเครือข่ายเพื่อผลักดันการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายในระดับมหภาคเพิ่งเกิดได้ในช่วงประมาณ 10 ปีที่ผ่านมาเอง และก็เป็นไปอย่างหลวมๆ มีลักษณะเป็นการจัดกิจกรรมเฉพาะกิจในช่วงเดือนพฤศจิกายนมากกว่า โดยที่ไม่มีการกำหนดวาระทางการเมือง (political agendas) ว่าในแต่ละปี หรือแต่ละครั้งจะรณรงค์เน้นหนักไปที่เรื่องอะไร อย่างไร

ถ้าจะหันมาพิจารณาห้ตัวแนวคิดกันจริงๆ ดูเหมือนว่ากระบวนการรณรงค์เรื่องนี้ในบ้านเราได้รับอิทธิพลและอาณิสต์จากการเคลื่อนไหวในระดับสากล ที่เน้นการเรียกร้องสิทธิมนุษยชนของผู้หญิง โดยประเด็นเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิง ได้รับการหยิบยกมาศึกษาวิจัยเพื่อวิเคราะห์และวิพากษ์อย่างลึกซึ้งซึ่งอย่างไม่เคยเกิดมาก่อน การศึกษาวิจัยอย่างเป็นระบบและมีภาพเปรียบเทียบจากหลายประเทศในหลายภูมิภาค ได้เปิดโฉมหน้าใหม่ของการสนทนาในเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะเกิดการรื้อสร้างหรือสังเคราะห์องค์ความคิดใหม่ในเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงอย่างน้อยสามประการ ดังนี้ (กฤตยา, 2542: 490)

- (1) ความรุนแรงต่อผู้หญิงไม่ใช่เรื่องส่วนตัว แต่เป็นปัญหาสังคมที่เกี่ยวข้องโยงแนบแน่นกับโครงสร้างระบบความคิด ความเชื่อ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง ในสังคมนั้นๆ และเป็นอาการป่วยของสังคมที่มีรากเหง้ามาจากอาการเจ็บป่วยของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างหญิงชาย

⁹⁴ รายละเอียดโปรดดู กนกวรรณ ธีรารณ, 2543: 16.

- (2) ความรุนแรงต่อผู้หญิงเป็นทั้งปรากฏการณ์ที่ซ่อนเร้นและเป็นปัญหาที่เห็นชัดเจน เป็นทั้งภัยเงียบ ภัยมืด และภัยสว่างที่สามารถเกิดขึ้นกับผู้หญิงคนใดคนหนึ่งก็ได้ โดยไม่จำกัดอายุ ชั้นวรรณะ การศึกษา และตำแหน่งหน้าที่การงาน ไม่จำกัดสถานที่เกิดที่อาจเป็นที่รโหฐานในบ้าน ที่ทำงาน ที่สาธารณะ บนรถประจำทาง และรวมถึงแม้แต่ในสถานที่ประกอบกิจการศาสนาอันควรแก่การเคารพ
- (3) ความรุนแรงต่อผู้หญิงมีหลากหลายรูปแบบมากมาย มิได้มีเพียงเรื่องความรุนแรงในครอบครัว หรือ ปัญหาผัวตีเมีย และความรุนแรงทางเพศ หรือ ปัญหาภัยข่มขืน อย่างที่เคยเข้าใจกันมาแต่ก่อน

อย่างไรก็ตาม ถ้ากล่าวถึงเป้าหมายและทิศทางในการทำงานแล้ว ก็อาจเห็นภาพความแตกต่างของแต่ละองค์กรได้ เช่น หลายองค์กรมุ่งใช้ข้อมูลและการทำงานเป็นการจุดกระแสการเปลี่ยนแปลงทั้งระดับการปรับเปลี่ยนจิตสำนึกและการแก้ไขกฎหมายและระเบียบปฏิบัติที่เป็นอุปสรรคต่างๆ แต่หลายองค์กรก็เน้นการทำงานที่การช่วยเหลือสงเคราะห์เท่านั้น มีบางองค์กรมีทิศทางที่ต้องการรักษาภาพของครอบครัวที่ดีและอบอุ่นในแนวคิดชนบทเก่า สันนิษฐานแนวทางการใกล้เคียงตกลงกันได้ได้เพราะยังกังวลเรื่องภาพของ 'ครอบครัวแตกแยก' อยู่ และหลายองค์กรทำงานโดยไม่สนใจแนวคิดในประเด็นต่างๆ ที่ตนเองเคลื่อนไหวอยู่เลย ดังที่ศิริพร สะโครบาเน็คให้สัมภาษณ์ว่า

เขาก็มีความหวังดีว่าอยากที่จะให้ผู้หญิงได้รับความช่วยเหลือ แต่ว่าบางคนก็ทำในเฉพาะแค่เรื่องสังคม ไม่คิดว่ามันจะต้องเปลี่ยนแปลงอะไร ...บางคนทำเรื่อง rape ก็จะทำเรื่อง rape แต่ไม่ดู concept ของเรื่อง ความรุนแรงว่ามันเกิดจากอะไร ...จุดอ่อนของเราคือ ไม่อ่านเข้าใจอะไรต่ออะไร แล้วก็มาคิดค้นตรงนี้ด้วย ตรงนี้ของเราไม่ค่อยมี มันทำให้ขบวนการของเราค่อนข้างช้า การดำเนินงานของเราเรื่องผู้หญิงบ้านเราค่อนข้างช้า ถ้าเราดูฟิลิปปินส์ ...ในช่วงมาร์คอส จะเป็นแบบว่าต่อสู้กันทางชนชั้นทางการเมืองก่อนที่จะต่อสู้ อย่างอื่น แต่พอเขาปรับแล้ว อ่านอะไรต่อมิอะไรมาทำให้ขบวนการของเขาไปเร็วกว่าของเรา ดูเหมือนว่าเขาจะนำในภูมิภาคนี้

ประเด็นในการเคลื่อนไหว

น่าสังเกตว่าการเคลื่อนไหวเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงของบ้านเรา ต้องพุ่งเรื่องความรุนแรงต่อเด็กไว้ด้วยเสมอ ดูเหมือนว่าปัญหาของเด็กจะจูงให้ผู้ปฏิบัติงานหันมาสนใจปัญหาของผู้หญิงด้วย ดังความเห็นของแพทย์หญิงเพ็ญศรีที่ว่า 'คือมันเริ่มจากว่าความรุนแรงในเด็กมันเผยตัวออกมามากขึ้น และมันก็สะท้อนไปว่า ในครอบครัวนั้นมีความรุนแรง และผู้หญิงเอง ตัวแม่เองก็ถูกได้รับความรุนแรงด้วยเพราะมันเป็นเรื่องเดียวกัน'

การเคลื่อนไหวเรื่องความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิงไปพร้อมๆ กัน ในด้านหนึ่งก็เป็นข้อแข็งของขบวนการ เพราะทำให้สังคมเห็นใจ และเข้าร่วมสนับสนุนกว้างขวางขึ้นกว่าที่จะต่อสู้เฉพาะความรุนแรงต่อผู้หญิงโดดๆ แต่อีกด้านหนึ่งก็อาจเป็นข้ออ่อนของการต่อสู้ได้ เพราะสภาพของการเลือกปฏิบัติและความรุนแรงที่ได้รับระหว่างเด็กและผู้หญิงแตกต่างกัน ทำให้ความเข้มข้นในการรณรงค์ความรุนแรงต่อผู้หญิงดูเจือจางลงไป และภาพความรุนแรงต่อผู้หญิงบางเรื่องหายไปจากการรณรงค์ เนื่องจากความซับซ้อนของเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิง และต่อเด็กมีความแตกต่างกันมากที่

เดียว รากเหง้าของความรุนแรงต่อผู้หญิงมาจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างหญิงชาย ซึ่งในหลายกรณีก็ไม่เกี่ยวข้องกับเด็กเลย ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนคือ เรื่องสามีสามีสามารถข่มขืนภรรยาตนเองได้อย่างไม่มีผิดกฎหมาย

ที่น่าพิจารณาคือ ประเด็นที่ใช้เคลื่อนไหวยังเน้นหนักอยู่ที่ความรุนแรงทางตรงที่เกิดขึ้นในบ้านและการข่มขืน ทำให้การเคลื่อนไหวในประเด็นอื่นๆที่มีความสำคัญไม่ได้รับความสนใจจากสาธารณะและในเชิงนโยบายมากนัก ดังตัวอย่างที่ ซิลิคาภรณ์ ส่งสัมพันธ์กล่าวถึงต่อไปนี้

ปัญหาเรื่องความรุนแรงมันค่อนข้างจะซับซ้อน อย่างที่บอกมันคงจะต้อง specific กว่านี้ว่าจะพูดถึงอะไร...คือขณะนี้ที่คนเห็นกันชัดๆ โดยไม่ debate ว่าคือความรุนแรง ก็คือ rape/ domestic violence ทำไม่ถึงนับ 2 อันนี้ เพราะมันมีการข่มขืน เลียเลือดเลียเนื้อและตาย ในขณะที่ sexual harassment หรืออื่นๆ นี่ยังไม่...คือคนไม่รับ มันก็ยังไม่ออก ว่ามันเป็นความรุนแรงยังไง

การที่ความรุนแรงต่อผู้หญิงในบางรูปแบบไม่ถูกมองว่าเป็นความรุนแรง ดังตัวอย่างการลวนลามทางเพศ (sexual harassment) ซึ่งก็ไม่ได้รวมอยู่ในข้อเสนอของคณะทำงานเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง 8 ประการ (ดูตอนที่ 5.2) คงเป็นเพราะประเด็นนี้อาจยังอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านที่สังคมกำลังหันมาพิจารณาเรื่องนี้มากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งคงเป็นประเด็นเดียวกับการข่มขืนภรรยา และการข่มขืนเด็กหญิงอายุมากกว่า 13 ปีแต่น้อยกว่า 15 ปี ในกรณีหลังนี้หากผู้กระทำผิดยอมรับสารภาพ และตกลงจดทะเบียนกับเด็กหญิง กระบวนการยุติธรรมของไทยเปิดช่องให้มีการถอนฟ้องได้ ศาลจะสั่งจำคุกโดยผู้กระทำผิดไม่ต้องรับโทษ

ตารางที่ 2 รูปแบบความรุนแรงทางเพศต่อผู้หญิงและการยอมรับของสังคม

ความรุนแรงทางเพศที่สังคม อดทนยอมรับได้	ความรุนแรงทางเพศที่สังคม เริ่มยอมรับได้น้อยลง	ความรุนแรงทางเพศที่สังคม ยอมรับไม่ได้
1. การบังคับขืนใจภรรยา 2. การข่มขืนเด็กหญิงโดยผู้ ชายยอมแต่งงานด้วย 3. การข่มขืนหญิงบริการ	1. การข่มขืนภรรยา 2. การบังคับขืนใจให้คู่รักมีเพศ สัมพันธ์ด้วย 3. การลวนลามทางเพศโดยนาย จ้าง ครู หรือ ผู้มีอำนาจเหนือกว่า (sexual harassment)	1. การมีเพศสัมพันธ์ระหว่างพ่อ ลูก หรือพี่น้องสายเลือดเดียว กัน (incest) 2. การข่มขืนเด็กที่มีอายุน้อย กว่า 15 ปี 3. การข่มขืน

ปรับจาก: Lori Heise, Kirsten Moree and Nahid Toubia . (1995). Sexual Coercion and Reproductive Health : A Focus on Research. New York : Population Council. (figure 2 page 16).

นอกจากตัวประเด็นของความรุนแรงแล้ว ตัวผลกระทบของความรุนแรงที่มีต่อสังคมโดยรวม และต่อสุขภาพผู้หญิง นับเป็นประเด็นใหญ่ที่ยังไม่ถูกนำมาบรรณรังคมากนัก เนื่องจากบ้านเรายังไม่เคยมีรายงานการศึกษาอย่างเป็นระบบในเรื่องนี้ ผลของการกระทำรุนแรงต่อผู้หญิงนอกจากส่งผลต่อสุขภาพกายและจิตของผู้หญิงและเด็กแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อชุมชนและสังคมด้วย โดยเฉพาะต้นทุนภาวะการรักษายาบาล ค่าใช้จ่ายด้านสวัสดิการสังคมที่รัฐหรือเอกชนให้ความช่วยเหลือต่อผู้ประสบชะตากรรมดังกล่าว นับรวมแล้วจะมีมูลค่ามหาศาลมาก ประเทศแคนาดาได้คำนวณ

ค่าใช้จ่ายทุกอย่างที่เกิดจากความรุนแรงในบ้านพบว่า ในปี 1980 รัฐบาลต้องเสียค่าใช้จ่าย 32 ล้านดอลลาร์แคนาดา (Mill, 1989 อ้างในโชติมา, 2540) ดังนั้นหากข้อมูลจากผลกระทบทางสุขภาพที่เกิดต่อผู้หญิงที่ประสบชะตากรรมรุนแรงในรูปแบบต่างๆ โดยเฉพาะผลกระทบระยะยาวของกลุ่มอาการบาดเจ็บจากการถูกทำร้ายร่างกายและถูกกระทำรุนแรงทางเพศ และผลกระทบที่ส่งทอดไปยังบุคคลรอบข้างผู้หญิงโดยเฉพาะลูกของผู้หญิงเอง มีการจัดเก็บจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะในโรงพยาบาลรัฐและสำนักงานตำรวจแห่งชาติเป็นระบบมากขึ้น สามารถนำข้อมูลเหล่านี้มาวิเคราะห์และผลักดันเรื่องนี้ต่อไปได้อย่างมีน้ำหนักในอนาคต

การเปลี่ยนฐานคติของสังคม

นับเป็นโจทย์ใหญ่ที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นอุปสรรคขั้นรากฐานที่ถ้าไม่สามารถช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบความคิดรากเหง้าของสังคมได้ ความสำเร็จในเชิงนโยบายอาจก่อให้เกิดการเก็บสถิติข้อมูลได้ชัดเจนมากขึ้น และเกิดการให้บริการจากภาคราชการมากขึ้น แต่ก็อาจส่งผลน้อยมากต่อการลดลงของปรากฏการณ์ความรุนแรงต่อผู้หญิงในภาพรวม ในที่นี้ขอยกโจทย์สำคัญที่ขบวนการพึงใส่ใจเคลื่อนไหวให้หนัก เพื่อเป้าหมายในการลดทอนระดับความรุนแรงที่อาจเกิดขึ้นกับผู้หญิงทั่วไป และผู้หญิงที่กำลังประสบปัญหาอยู่

- การตีตราผู้หญิงที่ถูกกระทำรุนแรง (stigmatization) โดยเฉพาะการที่สามีทุบตีภรรยา และการถูกล่วงเกินทางเพศ สังคมไทยโดยส่วนใหญ่มองทั้งสองกรณีว่า ผู้หญิงมีส่วนร่วมที่ทำให้เกิดความรุนแรงด้วย และความรุนแรงที่เกิดขึ้นเป็นเพราะความเสื่อมของตัวบุคคล เช่น ในกรณีผัวตีเมีย เมียมักถูกมองว่าทำหน้าที่ไม่ดี หรือเพราะตัวผัวเป็นคนไม่ดี ในขณะที่การข่มขืนก็เป็นปัญหาที่เกิดจากคนชั่ว คนไม่ดี เป็นคนๆ ไปที่อาจถูกกระตุ้นจากสารเสพติด หรือจากการดื่มสุรา

- ฐานคติของบุคลากรในสายพานระบบอำนาจยุติธรรม ปัจจุบันแม้บุคลากรจำนวนหนึ่งจะเข้าใจปัญหามากขึ้น แต่ส่วนใหญ่ยังคงมีทัศนคติแบบเดิมๆ และหลายคนยังคงแสวงหาประโยชน์จากผู้หญิงที่ประสบความรุนแรง

6. ก้าวที่ต้องอย่างต่อเนื่องของการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิง

ขบวนการทางสังคมเป็นปรากฏการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในสังคมจากการตระหนักร่วมกันของคนในสังคมต่อประเด็นปัญหาเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ความตระหนักรู้จะเป็นจุดเริ่มต้นที่นำมาสู่การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของคนที่มีปัญหาคัลยคลึงกัน เพื่อมองหาแนวทางในการจะเปลี่ยนแปลงเงื่อนไข และพยายามลงมือทำเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงนั้นๆ การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมมักดำเนินการโดยองค์กรจัดตั้งที่มีเป้าหมายในการทำงานชัดเจน อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไม่จำเป็นต้องมีองค์กรรองรับก็ได้ คนๆ เดียวที่ตระหนักรู้แล้วลงมือทำอย่างต่อเนื่องจากวิถีคิดของตนเอง ก็นับได้ว่าเป็นการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมได้เหมือนกัน เพียงแต่การเคลื่อนไหวนั้นต้องมีฐานปัญหาที่หนักแน่นรองรับอยู่

ขณะที่การเคลื่อนไหวอาจออกมาในรูปขบวนการเชื่อมโยงกันหลายองค์กร ทั้งองค์กรเล็ก องค์กรใหญ่ องค์กรในเมือง และองค์กรในชนบท ซึ่งมักเกิดขึ้นต่อประเด็นการเรียกร้องที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตผู้คนมหาศาล ตัวอย่างที่เห็นชัดก็คือ การเรียกร้องเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและระบบการปกครอง สำหรับการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิของ

กลุ่มคนเล็กๆ คนชายขอบ และในปัญหาที่เป็นประเด็นท้าทายระบบความเชื่อ อย่างประเด็นเรื่องเพศและการกำหนดชะตาชีวิตของผู้หญิงเองที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ การเคลื่อนไหวมักเกิดจากกลุ่มคนที่เป็นเจ้าของปัญหาโดยตรง หรือมีส่วนได้รับผลกระทบจากปัญหานั้นๆ

บทสรุปสำหรับก้าวที่อย่างผ่านมา

การศึกษานี้มุ่งวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมที่เกี่ยวข้องของเรื่องเพศในสี่ประเด็นคือ สิทธิการทำแท้ง ผู้หญิงกับเอชไอวี สิทธิของหญิงรักหญิง และความรุนแรงต่อผู้หญิง ขอบเขตทางกายภาพที่มองเห็นชัดเจนที่สุดในการต่อสู้ทางการเมืองในเรื่องนี้ก็คือ ร่างกายของผู้หญิงเอง เพราะสิทธิและบทบาทของผู้หญิงทุกวันนี้ล้วนถูกสร้างขึ้นและวางเงื่อนไขล้อมรอบเหตุผลที่ว่า นั่นคือสิ่งที่สอดคล้องมากที่สุดต่อสรีระของผู้หญิง เราต่างได้ยินได้ฟังจนท่องได้ว่า บทบาทที่สำคัญที่สุดของผู้หญิงในทุกสังคมคือ การเป็นเมียและแม่ และเหตุผลสำคัญที่เป็นข้ออ้างในการวางบทบาทนี้ ก็คงไม่พ้นข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความสามารถในการตั้งครรภ์ของผู้หญิง ในภาษาอังกฤษเมื่อกล่าวถึงเรื่องนี้จึงใช้ศัพท์ว่า women's reproductive capacities และเรียกสิทธินี้ว่า reproductive rights ซึ่งผู้เขียนเคยแปลว่าคือ สิทธิในการควบคุมภาวะเจริญพันธุ์ (กฤตยา 2537) สิทธินี้จึงเป็นการเมืองบนเรือนร่างกายของผู้หญิงโดยแท้

วิธีการศึกษาใช้การสืบค้นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตจนถึงปัจจุบันเพื่อดูว่า มีสถานการณ์อะไรบ้างที่เป็นข้อบ่งชี้ว่า มีขบวนการที่มุ่งเคลื่อนไหวเพิ่มหรือขยายอำนาจในการตัดสินใจชะตาชีวิตของผู้หญิงทั้งสี่ประเด็นนี้ แม้กระแสการเคลื่อนไหวที่เสนอไว้ทั้งหมด ล้วนเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากที่ประเทศไทยเริ่มนับหนึ่งในการปกครองประชาธิปไตยครึ่งใบ และอยู่ในช่วงเริ่มจะพ้นจากภาวะคุกคามของพรรคคอมมิวนิสต์แล้วคือ ประมาณ พ.ศ. 2523 เป็นต้นมา แต่การขับเคลื่อนที่เกิดขึ้นก็กล่าวได้ว่าเป็นผลพวงมาจากเหตุการณ์เกี่ยวโยงกับบริบทของสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นการเมือง เศรษฐกิจ ระบบความเชื่อ และวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับเรื่องเพศในอดีตก่อนหน้านั้น

ภาพเบื้องต้นในการวิเคราะห์พบว่า การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ส่งผลต่อสถานภาพของผู้หญิงนับจากกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมามีเกิดจากนโยบายของรัฐเป็นหลัก⁹⁵ โดยเฉพาะในช่วงที่รัฐไทยพยายามปรับตัวเองให้เข้ากับความสัมพันธ์และความศิวิไลซ์ที่ถาโถมเข้ามา ซึ่งเริ่มตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 และเห็นชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การเปลี่ยนแปลงนี้มักมีส่วนช่วยให้สถานภาพของผู้หญิงดีขึ้น เช่น การที่รัฐไทยหยิบยื่นโอกาสให้ผู้หญิงเรียนหนังสือได้ ผู้หญิงไทยมีสิทธิในการเลือกตั้งและลงรับสมัครเลือกตั้งได้โดยไม่ต้องมีการร้องขอตั้งประเทศอื่นๆ แต่ก็มีส่วนที่ส่งผลกระทบทางลบต่อผู้หญิงมาก ดังเช่น มาตรการต่างๆ ในประมวลกฎหมายอาญาที่เกี่ยวกับการทำแท้ง การข่มขืน (ดังอภิปรายแล้วในตอนที่สองและห้า) และพระราชบัญญัติขนานนามสกุล พ.ศ. 2456 ที่ยังบังคับใช้อยู่ เป็นต้น

เมื่อเริ่มมีการรวมตัวเรียกร้องสิทธิผู้หญิงที่มีส่วนเกี่ยวโยงกับประเด็นทั้งสี่ในประเทศไทย พบว่า เป้าหมายสำคัญที่เรียกร้องต้องการคือ การแก้ไขปรับปรุงกฎหมายครอบครัว นำโดยกลุ่มผู้หญิงที่มีการศึกษาในเมือง หัวนอกสำคัญคือสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย (สุภัทรา, 2525) แต่กระแสของการเรียกร้องในเรื่องการ

⁹⁵ ยกเว้นกรณีอำแดงเหมือนและอำแดงจั่นที่กล่าวแล้วในตอนหนึ่ง

แก้ไขกฎหมายการทำแท้ง กลับนำโดยนักการเมือง แพทย์ และนักประชากร ซึ่งองค์กรผู้หญิงเป็นเพียงกองกำลังสนับสนุนเท่านั้น สาเหตุสำคัญของความต้องการแก้ไขกฎหมายทำแท้ง ก็เพราะตัวกฎหมายปัจจุบันไม่อยู่ในสภาพที่บังคับใช้ได้ และไม่เชื่อต่อการปฏิบัติงานของแพทย์ที่ต้องเผชิญกับความผิดทางกฎหมายในเรื่องนี้ มิได้อยู่ที่ต้องการให้ผู้หญิงมีสิทธิที่จะตัดสินใจเกี่ยวกับเนื้อตัวร่างกายของตนเองแต่อย่างใด

ในประเด็นเรื่องผู้หญิงกับเอดส์ เป็นขบวนการที่ขับเคลื่อนโดยนักพัฒนาที่ทำงานด้านเอดส์โดยตรง ความเกี่ยวโยงอย่างสำคัญของเรื่องเอดส์กับสิทธิผู้หญิงก็คือ ทำให้ประเด็นเรื่องเพศถูกนำมาศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวาง เพราะสาเหตุสำคัญของการระบาดของเอดส์ในบ้านเรามาจากวัฒนธรรมทางเพศ ผู้หญิงอายุน้อยจำนวนมากติดเชื้อเพราะขาดภูมิคุ้มกันทางเพศ นอกจากนี้ผู้หญิงในฐานะผู้ติดเชื้อยังอาจต้องเผชิญกับสถานการณ์ท้องแล้วไม่ยอมทำแท้ง แต่ถูกชักจูงถึงบังคับว่าควรจะทำ หรือท้องแล้วต้องการทำแท้งแต่ทำไม่ได้ โดยในระยะต้นผู้หญิงบริการกลายเป็นแพะรับบาปถูกกล่าวหาว่า เป็นช่องทางสำคัญในการแพร่ระบาดของโรค การต่อสู้ประเด็นนี้เน้นหนักไปที่การปรับเปลี่ยนวิธีคิดของความสัมพันธ์ชายหญิงในเรื่องเพศ ใครก็ตามที่มาจับงานเอดส์ ประเด็นมิติหญิงชายกลายเป็นประเด็นที่ต้องใส่ใจ

ต่อประเด็นเรื่องสิทธิของผู้หญิงที่รักผู้หญิง เป็นประเด็นใหม่ล่าสุดที่เกิดขึ้น และเป็นขบวนการที่นำโดยองค์กรหญิงรักหญิงเพียงองค์กรเดียวโดดๆที่ชื่อว่า 'อัญจารี' ซึ่งมีความหมายว่า แนวทางปฏิบัติที่แตกต่างออกไป อัญจารีมีพันธมิตรอยู่ในองค์กรผู้หญิงไม่มากนัก และค่อนข้างสมานฉันท์สูงกับองค์กรที่ทำงานด้านสิทธิมนุษยชน การเรียกร้องสิทธิมนุษยชนของผู้หญิงรักหญิงที่ผ่านมา เน้นหนักไปที่การทำความเข้าใจกับสังคมไทยเพื่อมุ่งแก้อคติและการรังเกียจเด็ดขันธ์ที่สังคมมีต่อคนรักเพศเดียวกัน เพราะคนรักเพศเดียวกันก็คือคนปกติธรรมดาเหมือนคนที่รักต่างเพศ และการรักเพศเดียวกันเป็นสิทธิที่มนุษย์สามารถจะเลือกได้ ทิศทางการเคลื่อนไหวจึงไม่มุ่งไปที่การแก้ไขระเบียบปฏิบัติหรือกฎหมาย ยกเว้นแต่จะเกิดสถานการณ์เฉพาะหน้าแสดงถึงการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิงรักหญิง หรือชายรักชาย ดังเช่น กรณีสถาบันราชภัฏที่มีระเบียบภายในที่จะไม่รับชายกระดุงกระดิงหรือหญิงหัวเวียนครุ เป็นต้น

ทั้งสามประเด็นนี้มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกับประเด็นสุดท้ายที่ศึกษา คือ การเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง เพราะในเชิงแนวคิดและหลักฐานเชิงประจักษ์ การที่ผู้หญิงถูกลิดรอนสิทธิการยุติการตั้งครรภ์ที่ไม่พร้อมก็ดี การที่ผู้หญิงต้องกลายเป็นผู้ติดเชื้อและต้องเผชิญปัญหานานาประการหลังจากการติดเชื้อเพราะความเป็นหญิงก็ดี และการไม่สามารถเลือกทางเดินในการมีชีวิตคู่กับผู้หญิงด้วยกันเองก็ดี ทั้งหมดนี้ล้วนบ่งถึงอคติทางเพศ ซึ่งระบบวิธีคิด ระบบความเชื่อ และวัฒนธรรมประเพณี ตีตราผู้หญิงเหล่านี้โดยนัยอยู่แล้วว่า ทำไม่ถูกไม่ควร ในบางกรณีสมควรแก่การถูกลงโทษโดยชื่อแปของบ้านเมืองด้วยซ้ำ จึงเป็นทั้งความรุนแรงทางตรงและความรุนแรงทางอ้อมที่ผู้หญิงในสามสถานการณ์ต้องเผชิญ อย่างไรก็ตาม หัวใจของการขับเคลื่อนเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงในบ้านเรา จะเน้นหนักไปที่เรื่องความรุนแรงในบ้านที่คู่กระทำต่อกัน ซึ่งส่วนใหญ่คือผัวทุบตีทำร้ายเมียและลูก และเรื่องความรุนแรงทางเพศ โดยเฉพาะการข่มขืน ซึ่งจะพูดรวมๆกันไปว่าเป็นความรุนแรงต่อเด็กและผู้หญิง

ข้อสังเกตสำหรับก้าวที่จะต่อไป

ขบวนการเคลื่อนไหวทั้งสี่ประเด็น มักถูกตั้งคำถามมากจากสังคมอยู่หลายประการ ซึ่งอาจส่งผลต่อการวาง จังหวะก้าวของการทำงานต่อไปในอนาคต คำถามที่พึงใส่ใจมีดังนี้

(1) การเคลื่อนไหวส่วนใหญ่ นำโดยผู้หญิงชนชั้นกลางในเมืองที่มีการศึกษา

การทำความเข้าใจในปรากฏการณ์นี้มีความจำเป็นกับตัวผู้หญิงที่ในขบวนการเองที่ต้องรับรู้ ว่า อาจถูกมอง ได้สองทางคือ เมื่อเป็นการเคลื่อนไหวเรื่องผู้หญิง ผู้หญิงทุกคนย่อมเป็นเจ้าของปัญหา ถ้ามองในแง่นี้ก็ไม่ได้กับ อุดมการณ์รัฐไทยที่การต่อสู้ที่ดี ที่เสียสละต้องเป็นการต่อสู้เพื่อคนอื่น เพื่อสังคม และเพื่อชาติ การต่อสู้เพื่อตนเองเป็น การเห็นแก่ตัว

แต่ถ้ามองอีกด้านหนึ่ง ผู้หญิงในขบวนการมิใช่คนที่อยู่ในปัญหาจริงๆ เพราะผู้หญิงเองก็มีความหลากหลาย แตกต่างกันไป การเคลื่อนไหวนี้อาจดูเหมือนเป็นการรับเหมาทำแทน เป็นกระบอกเสียงแทนคนอื่น เพราะคนอื่นอยู่ใน สภาพที่ไม่มีปากมีเสียง การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นก็คือการปิดปากพูดเรื่องตนเอง หันไปพูดเรื่องคนอื่นแทน เท่ากับว่าการ ต่อสู้เรื่องผู้หญิงในสังคมไทยไม่ได้พยายามให้ผู้หญิงหลุดพ้นจากสถานภาพเชิงอุดมการณ์ที่ต้องเป็นคนไม่มีปากมี เสียง แนวทางการเคลื่อนไหวในระยะหลังที่ร่วมเดินไปพร้อมกับกลุ่มผู้หญิงรากหญ้า หรือผู้หญิงชาวบ้านที่อยู่ใน ปัญหาจริงๆ อาจช่วยคลี่คลายการถูกมองว่า รับเหมาทำแทนไปได้บ้าง

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเข้าใจว่า การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมทุกเรื่อง ต้องมีทั้งส่วนที่เป็นฝ่ายนำในเชิง แนวคิดวิเคราะห์ ซึ่งอาจเป็นผู้ประสบปัญหาเองหรือไม่ก็ได้ ส่วนตรงนี้ควรเชื่อมโยงกับนักคิดและนักวิชาการที่ทำงาน แนวสตรีนิยม และฝ่ายนำในเชิงปฏิบัติการเพื่อสื่อสารเชื่อมโยงกับสาธารณะและชุมชน นั่นคือการพยายามดึงเอาคน ทุกส่วนที่สนใจในปัญหาผู้หญิง และจริงใจต่อปัญหา ซึ่งอาจเป็นผู้ชายก็ได้ เจ้าหน้าที่รัฐก็ได้ ชาวบ้านก็ได้ พูดย่างๆ ว่าดึงเอาพลังจากภาคประชาชนมาหนุน ความสำเร็จที่จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยพลังการทำงานเกาะติดอย่างต่อเนื่อง และชัดในสิ่งที่ตนเองต้องการให้เปลี่ยนแปลงนั่นคือ ต้องมีวาระทางการเมืองที่ชัดเจน

(2) การเคลื่อนไหวที่ผ่านมายังขาดพลังในการติดตามตรวจสอบการทำงานของภาครัฐ

ในหลายประเด็นกลับมีลักษณะประนีประนอมกับรัฐ จนดูเหมือนเป็นการร่วมหัวจมท้ายกับภาคราชการไป เลย ไม่ท้าทายรัฐโดยเฉพาะขบวนการผู้หญิงที่นำโดยชนชั้นกลางที่กล่าวมาแล้ว ในมุมมองเปรียบเทียบกับขบวนการ ทางสังคมอื่นๆ สุกัญญา นาญตระกูล (2543) จึงวิพากษ์ว่า

ทั้งเรื่องสลัมเรื่องเขื่อนปากมูล ภาคประชาชนมีการเตรียมสืบทอดเจตนารมณ์ไปยังรุ่นลูกหลานแล้ว ข้าง ต่างกับขบวนการผู้หญิง โดยเฉพาะในภาคเอกชน คนทำงานเอ็นจีโจะพบว่า มีแต่หน้าเดิมๆ โดยย้ายเวทีไป ตามที่ต่างๆ เช่น จากการเป็นนักกิจกรรมไปเป็น ดร. เรื่องสตรีศึกษา จากเวทีสิทธิสตรีไปสู่สิทธิมนุษยชนสตรี ฯ โดยมีความรู้สึกว่าการเรียนรู้เล็ดลอดในแง่ของกลุ่มคน ในขณะที่โอกาสทางเศรษฐกิจสังคมเรื่องผู้หญิง ของชนชั้นระดับบนมีกว้างขวางขึ้นเรื่อยๆ ชนิดรับตำแหน่ง รับทุน รับไปประชุมต่างประเทศ รับเงินจัดกิจ กรรม รับเงินวิจัยกันจนไม่หวาดไม่ไหว ชนิดคนเดียวต้องสวมหมวกสี่ห้าใบ ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และภาค

ประชาชนน่วยทำงานหนักมากเลยทีเดียว ...ตลอดมาตั้งแต่ประเทศชาติมีแผนพัฒนาสตรีซึ่งเริ่มทำกันมา ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 จะมองเห็นก็แต่การประนีประนอมอุปถัมภ์กันไปมา ระหว่างภาครัฐและภาคเอกชนประชาสังคมในระดับบนอย่างแน่นแฟ้น ...ในสายตาผู้เขียน ขณะนี้เอ็นจีโอ องค์การผู้หญิงกำลังมีส่วนมากขึ้นเรื่อยๆ ที่จะเข้าไปแพร่เชื้อการประสานแบบอุปถัมภ์ให้เกิดขึ้นกับภาค ประชาชน ตลอดจนเผยแพร่อุดมการณ์ขบวนการสังคมแบบสิทธิปัจเจกของชนชั้นกลางให้กับชนชั้นล่าง

ต่อประเด็นนี้ ผู้เขียนมองว่า การเชื่อมโยงกับภาครัฐยังคงมีความจำเป็นในการทำงานในบางประเด็นปัญหา เพราะถ้าการเคลื่อนไหวสามารถผลักดันจนทำให้รัฐเข้ามายอมรับพันธกิจเรื่องผู้หญิง การจัดสรรเงินงบประมาณ หรือ จัดมาตรการ ถือได้ว่าเป็นอย่างก้าวที่มีความสำคัญ นั่นคือเรื่องผู้หญิงได้รับการมองเห็นในระดับนโยบาย แต่การเชื่อมโยงนี้มีได้หมายถึงการยึดโยงอย่างถูกอุปถัมภ์ หรือการมีลักษณะขึ้นตรงต่อรัฐ เพราะพันธกิจสำคัญของขบวนการ ผู้หญิงอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงเชิงอุดมการณ์ ให้ผู้หญิงมีสิทธิอิสระมากขึ้นในการตัดสินใจเรื่องของตนเอง หลุดพ้นจาก บ่วงความสัมพันธ์อย่างเอาเปรียบในมิติหญิงชายแบบเดิม พันธกิจนี้โดยตัวมันเอง ก็ท้าทายความเป็นสถาบันของทุกระบบอยู่แล้ว โดยไม่เว้นรัฐ

(3) การเคลื่อนไหวที่ผ่านมามีขนาดพลังในเชิงแนวคิด

ส่วนมากเป็นการเคลื่อนไหวตามกระแสสากล และในบางเรื่องไปตามกระแสขององค์กรทุน ข้ออ่อนด้อยที่สำคัญ ของขบวนการผู้หญิงในประเทศไทยคือ การขาดองค์ความรู้ที่ลึกและรอบด้านเกี่ยวกับสถานการณ์ทางสภาพทั้งในประวัติศาสตร์ และการส่งทอดอุดมการณ์ความสัมพันธ์หญิงชายว่าเป็นมาอย่างไรจนถึงปัจจุบัน กระแสแนวคิดที่ครอบงำขบวนการ ทางสังคมในประเทศไทยในปัจจุบัน ไม่เฉพาะขบวนการผู้หญิงเท่านั้น คือกระแสหลักสิทธิมนุษยชน ซึ่งก็ไม่ใช่เรื่อง เสียหายอะไร หากไม่หลงไปเข้าใจว่าสิทธิมนุษยชนคือ การทำให้คนเท่าเทียมกันแบบเหมือนกัน เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น ตัวขบวนการอาจให้ความสำคัญน้อยต่อความแตกต่างหลากหลายของความเป็นหญิง และผลอาจอาจหลงทางไปสู่ การปิดปาก หรือการตีตราความเป็นหญิงที่เป็นส่วนน้อย เช่น หญิงบริการ วัยรุ่นหญิงที่มีเพศสัมพันธ์กับแฟนหลายคน เมียน้อย หญิงรักหญิง และหญิงต่างชาติ และนี่อาจเป็นคำตอบได้ว่า การต่อสู้เรื่องผู้หญิงบางประเด็น เช่น ความ รุนแรงต่อผู้หญิง ที่เน้นความรุนแรงในบ้านและทางเพศที่เด็กและผู้หญิงได้รับ จึงติดตลาดมากกว่าเรื่องอย่างสิทธิการ ทำแท้ง สิทธิหญิงบริการ และสิทธิหญิงรักหญิง เป็นต้น

ภายใต้วัฒนธรรมทางเพศแบบไทยๆ การทำงานเคลื่อนไหวเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิงที่มุ่งให้ผู้หญิงสามารถ บรรลุเจตจำนงที่ตนเองต้องการ ยิ่งมีความจำเป็นที่ขบวนการต้องใส่ใจต่อการศึกษาเรื่องของผู้หญิงไทยในเชิง อุดมการณ์มากขึ้น การเกิดขึ้นของโครงการสตรีศึกษาระดับปริญญาโทในสองมหาวิทยาลัยคือ เชียงใหม่และธรรม ศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2543 นี้ อาจเป็นส่วนหนุนช่วยให้เกิดการค้นพบตัวตนของผู้หญิงไทยมากยิ่งขึ้นในอนาคต เพื่อให้ การประสานพลังองค์ความรู้เรื่องผู้หญิงนำไปสู่การเคลื่อนไหวที่มีก้าวอย่างที่มีมั่นคงต่อไป

ระหว่างที่รอคอย การบ้านที่ผู้คนในขบวนการต้องขบคิดก็คือ เราจะทำความเข้าใจกับภาพความซับซ้อนหลายชั้นหลายเชิงในการปิดกั้นเก็บกดผู้หญิงไทยในเรื่องเพศและการกำหนดชะตาชีวิตตนเองได้อย่างไร ?

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กนกวรรณ ธรารวรรณ. 2543ก. บทบาทของรัฐ เอกชน และองค์กรชุมชนต่อการแก้ไขปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงในสังคมไทย. เอกสารประกอบการประชุมวิชาการสังคมกับสุขภาพครั้งที่ 2 เรื่อง 'จากพรมแดนความรู้สู่การแก้ปัญหา: กรณีความรุนแรงในสังคมไทย' จัดโดย สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข ณ ห้องภาณุรังษี โรงแรมรอยัลริเวอร์ วันศุกร์ที่ 10 พฤศจิกายน.
- กนกวรรณ ธรารวรรณ. 2543ข. รายงานผลการวิจัยเบื้องต้นเรื่อง บันทึกประสบการณ์ของผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม. เอกสารเสนอในการสัมมนาระดับชาติเรื่อง 'ทางเลือกของผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม' จัดโดย The Population Council, Bangkok, กองวางแผนครอบครัวและประชากร กระทรวงสาธารณสุข, สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, สถาบันกฎหมายอาญา สำนักงานอัยการสูงสุด, ศูนย์คุ้มครองผู้ติดยาเสพติด และสมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี ณ โรงแรมมารีวอเตอร์เกท กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ 6 กรกฎาคม 2543.
- กฤตยา อาชวนิจกุล (บรรณาธิการ). 2538. *เคียงข้างสร้างแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ: เจเนเดอร์เพรส.
- กฤตยา อาชวนิจกุล ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และวาสนา อิมเอม. 2543. *ความรุนแรงต่อผู้หญิงในสังคมไทย: ความคิดเห็น ขนาดของปัญหา และทางออก*. เอกสาร ประกอบการประชุมวิชาการสังคมกับสุขภาพครั้งที่ 2 เรื่อง 'จากพรมแดนความรู้สู่การแก้ปัญหา: กรณีความรุนแรงในสังคมไทย' จัดโดย สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข ณ ห้องภาณุรังษี โรงแรมรอยัลริเวอร์ วันศุกร์ที่ 10 พฤศจิกายน.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และนาถภรณ์ หะวานนท์ (บรรณาธิการ). 2537. *ทิศทางใหม่ของการวางแผนครอบครัวและเพศศึกษา*. รายงานจากการถอดเทปการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ทิศทางใหม่ของการวางแผนครอบครัวและเพศศึกษา เพื่อใช้เป็นเอกสารประกอบการประชุมระดับชาติเรื่อง 'การตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์: ประเด็นท้าทายการให้บริการทางด้านสาธารณสุขของรัฐ' จัดโดย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ณ โรงแรมปรีซ์พาเลส. วันที่ 7 ธันวาคม.
- กฤตยา อาชวนิจกุล. 2537. 'ผู้หญิงกับนโยบายประชากรและสิทธิในการควบคุมภาวะเจริญพันธุ์' ใน *บนทางแยก: มวลทัศน์ว่าด้วยปัญหาการทำแท้งจากมุมมองนักสิทธิสตรี ปรัชญา และเศรษฐศาสตร์*. หน้า 22-53. กรุงเทพฯ: เจเนเดอร์เพรส.
- กฤตยา อาชวนิจกุล. 2539. 'ระหว่างกระบวนการทัศน์...สตรีศึกษากับประชากรศาสตร์' ใน *ประชากร 60 ล้านคน: สถานการณ์นโยบาย และมิติด้านการพัฒนา*.
- กฤตยา อาชวนิจกุล. 2542. 'ความรุนแรงต่อผู้หญิง: ภัยเงียบ ภัยมือ และภัยสว่าง บนทุกเส้นทางชีวิตผู้หญิง'. ใน *รื้อสร้างองค์ความคิดผู้หญิงกับสุขภาพ*. พิมพ์ด้วย บุญมงคล, นิราณ สันทจิรา และคันสนีย์ เรืองสอน บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: เจเนเดอร์เพรส., หน้า 487-544.

- กฤตยา อาชวนิจกุล. 2543. *ผู้หญิงกับสุขภาพ: พันธกิจสำคัญในการพัฒนาสังคมและระบบสาธารณสุข*. รายงานวิจัย
เสนอต่อสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.
- คณะทำงานเพื่อสิทธิมนุษยชนสตรี. 2537. 'มาตรการต่อการแก้ปัญหาการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์' ใน *บนทางแยก:
มวลดัสนะว่าด้วยปัญหาการทำแท้งจากมุมมองของนักสิทธิสตรี นักปรัชญา และนักเศรษฐศาสตร์*. หน้า 1-20.
กรุงเทพฯ: เจนเดอร์เพรส.
- ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่. 2543. *ทางเลือกในวิถีทางเพศ: ขบวนการหญิงรักหญิงในประเทศไทย*. เอกสารประกอบการ
การสัมมนาเรื่อง 'ขบวนการผู้หญิงกับการเมืองเรื่องร่างกายสตรี' จัดโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม
มหาวิทยาลัยมหิดล ณ โรงแรมเอสดี อเวนิว กรุงเทพมหานคร วันจันทร์ที่ 6 มีนาคม.
- ชมรมส่งเสริมคุณค่าชีวิต. 2533. *แม่จ๋า ทำไมเราส่งเสริมให้...แม่ฆ่าหนู*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ฟ้าออกัย.
- ชัยนต์ วรรณะภูติ และคณะ. 2543. *ศักยภาพและขบวนการทางสังคมในการแก้ไขปัญหาดสของผู้ติดเชื้อ*. รายงาน
สรุปสาระสำคัญจากผลการศึกษาวิจัย เพื่อเป็นเอกสารประกอบการประชุมวิชาการสังคมกับสุขภาพครั้งที่ 1
เรื่องประชาคมกับสุขภาพ ข้อเท็จจริงและทิศทาง จัดโดยสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข วันที่ 3-4 กรกฎาคม.
- โชติมา กาญจนกุล. 2540. *ความรุนแรงในครอบครัว: การศึกษาการทำร้ายร่างกายภรรยา*. วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต
สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540. *ขบวนการทางสังคมรูปแบบใหม่/ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมในต่างประเทศ:
บทสำรวจพัฒนาการ สถานภาพ และนัยยะเชิงความคิด/ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์
วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.
- ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. 2539. 'สิทธิคนไทยในรัฐไทย' ใน *จินตนาการสู่ปี 2000: นวกรรมกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา?*.
ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ บรรณาธิการ. หน้า 179-234. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ธรรมปิฎก (ปยุต ปยุตโต). 2536. *ธรรมะสำหรับนักศึกษาแพทย์*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- ธาวิต สุขพานิช. 2537. *พี่ทำท้อง น้องทำแท้ง ROE V WADE คดีความแห่งศตวรรษที่ 20*. เอกสารประกอบการ
ประชุมระดับชาติเรื่องการจัดตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์: ประเด็นท้าทายการให้บริการทางด้านสาธารณสุขของรัฐ
จัดโดย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัย
มหิดล ณ โรงแรมปรีซ์พาลัส. วันที่ 7 ธันวาคม.
- ธาวิต สุขพานิช. 2542. *108 เรื่องที่หญิงไทยควรรู้ (แต่ไม่เคยทราบ เพราะหลงนึกว่ารู้กันอยู่แล้ว)*. เอกสารประกอบการ
สัมมนาวิชาการประเพณีสตรีศึกษาแห่งประเทศไทย ครั้งที่ 1 จัดโดยโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิธีรนาถ กาญจนอักษร 16-17 ธันวาคม.
- นภาพรณี หะวานนท์. 2537. *การจัดตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์: ประเด็นท้าทายการให้บริการทางด้านสาธารณสุขของรัฐ*.
เอกสารประกอบการประชุมระดับชาติเรื่อง'การจัดตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์: ประเด็นท้าทายการให้บริการทางด้าน
สาธารณสุขของรัฐ' จัดโดย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และสถาบันวิจัยประชากรและ
สังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ณ โรงแรมปรีซ์พาลัส. วันที่ 7 ธันวาคม.

- นิวัฒน์ สุวรรณพัฒนา และคณะ. (2543). 'เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนด้านเอดส์'. ใน *บันทึกNGOs: กำเนิดและพัฒนาการขององค์กรพัฒนาเอกชนภาคเหนือ*. ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ บรรณาธิการ. หน้า173-202. เชียงใหม่: มูลนิธิเอเชีย.
- บุบผา วัฒนาพันธ์ และศิริรักษ์ ศิวารมย์. *ศักยภาพประชาสังคมภาคสตรีในการแก้ไขปัญหาเอดส์*. รายงานสรุปสาระสำคัญจากผลการศึกษาวิจัย เพื่อเป็นเอกสารประกอบการประชุมวิชาการสังคมกับสุขภาพครั้งที่ 1 เรื่อง ประชาคมกับสุขภาพ ข้อเท็จจริงและทิศทาง จัดโดยสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข วันที่ 3-4 กรกฎาคม.
- ประพันธ์ ภาณุภาค. 2543. 'สรุปความคืบหน้าการใช้ยาต้านไวรัสเอดส์ ในการลดการติดเชื้อจากแม่สู่ลูก'. *ข่าวสารโรคเอดส์*. ปีที่ 13 ฉบับที่ 5 พฤษภาคม.
- พิชัยศักดิ์ หรยางกูร. 2523. 'กฎหมายการทำแท้ง' ใน *ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการทำแท้งในประเทศไทย*. สุพร เกิดสว่าง (บรรณาธิการ). หน้า 14-25. กรุงเทพฯ: อีระการพิมพ์.
- พิมพ์วัลย์ บุญมงคล, นิภรณ์ สันทหจรียา และคันสนีย์ เรืองสอน (บรรณาธิการ). 2542. *รื้อสร้างองค์ความรู้คิดผู้หญิงกับสุขภาพ*. พ. กรุงเทพฯ: เจนเดอร์เพรส. 2542.
- เพ็ญจันทร์ ประดับมุข. 2542. 'ผู้หญิงกับการเผชิญปัญหาเอดส์'. ใน *รื้อสร้างองค์ความรู้คิดผู้หญิงกับสุขภาพ*. พิมพ์วัลย์ บุญมงคล, นิภรณ์ สันทหจรียา และคันสนีย์ เรืองสอน บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: เจนเดอร์เพรส. 2542, หน้า 195-217.
- มดิชน. ฉบับวันที่ 11 กันยายน 2540.
- มัทนา เขตมี. 2542. 'หญิงรักหญิงกับประเด็นปัญหาสุขภาพ'. ใน *รื้อสร้างองค์ความรู้คิดผู้หญิงกับสุขภาพ*. พิมพ์วัลย์ บุญมงคล, นิภรณ์ สันทหจรียา และคันสนีย์ เรืองสอน บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: เจนเดอร์เพรส. 2542, หน้า 451-486.
- มูลนิธิผู้หญิง. 2543. *ไต่อาอีผู้หญิง สู่สหสวรรค์ใหม่*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้หญิง.
- มูลนิธิเพื่อนหญิง. 2543. *ความรุนแรงต่อผู้หญิง: ประสบการณ์และข้อเสนอจากภาคเอกชน*. เอกสารประกอบการประชุมวิชาการสังคมกับสุขภาพครั้งที่ 2 เรื่อง 'จากพรมแดนความรู้สู่การแก้ปัญหา: กรณีความรุนแรงในสังคมไทย' จัดโดย สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข ณ ห้องภาณุรังษี โรงแรมรอยัลริเวอร์ วันศุกร์ที่ 10 พฤศจิกายน.
- ไม่ปรากฏผู้แต่ง. 2524. *ร่วมกันสร้างสังคมไทย โดยแก้ไขกฎหมายทำแท้ง*.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. 2523ก. 'การยกเลิกกฎหมายห้ามการทำแท้ง: ข้อเสนอสนับสนุนและข้อคัดค้าน' ใน *ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการทำแท้งในประเทศไทย*. สุพร เกิดสว่าง (บรรณาธิการ). หน้า 39-51. กรุงเทพฯ: อีระการพิมพ์.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. 2523ข. 'เศรษฐศาสตร์ว่าด้วยการทำแท้ง' ใน *ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการทำแท้งในประเทศไทย*. สุพร เกิดสว่าง (บรรณาธิการ). หน้า 53-79. กรุงเทพฯ: อีระการพิมพ์.
- รุจน์ โกมลบุตร. 2543. 'เมื่อกระรอกลงโพรง เพราะเพศศึกษา?'. *บางกอกโพสทีฟ*. ปีที่ 1 ฉบับที่ 6 พฤศจิกายน.
- วณี บางประภา อิติประเสริฐ. 2541. 'การยุติความรุนแรงต่อเด็กและสตรี' ใน *รายงานการสัมมนาเพื่อติดตามแผนปฏิบัติการในปฏิญญาปักกิ่ง เรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิง*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, 27-28 กรกฎาคม.
- วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์. 2537. *กฎหมายทำแท้ง: ข้อโต้แย้งที่ยังไม่ยุติ*. กรุงเทพฯ: เจนเดอร์เพรส.
- ศิริพร สะโครบาเน็ค. 2526. 'การเรียกร้องสิทธิสตรีของหญิงไทย (2395-2475)'. *สตรีทัศน์*. สิงหาคม-ตุลาคม: 34-45.

- สถาบันกฎหมายอาญา. 2537. รายงานการเสวนาวิชาการ มาตรการทางกฎหมายกับปัญหาการทำแท้ง: ทางออกอยู่ที่ไหน. กรุงเทพฯ: สำนักงานอัยการสูงสุด.
- สภาสตรีแห่งชาติ. 2519. สตรีไทย. กรุงเทพฯ: สภาสตรีแห่งชาติ.
- สารคดี. 2541. โลกใบใหญ่. ฉบับเดือนเมษายน. หน้า 40-41.
- สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.). 2543ก. จากที่เคยเจ็บวันนี้: การต่อสู้กับความรุนแรงที่กระทำต่อสตรีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กสส. สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี.
- สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.). 2543ข. นโยบายและแผนขจัดความรุนแรงต่อเด็กและสตรี. เอกสารอัดสำเนา.
- สุกัญญา หาญตระกูล. 2543. 'กินอร่อย แต่ไม่อิ่ม ในร้อยแปดวิถีทัศน์'. กรุงเทพฯธุรกิจ. ฉบับวันที่ 13 ตุลาคม.
- สุชาดา รัชฎกุล. 2541. การตั้งครุฑไม้พื้่งปรารภณาและการตัดสินใจทำแท้ง. วิทยานิพนธ์ดุขฎิบัฏนทิต สาขาพัฒนศึกษาศาสฏร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปรธานมิตร.
- สุชีลา ดันชัยนันฏ. 2542. 'บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา: บนเส้นทางขบวนการปรธานสังคม' ใน ขบวนการปรธานสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง. อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล บรรณาธิการ. หน้า 143-161. นครปฐม: โครงการวิจัยและพัฒนาปรธานสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุพร เกิดสว่าง (บรรณาธิการ). 2523. ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการทำแท้งในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์.
- สุภัฏรา นาคะนิว. 2543. ผู้นหญิงกับเอดส์. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง 'ขบวนการผู้นหญิงกับการเมืองเรื่องร่างกายสตรี' จัดโดย สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ณ โรงแรมเอสดี อเวนิว กรุงเทพมหานคร. 6 มีนาคม.
- สุภัฏรา สิงหลกะ. 2525. สิทธิสตรี: ประวัติและวิวัฒนาการของการเรียกร้องสิทธิสตรีไทย. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.
- สุวรรณ วรคามิน และนงลักษณ์ บุญไทย. 2543. สรุปลำดับความเป็นมาของการดำเนินการแก้ไขกฎหมายทำแท้งในประเทศไทย. เอกสารประกอบการประชุมระดมความคิดเพื่อกำหนดแนวทางแก้ไขปัญหาการทำแท้ง ภายใต้โครงการสำรวจสถานการณ์การแท้งในประเทศไทยและการแก้ไขปัญหา ณ อาคารเอนกประสงค์ โครงการพัฒนาคอยตุง จังหวัดเชียงราย จัดโดย กองวางแผนครอบครัวและประชากร กองอนามัย กระทรวงสาธารณสุข 12-14 พฤศจิกายน.
- หยุด แสงอุทัย. 2497. คำอธิบายกฎหมายลักษณะอาญา. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: แพรวพิทยา.
- อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์, ปราโมทย์ ปรธานกุล, วรชัย ทองไทย และฟิลิป เกสฏ. 2540. รายงานการสำรวจภาวะคุมกำเนิดในประเทศไทย. เอกสารทางวิชาการหมายเลข 212. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อรรถัย อาจอ่า (บรรณาธิการ). 257-278. เอกสารทางวิชาการหมายเลข 212. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Archavanitkul, Kritaya and Havanon, Napaporn. 1993. 'Situation, Opportunities and Problems Encountered by Young Girls in Thai Society' in *Qualitative Methods for Population and Health Research*. Bencha Yoddumnern-Attig and others (Editors): 293-311. Nakhonpathom: Institute for Population and Social Research, Mahidol University.
- American Academy of Pediatrics Working Group on Breastfeeding. 1997. 'Breastfeeding and the use of human milk'. *Pediatrics*. Vol.100:1035-1039.
- Avicenne, J. 1996. 'Les Effects a longue Terme de l'A.Z.T. *Medicines Nouvelles*. Vol.8:86-102.
- Bangkok Post. 1994. *The Law Damed If You Do*. June 5.
- Buchanan, Ann M. 2000. 'The ethics of mandatory versus voluntary HIV testing of pregnant women'. *Current Surgery*. Vol.57(2): 166-168.
- Bunch, Charlotte. 1990. 'Women's rights as human rights: towards a re-vision of women's rights' *Women's Health Journal*. No.19. pp.4-12.
- Cook, Michael J. and Boonlert Leoprapai. 1974. *Some Observations on Abortion in Thailand*. Paper preapred for the Asian Regional Research Seminar on Psychological Aspects of Abortion. Kathmandu, Nepal, 26-29 November.
- DeMeo, James. 1993. *HIV is Not the Cause of AIDS: A Summary of Current Research Findings*. Reprinted from Wilhem Reich and Orgonomy, Pulse of the Planet No. 4. (http://www.orgonelab.org/hiv_aids.htm). 25 Sepetember 2000.
- Ekachai, Sanitsuda. (1990). 'Rape: who gets the punishment?' *Bangkok Post*. Vol. XLV No.234:29.
- Heise, Lori, Kirsten Moree and Nahid Toubia . 1995. *Sexual Coercion and Reproductive Health : A Focus on Research*. New York : Population Council
- Hodgson, Dennis and Susan Cotts Watkins. 1997. 'Feminists and Neo-Malthusians: past and present alliances'. *Population and Development*. Vol.23(3): 649-523.
- Knodel, John, Chanpen Saengtienchai, Wassana Im-em, and Mark Vanlandingham. 2000. *The Impact of Thailand AIDS Epidemic on Older-Persons: Quantitative Evidence from A Survey of Key Informants*. IPSR Publication No.252. Nakhonpathom: Institue for Population and Social Research, Mahidol University.
- La Leche League International. 1995. *Role of Mother Milk in HIV Transmission Unclear*. Press Release. August 15.
- Lauritsen, John. 1993. 'AZT: Iatrogenic Genocide (Chapter XI)', and 'FDA Document Show Fraud in AZT Trials (Chapter XXIX)', in *The AIDS War*. New York: ASKLEPIOS.

- Mertus, J., Dutt, M. & Flowers, N. (1995). *Our Human Rights : A Manual for Women's Human Rights*. A draft distributed for comments at the Fourth UN World Conference for Women, Beijing, China. New York : The Organizing Committee for the People's Decade for Human Rights Education.
- Meier, Barry. 1997. 'In war against AIDS, battle over baby formula reignites. *New York Times*. Sunday, June 7.
- Mill, J.S. 'The Subject of Women' in *Violence against Women in the Family*. New York: United Nations. 1989.
- Mougne, Christine. 1984. *Women, Fertility and Power in Northern Thailand*. A Papre Presented in the First International Conference on Thai Studies, Chulalongkorn University, 22-24August.
- Muecke, Marjorie. 2001 forthcoming. 'Women's work: volunteer AIDS care giving in northern Thailand' *Women and Health*. Vol.33.
- Nakchbandi, IA, JC Longenecker, A. Ricksecker, et al. 1998. 'A decision analysis of mantatory compared with volutary HIV testing in pregnant women'. *An Intern Med*. Vol.128:760-767.
- Picard, Andrea. 1998. 'Research into cost of AIDS drug cocktail sparks debate'. *The Globe and Mail*. May 4, p. A5.
- Pongsapich, Amara. 1996. 'Feminism, Theories and Praxis: Women's Social Movement in Thailand' in *Women, Gender Relations And Development in Thai Society (Vol. One)*, Virada Somsawasdi and Sally Theobald (Editors): 3-51. Chiang Mai: Women's Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University,
- Rowbotham, Sheila. 1992. *Women in Movement: Feminism and Social Action*. New York: Routledge.
- Silliman, Jael and Ynestra. King (Editors) for the Committee on Women, Population and Environment – CWPE 1999. *Dangerous Intersection Feminism, Population and Environment*. New York: Zed Books.
- Suporn Koetsawang. 1993. *Illegally Induced Abortion in Thailand*. Paper presented in IPPF SEAO Regional Programme Advisory Panel Meeting on Abortion. Bali, 29-30 October.
- Tantiwiranond, Darunee and Shashi Ranjan Pandey. 1991. *By Women, For Women; A Study of Women Organizations in Thailand*. Singapore: ISEAS.
- The Alan and Guttmacher Institute. 1999. *Sharing Responsibility: Women Society and Abortion Worldwide*. New York: The Alan and Guttmacher Institute.
- The Center for Reproductive Law and Policy (CRLP). 2000. *Reproductive Rights 2000: Moving Forward*. New York: CRLP.
- The Nation. 1997. *Hospital accused for making wrong diagnosis of HIV*. February 10.
- The Nation. 1997. *Call made for update of abortion law*. August 10.

Women Around the World. 1999. *A quarterly fact sheet of the Center for Legislative Development.*

December. Vol.1. No. 1.

Women' Health Interaction (WHI). 1999. *Uncommon Questions: A Feminist Exploration of AIDS.*

Ottawa: WHI. (www.web.net/~whi).

World Bank. 2000. *Thailand's Response to AIDS: Building on Success, Confronting the Future.* Thailand Social Monitor V. World Bank Office Bangkok.

คณงานหญิง สหภาพแรงงาน และเอ็นจีโอเกี่ยวกับกระบวนการ
ปฏิรูประบบสุขภาพความพลอดภัย

รศ.ดร.วรวิทย์ เจริญเลิศ

บทนำ

แรงงานหญิงมีบทบาทที่สำคัญในการต่อสู้เพื่อเรียกร้องค่าจ้างและสวัสดิการแรงงานไทยมาโดยตลอด นับย้อนไปได้ถึงสมัยสมาคมอาชีวกรรมกร พ.ศ. 2494 แต่เนื่องจากสภาพแรงงานมีการจัดโครงสร้างแนวดิ่ง ประกอบกับความไม่เสมอภาคทางเพศภายใต้สังคมชายเป็นใหญ่ การบริหารองค์กรแรงงานส่วนใหญ่ที่ผ่านมาในอดีตจึงถูกกำหนดโดยนักแรงงานชาย ซึ่งละเลยคุณค่าการมีส่วนร่วมของคณงานหญิงในสภาพแรงงาน นับจากปี พ.ศ. 2529 กลุ่มแรงงานหญิงได้รวมตัวกันเพื่อการต่อรองและภายใต้การจัดองค์กรสหภาพแรงงานตามแนวราบ โดยเน้นพื้นที่เขตอุตสาหกรรมในการรวมกลุ่มเรียกว่า "กลุ่มย่านอุตสาหกรรม" เพื่อหลีกเลี่ยงข้อจำกัดทางกฎหมายและปัญหาเชิงโครงสร้างของสหภาพแรงงานแบบเดิม และมีการทำงานใกล้ชิดกับองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น สมาคมสิทธิเสรีภาพของประชาชน (สสส.) และมูลนิธิเพื่อนหญิง พัฒนาการนี้เปิดช่องให้แรงงานหญิงเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจทุกระดับในสหภาพแรงงานและสภาองค์กรลูกจ้าง

หลังปี พ.ศ. 2530 กลุ่มสหภาพแรงงานย่านอ้อมน้อย-อ้อมใหญ่ ย่านรังสิต และใกล้เคียง มีคณงานหญิงระดับรากหญ้า พวกเขาเป็นพลังสำคัญที่ขับเคลื่อนประเด็นทางสังคมให้เคลื่อนไปข้างหน้า โดยเฉพาะประเด็นสิทธิคณงานหญิง เช่น การรณรงค์กฎหมายประกันสังคม สิทธิการลาคลอด 90 วัน การจัดตั้งศูนย์เลี้ยงเด็ก และการรณรงค์พระราชบัญญัติการจัดตั้งสถาบันคุ้มครองสุขภาพ ความปลอดภัย และสิ่งแวดล้อมในสถานประกอบการ ซึ่งในเรื่องสุดท้ายนี้เป็นประเด็นเกี่ยวกับสุขภาพและความปลอดภัยในการทำงาน ที่มีได้มีจุดเน้นเฉพาะปัญหาของคณงานเท่านั้น แต่เป็นประเด็นทางสังคมซึ่งรวมถึงผลกระทบต่อชุมชนที่ปะปนอยู่กับโรงงานอุตสาหกรรมโดยเฉพาะนิคมอุตสาหกรรม บทบาทเด่นของคณงานหญิงในการเคลื่อนไหวประเด็นดังกล่าว จึงเท่ากับมีผลขยายขอบข่ายการสหภาพแรงงานจากที่มักเคลื่อนไหวประเด็นเฉพาะหน้าของคณงาน มาเป็นประเด็นทางสังคมที่มีนัยข้ามชนชั้น เช่น เรื่องสตรี สิ่งแวดล้อม และคุณภาพชีวิต ฯลฯ อันเป็นผลกระทบทางอ้อมของการพัฒนาภายใต้ตรรกของทุนนิยม ซึ่งมีเป้าหมายอยู่ที่การแข่งขันและการแสวงหากำไรสูงสุด จึงเป็นการพัฒนาสหภาพแรงงานให้เชื่อมโยงกับขบวนการทางสังคมที่เน้นส่งเสริมการเมืองภาคประชาชน การสร้างจิตสำนึกและการแสวงหาทางเลือกใหม่ในสังคม

ผลงานวิจัยฉบับนี้พยายามวิเคราะห์แรงงานหญิงกับการพัฒนาสหภาพแรงงานให้เป็นขบวนการทางสังคม โดยจะแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น 8 เรื่องด้วยกันคือ (1) พัฒนาการของทุนนิยมของไทยภายใต้บริบททุนนิยมโลกและความเหลื่อมล้ำมีคณหญิง-ชาย (2) งานและค่าตอบแทนของคณหญิง: การมีส่วนร่วม และการถูกกีดกัน (3) โลกาวิวัฒน์ระบบรับช่วงการผลิตและปัญหาสุขภาพความปลอดภัย (4) คณงานหญิงกับการรณรงค์สิทธิลาคลอด 90 วัน (5) การเคลื่อนไหวกรณีไดกนาฏกรรมเคเดอร์: ความรุนแรงเชิงโครงสร้างและการต่อสู้ของแรงงานหญิง (6) การเคลื่อนไหวเพื่อปฏิรูปโครงสร้างและการจัดตั้งองค์กรอิสระ (7) ปัญหาสุขภาพความปลอดภัยในมิติคณงาน-ชุมชน กับบทบาทของ "เครือข่ายผู้ถูกกระทบจากการพัฒนาอุตสาหกรรม" และ (8) บทสรุป

1. พัฒนาการทุนนิยมของไทยภายใต้บริบททุนนิยมโลกและความเหลื่อมล้ำมิติหญิง-ชาย

ที่ผ่านมา ประเทศโลกที่ 3 มักจะถูก นิยามว่า “ด้อยพัฒนา” ตามบรรทัดฐานของตะวันตก คือ ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งถูกพิจารณาว่า “ยากจน” เพราะมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ที่เป็นตัวเงิน มีผลิตภาพแรงงานต่ำและประสบกับปัญหาการทำงานต่ำระดับ เพราะฉะนั้น ประเทศเหล่านี้ต้องมี “การพัฒนาเศรษฐกิจ” จึงเป็นกรอบคิดที่ครอบงำชนชั้นนำในประเทศโลกที่สามมาโดยตลอด โดยเฉพาะในช่วงสงครามเย็นที่ “การพัฒนาเศรษฐกิจ” ถูกมองเป็นทั้งเป้าหมายของการพัฒนาไปสู่ “ความทันสมัย” และเครื่องมือในการต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์

นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย 40 ปีที่ผ่านมาจึงวางอยู่บนรากฐานความคิดที่จะนำประเทศไทยไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก และหลุดพ้นจาก “ความยากจน” โดยการพัฒนาอุตสาหกรรมและการวัดระดับการพัฒนาจากการเพิ่มขึ้นของรายได้ (ผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ (GNP) หรือ รายได้ต่อหัว (per capita income)) รายได้ที่เป็นตัวเงินที่มาจากการขายแรงงานในภาคเศรษฐกิจที่เป็นทางการ หรือ การรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม แนวคิดนี้ไม่ได้ปฏิเสธการกระจายรายได้เพื่อแก้ปัญหาความยากจน เพียงแต่ว่า การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจจะต้องมาก่อนที่จะมีการกระจายรายได้ เพราะฉะนั้น “การพัฒนา” จึงถูกทำให้หมายถึง “การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ” ซึ่งก็คือ การพัฒนาอุตสาหกรรม ที่ผ่านมามีประเทศด้อยพัฒนาหลายประเทศเร่งรัดการพัฒนาอุตสาหกรรมโดยใช้ยุทธวิธีการบูรณาการเศรษฐกิจเข้ากับระบบเศรษฐกิจโลก ผ่านการพัฒนา 3 ขั้นตอน ดังนี้ คือ การพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อส่งออก และการทดแทนสินค้าเกษตรส่งออกด้วยสินค้าอุตสาหกรรม อันเป็นกระบวนการครอบครอง “ส่วนเกิน” ของทุนนิยม โดยอาศัยรัฐเป็นเครื่องมือ เพื่อแยกสลายชาวนาออกจากที่ดิน แย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ และทำลายระบบเศรษฐกิจพึ่งตนเอง เพื่อให้ชาวนาตกกลายเป็น “อาณานิคม” ของทุนและตกอยู่ในสภาพ “พึ่งพิง” วิถีชีวิตของชาวนาได้เปลี่ยนไปจากการเกษตรผลิตเพื่อทำกิน เป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจส่งออก และการรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรม ในที่สุด “ความยากจน” ที่เกิดจากกระบวนการพัฒนากลายเป็นแรงผลักดันให้ชาวนาไม่มียทางเลือกอื่นนอกเสียจากการอพยพเข้ามาขายแรงงานในเมืองเป็นแรงงานรับจ้างตามโรงงาน

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา นโยบายทดแทนการนำเข้าได้ถูกนำมาปฏิบัติโดยรัฐบาลใช้มาตรการแทรกแซงกีดกันทางการค้า ตั้งกำแพงภาษีต่อสินค้านำเข้า เพื่อส่งเสริมการผลิตสินค้าเพื่อขายตลาดภายใน การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ โดยเริ่มจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) เน้นความสำคัญที่การระดมทุนเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมโดยภาคเกษตรกรรมเป็นผู้แบกรับภาระการพัฒนา เป็นทั้งแหล่งวัตถุดิบแรงงานราคาถูกและตลาดระบายสินค้า ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515 ภายใต้นโยบายกระจายการผลิตเพื่อการส่งออก รัฐได้เข้ามาส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อส่งออก โดยเฉพาะพืชที่ทำรายได้ดีในตลาดโลก มีการส่งเสริม “การปฏิวัติเขียว” เช่น การสนับสนุนการปลูกพืชเชิงเดี่ยว การใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง และเมล็ดพันธุ์พืชเพื่อเร่งผลผลิต เมื่อชาวนาไทยตกอยู่ในสภาพ “พึ่งพิง” ตลาดโลกเพื่อขายผลผลิต รัฐก็ได้ใช้กลไกราคา เช่น การเก็บภาษีพรีเมียมข้าว และภาษีส่งออก เพื่อเก็บ “ส่วนเกิน” ระดมทุนมาใช้ในการพัฒนาอุตสาหกรรม

การพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าโดยสรุป มีลักษณะดังนี้ : การส่งเสริมการลงทุนต่างชาติในอุตสาหกรรมผลิตสินค้าอุปโภคบริโภค หรือสินค้าฟุ่มเฟือยที่เคยนำเข้า เช่น รถยนต์ หรือ สิ่งทอ ฯลฯ การผลิตสินค้ามีเป้า

หมายอยู่ที่การขยายในตลาดภายใน ขณะที่อุตสาหกรรมเป็น "หัวขั้วของการพัฒนา" (Growth-pole) ภาคเกษตรกรรมดั้งเดิม กลายเป็น "ผู้รับภาระของการพัฒนา" เป็นแหล่งอาหาร วัตถุดิบ แหล่งอุปทานแรงงานจำนวนมาก และแหล่งรายได้จากการส่งออกสินค้าเกษตรเพื่อนำเข้าทุน

นโยบายการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยละทิ้งภาคการเกษตรได้ส่งผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจในอัตราสูงโดยเฉลี่ยแล้วอยู่ระหว่างร้อยละ 7-8 ต่อปี สังคมไทยดั้งเดิมเป็นสังคมเกษตรกรรมเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ผลิตข้าวเป็นอาหารหลักสำหรับประชากร ที่สำคัญ แบบแผนดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนแปลงหลัง พ.ศ. 2503 เพราะการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิตของระบบเศรษฐกิจไทยจากการเกษตรกรรมไปสู่การอุตสาหกรรม จะเห็นได้ว่า สัดส่วนของสาขาเกษตรกรรมที่มีต่อผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ (GNP) ได้เริ่มต้นลดลงนับจากต้นทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2494 สัดส่วนของสาขาเกษตรกรรมมีร้อยละ 50.1 ในขณะที่ในเวลาต่อมาคือปี พ.ศ. 2498, 2509, 2513, 2523 และ 2533 นั้น สัดส่วนดังกล่าวนี้ได้ลดลงเป็นร้อยละ 42, ร้อยละ 39.8, ร้อยละ 28.3, ร้อยละ 25.4 และร้อยละ 12.4 ตามลำดับ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ สัดส่วนของสาขาอุตสาหกรรมได้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา คือจากร้อยละ 15.2 ในปี พ.ศ. 2494 เป็นร้อยละ 17.6 ในปี พ.ศ. 2498, ร้อยละ 18.2 ในปี พ.ศ. 2503, ร้อยละ 29.3 ในปี พ.ศ. 2513, ร้อยละ 28.4 ในปี พ.ศ. 2523 และร้อยละ 39.2 ในปี พ.ศ. 2533

ทุนนิยมกับการสะสมทุนเบื้องต้น

ขณะที่อุตสาหกรรมพัฒนาขึ้นมาเป็น "หัวขั้ว" ที่เติบโตอย่างรวดเร็ว ชนบทกลายเป็น "อาณานิคม" ของเมืองโดยเป็นแหล่งวัตถุดิบและแรงงานราคาถูก (industrial reserve army) แม้ว่า ประชากรส่วนใหญ่จะยังคงทำมาหากินอยู่ในภาคเกษตรกรรม การย้ายถิ่นสู่กรุงเทพมหานครของชาวชนบทมีกระแสค่อนข้างสูง ในประเด็นการเคลื่อนย้ายแรงงานชนบทไปหางานทำในเมือง พบว่า ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา การเคลื่อนย้ายแรงงานชนบทสู่กรุงเทพมหานครมีขนาดใหญ่และดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง การเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรกรรมสู่ภาคอุตสาหกรรมนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างการขยายตัวของระบบแรงงานรับจ้าง (wage labour) อันเป็นความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบทุนนิยม

ในอดีต ประเทศไทยโดยเฉพาะในชนบท มีการอพยพโยกย้ายถิ่นที่อยู่กันภายในอัตราที่ค่อนข้างสูง สาเหตุสำคัญคือ ชีวิตของชาวนามักจะมีการโยกย้ายออกไปบุกเบิกทำกินในที่ดินแห่งใหม่ แต่กระแสนี้ ลดความสำคัญลง ดังจะเห็นได้ว่า จำนวนผู้ย้ายถิ่นในช่วง 5 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2508-2513 มีจำนวน 3.3 ล้านคน และลดลงเหลือจำนวน 2.9 ล้านคนในช่วงปี พ.ศ. 2518-2523 ที่สำคัญคือ การลดลงของการย้ายถิ่นจากเขตชนบทสู่ชนบทสืบเนื่องจากที่ดินมีจำกัดขึ้น นอกจากนั้น การดำเนินนโยบายปิดป่าของรัฐ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ และความยากจนในชนบท ทำให้ชาวนาไม่มีทางเลือกอื่นนอกจากหันมาเป็นแรงงานรับจ้าง หรือ กรรมกรในภาคอุตสาหกรรม จากตารางที่ 1 แสดงให้เห็นว่ารูปแบบการย้ายถิ่นจากเขตชนบทสู่เขตเมือง มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นโดยเพิ่มจากร้อยละ 10.5 ในช่วงปี พ.ศ. 2508-2513 เป็นร้อยละ 14.3 ในช่วงปี พ.ศ. 2518-2523 เพิ่มขึ้นร้อยละ 21 การย้ายถิ่นสู่เขตเมืองในทุกรูปแบบมีอัตราที่เพิ่มขึ้น การเคลื่อนย้ายแรงงานออกจากภาคเกษตรกรรมสู่ภาคอุตสาหกรรมเป็นแนวโน้มระยะยาว ซึ่งสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างอาชีพอันเป็นผลของการเปลี่ยนแปลงผ่านจากสังคมเกษตรมาเป็นอุตสาหกรรม

จากงานวิจัยต่างๆ เกี่ยวกับการย้ายถิ่นเข้ากรุงเทพมหานครนั้นพบว่า สาเหตุมาจากความยากจน แรงจูงใจจากค่าจ้างสูงในเขตเมือง และโอกาสในการทำงาน ผู้คนที่อพยพจากชนบทสู่เมืองจำนวนมากนั้นเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาว ในปี พ.ศ. 2543 นั้นเป็นคนจากภาคอีสานถึงร้อยละ 30 (The World Bank : 2000)

การพัฒนาอุตสาหกรรมทำให้ชนบทซึ่งเป็นสังคมแบบเกษตรกรรมเปลี่ยนแปลงไป จากสังคมเกษตรดั้งเดิม การแบ่งงานกันทำยังไม่ค่อยเป็นระบบที่ชัดเจนนัก หญิงกับชายทำนาข้างเคียงกันโดยผู้ชายจะทำงานที่ใช้แรงงานมาก เช่น การไถนา ส่วนผู้หญิงดำนานและเกี่ยวข้าว และทำ "งานบ้าน" เช่น เลี้ยงลูก เตรียมอาหาร และทำความสะอาดบ้าน

เมื่อเข้าสู่ยุคการพัฒนาอุตสาหกรรม (ทดแทนการนำเข้า) แรงงานชนบทที่อพยพสู่เมืองระลอกแรกๆ คือ แรงงานชายที่มีทักษะ สามารถขายพลังแรงงานโดยได้รับค่าจ้างสูงในภาคอุตสาหกรรมที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุน เช่น อุตสาหกรรมประกอบรถยนต์ ในช่วงนั้น ผู้หญิงที่ยังคงอยู่ในชนบท จึงต้องรับภาระทั้งการผลิตในภาคเกษตรกรรม (production) และดูแลครอบครัว (reproduction) คุณค่าของผู้หญิงคือ เป็นทั้งแรงงานในภาคการเกษตรและคนเลี้ยงลูก แต่การทำงานบ้านของผู้หญิง ซึ่งมีความสำคัญต่อการผลิตคนรุ่นใหม่เข้ามาป้อนตลาดแรงงาน การทำงานนี้ กลับไม่ได้รับการให้คุณค่า หรือผลตอบแทนแต่อย่างใด (unpaid labour) นายทุนจ่ายค่าจ้างให้เพียงส่วนเดียว คือ จ่ายค่าจ้างเพื่อคนงานคนเดียวอยู่รอดได้ โดยไม่รวมถึงภรรยาและบุตร ส่วนการผลิตคนรุ่นใหม่ ต้นทุนนี้ถูกผลักให้เป็นภาระของชุมชนและผู้หญิง การลงทุนจึงมุ่งแสวงหาแรงงานราคาถูกจากชนบทเหล่านี้

เมื่อมีการขยายโรงงานอุตสาหกรรมผลิตสิ่งทอและเสื้อผ้า กระบวนการดูดซับแรงงานหญิงเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมจึงเริ่มขึ้น แรงงานหญิงที่ออกมาทำงานตามโรงงานสามารถหารายได้จากการรับจ้างในภาคอุตสาหกรรมสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้นทางเศรษฐกิจ แต่อย่างไรก็ตาม ก็ได้ให้หมายความว่า การทำงานนอกภาคการเกษตรของผู้หญิง จะทำให้ผู้หญิงเท่าเทียมผู้ชายมากขึ้น เพราะอุตสาหกรรมทอผ้าที่จ้างแรงงานหญิงส่วนใหญ่ตีค่าทักษะของผู้หญิงเป็นเพียง "แรงงานประเภทไร้ฝีมือ" เพื่อจ่ายค่าจ้างต่ำ ขณะเดียวกัน คนงานหญิงที่มาทำงานในโรงงานเมื่อเลิกงานกลับบ้าน ก็ต้องทำงานบ้านซึ่งไม่ได้รับการจ่ายค่าตอบแทน ดังนั้น นอกจากผู้หญิงจะถูกตีค่าเป็นเพียงแรงงานไร้ฝีมือแล้ว การทำงานบ้านก็ยังไม่มีการให้คุณค่า ผู้หญิงจึงต้องแบกรับภาระงาน 2 อย่างทั้งในและนอกบ้าน และประสบปัญหาการถูกเลือกปฏิบัติ เพราะผู้หญิงต้องเข้าสู่ตลาดแรงงานระดับล่างในฐานะแรงงานราคาถูก ทำงานที่เสี่ยงอันตราย เป็นภาพของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วไปในสังคมชายเป็นใหญ่

ตารางที่ 1 แสดงรูปแบบการย้ายถิ่นภายในประเทศในช่วง 5 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2508-2513 และปี พ.ศ. 2518-2523 และ ปี พ.ศ. 2518 - 2523 จำแนกตามท้องถิ่น (จำนวนประชากรหน่วยเป็นพัน)

ประเภทของการย้ายถิ่น	พ.ศ. 2508-2513		พ.ศ. 2518-2523	
	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ
ชนบท - ชนบท	2,087	62.6	1,533	52.0
ชนบท - เมือง	348	10.5	421	14.3
เมือง - ชนบท	180	5.4	278	9.4
เมือง - เมือง	297	8.9	506	17.2
ไม่มีข้อมูล	419	12.6	210	7.1
รวม	3,331	100.0	2,948	100.0

ที่มา : อ้างจากจุฑา มณีสไพญ์ "รายงานการวิจัย เรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้านการโยกย้ายถิ่นภายในประเทศและระหว่างประเทศ"

ทุนนิยมกับความเหลื่อมล้ำ: มิติหญิง-ชาย

การบูรณาการทางเศรษฐกิจเข้ากับระบบทุนนิยมโลกโดยผ่านการค้าและการลงทุนต่างชาติ มักจะถูกพิจารณาว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะนำมาสู่การเติบโตทางเศรษฐกิจ ประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายโดยเฉพาะประเทศที่อยู่ภายใต้แผนการกอบกู้เศรษฐกิจของ IMF มีการดำเนินการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจ (SAP) ซึ่งเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก การใช้นโยบายเปิดเสรีทางเศรษฐกิจ การผ่อนคลายทางการเงิน และการแปรรูปรัฐวิสาหกิจ เพื่อดึงดูดการลงทุนจากต่างประเทศ

และนับตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 1980 รัฐก็ได้นำพาเศรษฐกิจไทยเข้าสู่การพัฒนาเศรษฐกิจภายใต้กระแส "เสรีนิยมใหม่" นี้ (neo-liberalism) มีปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นในช่วง "ทดแทนการนำเข้า" เช่น การขาดดุลทางการค้า ปัญหาเงินเฟ้อ ความไม่เท่าเทียมกันในการกระจายรายได้ การปกป้องทางอุตสาหกรรมที่นำมาสู่การผูกขาด การขาดอำนาจซื้อของตลาดภายใน ภาวะชะงักงันของภาคเกษตรกรรม การว่างงาน และความยากจน ฯลฯ เพื่อเอาชนะปัญหาเหล่านี้ มีการปรับโครงสร้างภายใต้แนวทางการส่งเสริมการเติบโตทางเศรษฐกิจ มาตรการต่างๆ ได้ถูกนำมาใช้เพื่อส่งเสริมการค้าเสรี ลดการปกป้องทางเศรษฐกิจ และลดค่าเงินบาทเพื่อส่งเสริมการผลิตสินค้าส่งออก การพัฒนาภายใต้คำขวัญว่า "เปลี่ยนสนามรบให้เป็นตลาดการค้า"

ในช่วงทศวรรษ 1980 เศรษฐกิจไทยได้ผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจโลกผ่านการส่งออก การลงทุนต่างชาติ และการท่องเที่ยว ผลการดำเนินนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมผลิตเพื่อการส่งออก (Export – led growth) ทำให้ภาคอุตสาหกรรมและบริการขยายตัวอย่างรวดเร็ว และมีบทบาทสำคัญต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจ จนหลายคนตั้งความหวังที่จะเห็นไทยเป็น "เสือตัวที่ห้า" แห่งเอเชีย การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมที่สำคัญ เป็นผลมาจากการลงทุนต่างชาติ การเคลื่อนย้ายอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่นที่มาจากกลุ่มประเทศนิคส์ คือ ฮองกง ไต้หวัน เกาหลีใต้ และสิงคโปร์ เข้ามา เป็นการลงทุนประเภท "ซีฟรลวงเท้า" (footloose industries) ที่มุ่งแสวงหาฐานการผลิตที่มีต้นทุนต่ำเพื่อผลิตสินค้าส่งออกไปยังประเทศพัฒนาแล้วที่มีกำลังซื้อสูง

ตารางที่ 2 อัตราการเจริญเติบโตของ GDP โดยเฉลี่ย ระหว่างปี 2530 -2537

ปี	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537
GDP	9.5	13.2	12.0	10.0	8.2	7.5	7.9	8.6

แม้ว่าประเทศไทยจะประสบ "ความสำเร็จ" ภายใต้นโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก มีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสูงโดยเฉพาะช่วงปี พ.ศ. 2531–2533 (ดูตารางที่ 2) ที่อัตราการเจริญเติบโตของ GDP เป็นตัวเลข 2 หลัก แต่ก็แฝงพาราดอกซ์หรือความขัดแย้งในตัว (The Asian paradox) ซึ่งในท้ายสุด ก็เป็นตัวสร้างอุปสรรคต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

● พาราดอกซ์อาเซียน

"แบบจำลองของการพัฒนาอุตสาหกรรม" มีข้อขัดแย้ง 2 ประการ คือ นโยบายดึงดูดการลงทุนต่างประเทศ เพื่อส่งเสริมการเจริญเติบโตและการจ้างงาน ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎี "หยดน้ำ" (Trickle down theory) เช่น ให้คน

รายได้รายก่อน แล้วคนจนค่อยรวยตาม ตามการพัฒนาที่แพร่กระจายเหมือนหยดน้ำ อย่างไรก็ตาม กลยุทธ์เน้นการเจริญที่มุ่งเติบโตจากการส่งออกและการบูรณาการทางเศรษฐกิจ ทำให้เศรษฐกิจเติบโตอย่างรวดเร็ว แต่ก็ไม่ได้ลดช่องว่างของรายได้ระหว่างคนรวยและคนจน อีกประการคือ การพัฒนาได้ทำให้เกิดการเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่ขาดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

การพัฒนาอุตสาหกรรมส่งออกกับการกระจายรายได้

แม้ว่า ประเทศไทยกำลังพัฒนาเข้าสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรม แต่ก็มีประสบการณ์แตกต่างจากประเทศอุตสาหกรรมใหม่ เช่น ในประเทศไต้หวัน การพัฒนาอุตสาหกรรมเกิดควบคู่กับการปฏิรูปที่ดิน ทำให้เศรษฐกิจขยายตัวไปพร้อมๆกับการกระจายรายได้ แต่สำหรับประเทศไทยพบว่า ช่วงที่เศรษฐกิจไทยมีอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจสูง ช่องว่างรายได้ระหว่างคนรวยกับคนจนกลับยิ่งขยายตัวห่างกันมากขึ้น ซึ่งอาจจะหมายความว่าภายใต้การเติบโตทางเศรษฐกิจ คนจนอาจจะรวยขึ้นบ้างแต่ก็มีรายได้เพิ่มขึ้น (รวย) ช้ากว่าคนรวย ช่องว่างรายได้จึงขยายตัว

การพัฒนาที่ผ่านมา ได้ทำให้ปัญหาความยากจนคลายตัวลง มีการเพิ่มขึ้นของรายได้ต่อหัวจาก 1,601 บาท ในปี 2505 เป็น 30,369 บาทในปี พ.ศ. 2538 หรือเพิ่มขึ้นกว่า 20 เท่า ทำให้คนกลุ่มใหญ่รอดพ้นจาก "ความจนแบบอดตาย" ในปี 2535 มีประชากรร้อยละ 23.2 ที่อยู่ใต้เส้นแห่งความยากจน ในปี 2541 จำนวนคนจนลดลงเหลือครึ่งหนึ่ง คือร้อยละ 12.9 (เมธี ครองแก้ว, 2543:13) เมื่อพิจารณาการกระจายรายได้พบว่า ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนยิ่งขยายตัวห่างออกจากกันโดยเฉพาะช่วง "เฟื่องฟู" ทางเศรษฐกิจ การศึกษาในเรื่องการกระจายรายได้ของประเทศไทยได้ข้อสรุปเดียวกันว่า ผลพวงของการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจนั้น การพัฒนากลับตกไปอยู่ในมือของกลุ่มคนรวย ซึ่งเป็นคนส่วนน้อยของประเทศ ดังจะเห็นได้ว่า กลุ่มคนรวย 20 เปอร์เซ็นต์ที่มีรายได้สูงสุดจะมีสัดส่วนของรายได้มากขึ้น เช่น จากร้อยละ 49.3 ของรายได้ในปี 2513 เป็นร้อยละ 51.2 ในปี 2531 และร้อยละ 53.9 ในปี 2541 ขณะที่คนจนสุด 20 เปอร์เซ็นต์ของประเทศมีส่วนแบ่งของรายได้ลดลงจากร้อยละ 6 เป็นร้อยละ 5.2 และร้อยละ 4.8 (เพ็งอึ้ง: 19)

ในปัจจุบันประเทศไทยถูกจัดอยู่ในลำดับที่ 6 ของประเทศในโลกที่มีช่องว่างในการกระจายรายได้มากที่สุด ประเทศที่จัดอยู่ในลำดับก่อนไทย คือ ประเทศในแถบลาตินอเมริกา ยกตัวอย่าง ประเทศบราซิล ซึ่งมีปัญหาความรุนแรงในสังคมมาก เช่น ปัญหาเด็กจรจัด เป็นต้น (World Development Report: 1994) ในสังคมที่มีความไม่เท่าเทียมกันมาก และนโยบายเร่งรัดการส่งออกก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ "ความยากจน" กลายเป็นปรากฏการณ์เชิงโครงสร้าง ทุกวันนี้ ประชาชนต้องเผชิญกับภาวะค่าครองชีพที่สูงขึ้น มีกำลังซื้อต่ำเพราะภาวะตกต่ำทางเศรษฐกิจ แต่รัฐบาลก็ไม่มีนโยบายโดยภาพรวมที่จะแก้ปัญหาการขาดรายได้ หรือการกระจายรายได้ที่เป็นรูปธรรม เพราะนโยบายการส่งออกของรัฐมุ่งเน้นให้ความสำคัญกับตลาดภายนอก การส่งเสริมผู้ประกอบการรายใหญ่และนายทุนต่างชาติ ทำให้ละเลยการพัฒนาตลาดภายในโดยการเพิ่มอำนาจซื้อของประชาชน เร่งการส่งออกโดยไม่มีนโยบายการกระจายรายได้ เช่น การปฏิรูปที่ดิน หรือ การเก็บภาษีก้าวหน้า

ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจภายใต้พลวัตของทุน โดยเฉพาะทุนในยุคไร้พรมแดน ซึ่งถูกส่งเสริมโดยกระแส "อนุรักษนิยมใหม่" คือ นโยบายการเปิดเสรีทางเศรษฐกิจ การเปิดเสรีทางด้านการค้าและการลงทุน ก็ได้ทำให้การแข่งขันทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ซึ่งส่งเสริมให้การลดต้นทุนแรงงานกลายเป็นตัวแปรสำคัญของการแข่งขัน ในขณะที่ที่ผ่านมา

นักพัฒนาจะอ้างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ว่าเป็นเงื่อนไขของการกระจายรายได้ ซึ่งเป็นความคิดที่ให้ความสำคัญอันดับแรกกับเศรษฐกิจ แต่ก็มีเป้าหมายเพื่อสังคมคือการกระจายรายได้ แต่นับตั้งแต่การเข้ามาของกระแสโลกาภิวัตน์ การค้าเสรี และลัทธิ "อำนาจนิยมใหม่" ได้นำมาสู่กรอบคิดที่กลับกัน คือ การลดมิติทางสังคม (เช่น การคุ้มครองแรงงาน การลดค่าจ้าง สวัสดิการ การแปรรูป ฯลฯ) ได้ถูกนำมาเป็นข้ออ้างเพื่อสร้างการเติบโตให้กับภาคธุรกิจ การลงทุน และทางออกจากวิกฤตการณ์ เพราะฉะนั้น แนวคิดนี้เมื่อนำสู่การปฏิบัติ ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจขยายตัวออกไปยิ่งขึ้นๆ โดยความเหลื่อมล้ำนี้ ไม่ใช่เป็นปรากฏการณ์ของประเทศใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ได้กลายเป็นปัญหาร่วมของโลกในทุกวันนี้ คือ คนจน คนขายขบการพัฒนา และคนด้อยโอกาส ที่กำลังปรากฏตัวเป็นประวัติศาสตร์

ความยากจนนำไปสู่สถานการณ์ที่แรงงานกลายเป็น "ความจำเป็นทางเศรษฐกิจ" โดยประชาชนจะดิ้นรนทำงานเพื่อให้มีชีวิตมากกว่าที่จะมีชีวิตเพื่อทำงาน ความยากจนได้เป็น "ปัจจัยผลักดัน" ให้ประชาชนในชนบทอพยพเข้าเมือง หมู่บ้านได้สูญเสียคนหนุ่มสาวที่ย้ายออกจากภาคเกษตรกรรมเพื่อขายแรงงาน เพื่อแลกกับเงินเพื่อความอยู่รอด ความยากจนได้นำมาสู่การทำงานในโรงงานที่มีชั่วโมงการทำงานยาวนาน ที่ส่งผลต่อสุขภาพ และความปลอดภัยในการทำงาน เพราะคนงานต้องทำงานล่วงเวลาเพื่อทดแทนค่าจ้างที่ต่ำ มีเวลาพักผ่อนน้อยหรือไม่สามารถเข้าร่วมกิจกรรมของสหภาพแรงงานได้ เพราะต้องหารายได้ให้พอกับรายจ่าย และความยากจนยังเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานไร้ฝีมือข้ามชาติ (transnational workers) แรงงานหญิงอพยพในเขตเศรษฐกิจส่งออกของหลายประเทศที่กำลังมุ่งสู่ความเป็นนิคส์

การเติบโตแต่ขาดการพัฒนาทรัพยากรบุคคล

ประชากรของประเทศไทยในช่วงปลายปี พ.ศ. 2541 อยู่ระดับ 61.2 ล้านคน เป็นกำลังแรงงาน 32.8 ล้านคน โดยที่ประชากรส่วนใหญ่ร้อยละ 54.1 อยู่ในภาคเกษตรกรรม ส่วนแบ่งการจ้างงานภาคอุตสาหกรรมเพิ่มจากร้อยละ 3 ในปี 2503 มาเป็นร้อยละ 10 ในปี พ.ศ. 2531 และร้อยละ 13.5 ในปี พ.ศ. 2541 ส่วนแบ่งของภาคการค้าและบริการ ในภาคการจ้างงานทั้งหมดเพิ่มขึ้นมาช่วงระหว่างทศวรรษ 1980 ภาคบริการภาคเดียวจ้างงานสูงถึงร้อยละ 26.8 ของการจ้างงานทั้งหมด ความเป็นสมัยใหม่ของประเทศได้นำไปสู่การเคลื่อนย้ายกำลังแรงงานจากภาคเกษตรไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการ (occupational shift) แต่กรณีการพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศไทยไม่ได้นำไปสู่การเคลื่อนย้ายแรงงานจำนวนมากดังเช่น ประสบการณ์ของประเทศที่พัฒนาแล้ว ในเขตชนบทยังคงมีประชากร ชาวนาที่ถือครองที่ดินขนาดเล็กยอมขาดการศึกษาอยู่ในสัดส่วนที่ค่อนข้างมาก

ประเทศไทยเริ่มกระจายการศึกษาสมัยใหม่สู่ประชาชนวงกว้าง ภายหลังปี พ.ศ. 2475 ในช่วงกลางทศวรรษ 1980 อัตราการรู้หนังสือของคนไทยอยู่ในราวร้อยละ 90 มีการปรับปรุงอย่างสังเกตได้ถึงอัตราการเข้าโรงเรียน อัตราการเรียนมีความเท่าเทียมกันในกลุ่มเด็กชายหญิงที่เข้าเรียนระดับประถมและมัธยมศึกษา แต่อัตราการเลิกเรียนในแต่ละระดับก็สูงเช่นกัน โดยอัตราเข้าเรียนในระดับมัธยมศึกษาลดลงเหลือร้อยละ 30 ในระดับอุดมศึกษา การศึกษาระดับวิทยาลัย สามารถรองรับได้ร้อยละ 3-6 ของเยาวชนที่อายุระดับเดียวกัน ดังนั้นระบบการศึกษาในประเทศไทยจึงเป็นการมุ่งเน้นหัวกะทิอย่างมาก เพื่อคนจำนวนน้อยเท่านั้นที่จะจบออกมาเป็นแรงงานที่มีฝีมือหรือคอปกขาว มีรายได้ของชนชั้นกลาง ประเทศไทยสามารถบรรลุอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในระดับตัวเลข 2 หลัก ความฝันในเรื่อง

“ปาฏิหาริย์แห่งเอเชีย” (Asian miracle) และความทะยานออกเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ลำดับต่อไป แต่ทั้งหมดนี้คือ “ภาพลวงตา” เพราะความด้อยพัฒนาของทรัพยากรมนุษย์ และการขาดแคลนการลงทุนทางสังคมเพื่อพัฒนาการศึกษา (social infrastructure) โดยส่วนใหญ่แล้วมากกว่าร้อยละ 80 ของกำลังแรงงาน มีการศึกษาเพียง 4 ปี หรือน้อยกว่านั้น (TDRI, 1994)

นอกจากนี้ ภาคการศึกษาของไทย ยังเต็มไปด้วยปัญหาประชากรขาดโอกาสการเรียนรู้ (equality) และความไม่เท่าเทียมทางการศึกษาอันเนื่องมาจากฐานะทางเศรษฐกิจ (equity) ในสังคมชายเป็นใหญ่ ผู้ชายจะมีโอกาสได้รับการศึกษาต่อเนื่องในระดับสูงขึ้นมากกว่าผู้หญิง และโดยเฉพาะผู้หญิงในชนบท มีโอกาสที่จะได้รับการศึกษาสูงน้อยมากเพราะยากจนและต้องรีบออกมาขายแรงงานเพื่อส่งเงินกลับบ้าน

สตรีเป็นองค์ประกอบที่สำคัญเสมอของกำลังแรงงานในประเทศไทย ในสมัยศักดินา สตรีเป็นวัตถุที่ผู้ชายแสดงฐานะความเป็นเจ้าของเพื่อสะท้อนอำนาจและเกียรติยศของเจ้านาย แต่ในระดับชาวนา สตรีในภาคเกษตรกรรมมีคุณค่าอย่างสำคัญในกำลังการผลิต สัดส่วนงานในภาคการเกษตรของแรงงานหญิงมีมากพอๆกับแรงงานชาย ในช่วงที่ผู้ชายถูก “เกณฑ์แรงงาน” หรือช่วงที่มีสงคราม ผู้หญิงได้เข้ามามีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจแทนที่ผู้ชาย และกลายเป็นสิ่งที่สังคมคาดหวัง ขณะที่คุณค่าของผู้ชายได้มาจากการเข้าไปรับใช้ราชสำนัก การบวชเรียนในวัด และการรับราชการเพื่อเลื่อนสถานะทางสังคม ผู้หญิงแสวงหาคูณค่าให้ตัวเองจากด้านเศรษฐกิจ ผู้หญิงไม่เพียงแต่จัดการงานบ้าน การเลี้ยงดูบุตร แต่ยังทำงานในภาคการเกษตรและการค้า ในปัจจุบันผู้หญิงยังถูกคาดหวังให้ทำงาน 2 อย่าง การทำงานบ้านและการหารายได้เพื่อเลี้ยงครอบครัว (Karnjanauksorn, 1987) ในประวัติศาสตร์ ผู้หญิงจึงมีบทบาทเชิงเศรษฐกิจโดยตลอด (economic role)

การมีบทบาทด้านเศรษฐกิจมาจากแนวความคิดในเรื่อง “ความรับผิดชอบ” ลูกสาวคนโตนั้นครอบครัวชนบทคาดหวังให้ทำหน้าที่ดูแลครอบครัว พ่อ แม่ ในยามแก่เฒ่า การสนับสนุนช่วยเหลือด้านรายได้ หลากๆ คนต้องเลิกเรียนกลางคันก่อนวัยอันควร เพื่อทำงานหารายได้ ต้องรับผิดชอบพ่อแม่โดยส่งเงินเพื่อส่งเสียครอบครัว และเสียสละเพื่อให้น้องชายได้รับการศึกษาที่ดีกว่า ผู้หญิงจึงตกอยู่ในสภาพเป็นแรงงานราคาถูกขาดการศึกษา ขาดโอกาสพัฒนาทักษะ เมื่อขายแรงงานก็ถูกตีค่าให้เป็นแรงงานประเภทไร้ฝีมือ ค่าจ้างต่ำ ฯลฯ

2. งานและค่าตอบแทนของผู้หญิง : การมีส่วนร่วมและการถูกกีดกัน

แรงงานหญิงในภาคอุตสาหกรรม

การเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ ภาคนอกเกษตรกรรม ซึ่งมีอัตราการขยายตัวสูงในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะในอุตสาหกรรมการผลิตและบริการ การพัฒนาที่มีลักษณะกระจุกตัวที่เมืองโดยเฉพาะกรุงเทพมหานคร ทำให้เกิดการหลั่งไหลของแรงงานเกษตรกรรมเข้ามาทำงานในภาคเมือง เป็นแรงงานที่ขาดประสบการณ์ทางอุตสาหกรรม ไร้อำนาจต่อรองและการจัด (unorganized)

แรงงานหญิงในภาคเกษตรกรรม มีจำนวนลดลงจากร้อยละ 87.6 ในปี พ.ศ. 2513 มาเป็นร้อยละ 58 ในปี พ.ศ. 2531, ร้อยละ 48.26 ในปี พ.ศ. 2534 และเหลือร้อยละ 46 ในช่วงปี พ.ศ. 2537-2539

เมื่อพิจารณาจากร้อยละของผู้มีงานทำจำแนกตามประเภทกิจการในระหว่างปี 2537-2539 พบว่า สัดส่วนแรงงานหญิงที่อยู่นอกภาคเกษตรกรรมเมื่อเปรียบเทียบกับแรงงานชาย มีจำนวนใกล้เคียงกันมากโดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรม

สาหรรมมีแรงงานหญิงร้อยละ 49.6 และแรงงานชายร้อยละ 50.4 และภาคบริการมีแรงงานหญิงร้อยละ 49.8 และแรงงานชายร้อยละ 50.2 ในปี พ.ศ.2538-2539 ในขณะที่ภาคพาณิชยกรรมจะมีจำนวนแรงงานหญิงร้อยละ 53.8 และแรงงานชายร้อยละ 46.2 (ดูตารางที่ 3)

ตารางที่ 3 แสดงร้อยละของผู้มีงานทำ จำแนกตามอุตสาหกรรม เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2537, 2538 และ 2539

อุตสาหกรรม	2537		2538		2539	
	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย
รวม	45.9	54.1	45.4	54.6	45.4	54.6
เกษตรกรรม	46.8	53.2	46.7	53.3	46.7	53.3
เหมืองแร่	27.4	72.6	15.1	84.9	15.1	84.9
อุตสาหกรรม	49.6	50.4	49.6	50.4	49.6	50.4
การก่อสร้าง	17.9	82.1	17.3	82.7	17.3	82.7
สาธารณูปโภค	23.3	76.7	20.7	79.3	20.7	79.3
พาณิชยกรรม	50.4	46	53.8	46.2	53.8	46.2
การขนส่ง	10.5	89.5	9.9	90.1	9.9	90.1
บริการ	52.2	47.8	49.8	50.2	49.8	50.2
อื่นๆ	44.1	55.9	66.1	33.9	66.1	33.9

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ (สสช.) : รายงานผลการสำรวจแรงงานสิงหาคม พ.ศ. 2537, 2538 และ 2539

เมื่อพิจารณาเฉพาะจำนวนลูกจ้างเอกชนในสถานประกอบการ ก็จะพบว่าลูกจ้างหญิงมีอัตราการเพิ่มจำนวนมากกว่าลูกจ้างชายมาตลอด จากปี พ.ศ.2535 มีลูกจ้างหญิง 2.27 ล้านคน ลูกจ้างชายจำนวน 2.13 ล้านคน เพิ่มเป็นลูกจ้างหญิงจำนวน 3.93 ล้านคน และลูกจ้างชายจำนวน 2.83 ล้านคนในปี 2539 (ดูตารางที่ 4)

ตารางที่ 4 จำนวนลูกจ้างในสถานประกอบการ จำแนกเพศ ปี พ.ศ. 2535-2539

ปี	หญิง	ชาย	รวม
2535	2,277,090	2,136,690	4,413,780
2536	2,550,043	2,361,744	4,911,787
2537	3,126,879	2,793,471	5,920,350
2538	3,589,422	3,105,444	6,694,866
2539	3,932,083	2,823,428	6,755,511

ที่มา: กองวิชาการและแผนงาน กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน

หมายเหตุ: ปี พ.ศ. 2538 ยังไม่ได้รวมแรงงานเด็ก 84,851 คน เนื่องจากยังไม่แยกเพศ ปี พ.ศ.2539 ยังไม่ได้รวมแรงงานเด็ก 68,466 คน เนื่องจากยังไม่แยกเพศ

จากรายงานการสำรวจภาวะการมีงานทำของประชากรระดับจังหวัด เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2540 (รอบที่ 1) ในจำนวนประชากรที่มีงานทำ จำนวน 30.96 ล้านคน เป็นแรงงานหญิงจำนวน 12.91 ล้านคน โดยเป็นแรงงานหญิงที่ทำงานในภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรม จำนวน 2.44 ล้านคน ในจำนวนนี้ ประมาณครึ่งหนึ่ง (1.2 ล้านคน) ทำงานในภาคอุตสาหกรรมสิ่งทอ ซึ่งร้อยละ 80 อยู่ในอุตสาหกรรมตัดเย็บเสื้อผ้า

การสำรวจแนวทางการพัฒนาและคุ้มครองแรงงานไทยตามกระแสการค้าโลกปี พ.ศ.2540 พบว่า มีแรงงานหญิงมากกว่าร้อยละ 60 ที่ได้รับการจัดว่าเป็นคนงานไม่มีฝีมือในอุตสาหกรรมต่างๆ ได้แก่ อิเล็กทรอนิกส์ (ร้อยละ 83.2) สิ่งทอ (ร้อยละ 66.2) แปรรูปอาหาร (ร้อยละ 65.6) เครื่องนุ่งห่มและรองเท้า (ร้อยละ 65.0) (ดูตารางที่ 5)

ตารางที่ 5: การจ้างแรงงานทั้งหมดจำแนกตามเพศ ตำแหน่ง อุตสาหกรรม

(หน่วย : คน)

	แปรรูปอาหาร			สิ่งทอ			เครื่องนุ่งห่มและรองเท้า			พลาสติกและเคมีภัณฑ์		
	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง
คนงานไม่มีฝีมือ	144,022	94,475	65.6	92,917	61,502	66.2	56,463	36,685	65.0	45,994	18,672	40.6
คนงานมีฝีมือ	51,995	32,584	62.7	33,658	17,572	52.2	71,127	58,015	81.6	33,836	17,877	52.8
ผู้คุมงานหรือหัวหน้าคนงาน	14,850	8,914	60.0	5,097	1,604	31.5	7,980	5,707	71.5	6,865	2,433	35.4
เจ้าหน้าที่ตรวจสอบคุณภาพ	6,201	4,522	72.9	3,963	1,627	41.1	3,880	3,316	85.5	4,013	2,067	51.5
วิศวกร	709	16	2.2	205	2	1.2	237	3	1.1	966	52	5.4
เจ้าหน้าที่สำนักงาน	19,725	14,043	71.2	4,477	3,143	70.2	8,346	6,291	75.4	12,683	6,615	52.2
เจ้าหน้าที่บริหาร	4,781	1,650	34.5	1,767	562	31.8	2,910	1,108	38.1	4,531	1,241	27.7
รวม	242,283	156,204	64.5	142,084	86,012	60.5	150,943	111,125	73.6	108,888	48,956	45.0

ตารางที่ 5 (ต่อ)

	อิเล็กทรอนิกส์			อัญมณีและเครื่องประดับ			รวม		
	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง	ทั้งหมด	หญิง	สัดส่วน หญิง
คนงานไม่มีฝีมือ	86,731	72,117	83.2	10,024	7,563	75.4	436,151	291,014	66.7
คนงานมีฝีมือ	28,294	17,358	61.4	25,528	14,051	55.0	244,437	157,457	64.4
ผู้คุมงานหรือหัวหน้าคนงาน	5,192	3,150	60.7	2,879	1,718	59.7	42,864	23,527	54.9
เจ้าหน้าที่ตรวจสอบคุณภาพ	7,581	5,920	78.1	3,974	3,439	86.5	29,611	20,890	70.5
วิศวกร	2,195	91	4.1	75	-	-	4,388	164	3.7
เจ้าหน้าที่สำนักงาน	5,876	4,127	70.2	4,180	3,277	78.4	55,287	37,496	67.8
เจ้าหน้าที่บริหาร	2,671	950	35.6	1,310	618	47.2	17,969	6,129	34.1
รวม	138,540	103,713	74.9	47,970	30,666	63.9	830,707	536,677	64.6

ที่มา: โครงการสำรวจแนวทางการพัฒนาและคุ้มครองแรงงานไทยตามกระแสโลก ปี พ.ศ. 2540 (แบบสอบถามผู้ประกอบการ)

หมายเหตุ: เป็นประมาณจ้างงานในสถานประกอบการในกรุงเทพฯและปริมณฑลซึ่งมีลูกจ้างตั้งแต่ 100 คนขึ้นไป พ.ศ. 2540

พิจารณาค่าจ้างและสวัสดิการ ข้อมูลที่ได้จากการรายการผลการสำรวจภาวะการทำงานของประชากรทั่วราชอาณาจักร เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2539 (รอบที่ 3) พบว่าคนงานหญิงที่ทำงานนอกภาคเกษตรกรรมได้รับค่าจ้างต่ำ ผู้หญิงที่ทำงานในภาคอุตสาหกรรมมีค่าจ้างเฉลี่ยจำแนกตามอุตสาหกรรมหลักๆ ดังนี้

- อุตสาหกรรม หัตถกรรม มีแรงงานหญิงที่มีค่าจ้างเฉลี่ยน้อยกว่า 3,000 บาทต่อเดือน ร้อยละ 33.32 กว่าครึ่งของสตรีคือ ร้อยละ 54.15 มีค่าจ้างเฉลี่ยระหว่าง 3,001-6,000 บาทต่อเดือน และมีแรงงานหญิงที่ได้รับค่าจ้างมากกว่า 6,000 บาทต่อเดือน เพียงร้อยละ 10.78
- การก่อสร้าง แรงงานหญิงร้อยละ 55.52 มีค่าจ้างต่ำกว่า 3,000 บาทต่อเดือน ร้อยละ 38.34 ได้รับค่าจ้างเฉลี่ยระหว่าง 3,001-6,000 บาทต่อเดือน และกลุ่มที่มีค่าจ้างเฉลี่ยเกิน 6,000 บาทต่อเดือน มีร้อยละ 2.36
- พาณิชยกรรมและบริการ ร้อยละ 40.01 ของแรงงานหญิงที่ทำงานในสาขานี้มีค่าจ้างต่ำกว่า 3,000 บาทต่อเดือน ส่วนกลุ่มที่มีค่าจ้าง 3,001-6,000 บาทต่อเดือน มีร้อยละ 30.11 และกลุ่มที่มีค่าจ้างเกิน 6,000 บาทต่อเดือน มีร้อยละ 27.87

ตารางที่ 6 แสดงค่าจ้างเฉลี่ยของแรงงานหญิงจำแนกตามอุตสาหกรรม (หน่วย: ร้อยละ)

ประเภท	< 3,000 บาทต่อเดือน	3,001 – 6,000 บาทต่อเดือน	> 6,000 บาทต่อเดือน
อุตสาหกรรม หัตถกรรม	33.32	54.15	10.78
ก่อสร้าง	55.52	38.34	2.36
พาณิชยกรรมและบริการ	40.01	30.11	27.87

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2539 "รายงานผลการสำรวจภาวะการทำงานของประชากรทั่วราชอาณาจักร สิงหาคม 2539"

จากสถิติเหล่านี้ พอสรุปได้ว่า ในช่วง 10 ที่ผ่านมานั้น การขยายตัวอย่างสูงของภาคการผลิตนอกเกษตรกรรม ได้มีบทบาทสำคัญต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ โดยเฉพาะในอุตสาหกรรมการผลิตและบริการ มีผลทำให้แรงงานหญิงมีโอกาสดำเนินการจ้างงานอย่างกว้างขวาง ในภาคอุตสาหกรรมแรงงานหญิงมีความสำคัญเพิ่มขึ้น โดยตลอด ทั้งสัดส่วนและจำนวนใกล้เคียงแรงงานชาย อุตสาหกรรมที่มีการจ้างแรงงานหญิงเป็นจำนวนมาก เป็นอุตสาหกรรมส่งออกที่สำคัญในอันดับต้นๆ ของประเทศ และเคยทำรายได้จากการส่งออกให้แก่ประเทศเป็นจำนวนมหาศาล ได้แก่ การผลิตสิ่งทอและเสื้อผ้าสำเร็จรูป รองเท้า การผลิตชิ้นส่วนคอมพิวเตอร์ อิฐมวลเบาและเครื่องประดับ การผลิตอาหารกระป๋องและกึ่งสดแช่แข็ง และแผงวงจรไฟฟ้า แต่ทว่าแรงงานหญิงในอุตสาหกรรมเหล่านี้ ไม่มีความมั่นคงในการทำงานเพราะถูกเลิกจ้างได้ง่ายซึ่งส่วนใหญ่แล้วมาจากสาเหตุอายุมาก ขาดการรวมตัวต่อรอง และไม่มีความรู้และทักษะเพียงพอ ค่าจ้างต่ำ คนงานบางคนจะเผชิญกับปัญหาสุขภาพเสื่อมเนื่องมาจากโรคการทำงาน เช่น การเจ็บป่วยด้วยโรคฝุ่นฝ้าย หรือ Bisinosis

กระบวนการลดต้นทุนการผลิต

ผู้หญิงเป็นส่วนประกอบสำคัญของกำลังแรงงานทั้งหมดของประเทศไทยไม่เพียงแต่อัตราการมีส่วนร่วมของแรงงานหญิงจะสูงสุดในเอเชียรองจากสาธารณรัฐประชาชนจีน แต่สินค้าส่งออกชั้นนำส่วนใหญ่แล้วผลิตโดยแรงงานหญิง สัดส่วนของแรงงานหญิงในอุตสาหกรรมส่งออกชั้นนำ 5 อุตสาหกรรม ได้แก่ แปรรูปอาหาร สิ่งทอ เครื่องนุ่งห่ม

เครื่องหนัง อิเล็กทรอนิกส์ อัญมณีและเครื่องประดับ รวมกันแล้วมากกว่าร้อยละ 60 ของอุตสาหกรรมทั้งหมดในปี พ.ศ. 2540

การมีส่วนร่วมของแรงงานหญิงในภาคเศรษฐกิจที่เป็นทางการ ไม่ใช่ตัวชี้วัดความเท่าเทียมกันทางเพศ โรงงานอุตสาหกรรมส่งออกเน้นการใช้แรงงานโดยว่าจ้างแรงงานหญิง มีเหตุผลที่รู้กันดี คือ (1) คนงานหญิงไม่มีปัญหาเรื่องปากเสียงกับเจ้าของโรงงาน (2) เหมาะสมกับงานที่ละเอียดและมีความอดทนสูงต่อการทำงานที่จำเจซ้ำซาก ซึ่งเป็นลักษณะที่ต้องการของงานประกอบชิ้นส่วน (3) สามารถกดค่าจ้างโดยตีค่าทักษะว่า เป็นแรงงานประเภทไร้ฝีมือ (4) ง่ายต่อการเลิกจ้าง อุตสาหกรรมที่เน้นใช้แรงงานหนาแน่น เช่น สิ่งทอ ตัดเย็บเสื้อผ้า หรือโรงงานอิเล็กทรอนิกส์ เลิกจ้างแรงงานหญิงมากกว่าชายเพราะคุณภาพและทักษะการผลิตของแรงงานหญิง อีกทั้งยังได้ประโยชน์จากประสบการณ์ในท้องถิ่นและบทบาททางสังคมของผู้หญิงที่แบกรับอยู่ ได้แก่ ความอดทน อุทิศตัว ประณีต และคล่องตัวในการทำงาน

อย่างไรก็ตาม การมีส่วนร่วมของผู้หญิงในกำลังแรงงานเริ่มลดลง จากร้อยละ 73 ในปี พ.ศ. 2513 เป็นร้อยละ 67 ในปี พ.ศ. 2538 ทั้งนี้ เพราะภาคอุตสาหกรรมที่มีการจ้างแรงงานหญิง เริ่มลดความสำคัญลง

ในกระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรมส่งออก สามารถจำแนกได้เป็น 2 ช่วงดังนี้

ก่อนปี พ.ศ. 2528 สินค้าส่งออกส่วนใหญ่เป็นผลิตภัณฑ์ทางด้านเกษตรกรรม (รวมประมง) ในปี พ.ศ. 2528 มูลค่าส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมเพิ่มสูงกว่ามูลค่าส่งออกของสินค้าเกษตรกรรม ในปี พ.ศ. 2534 มูลค่าของสินค้าอุตสาหกรรมส่งออกสูงกว่าสินค้าเกษตรกรรมถึงสามเท่าตัว (TDRI, 1994)

อย่างไรก็ตาม การส่งออกในระยะแรกๆ จะประกอบด้วยสินค้าอุตสาหกรรมประเภทที่ใช้แรงงานหนาแน่น เช่น เสื้อผ้าสำเร็จรูป รองเท้า ดอกไม้ประดิษฐ์ อัญมณีและเครื่องประดับ ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมที่ประเทศไทยสามารถแข่งขันในตลาดโลกได้เพราะยังมีแรงงานราคาถูกโดยเปรียบเทียบ การส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมที่เพิ่มขึ้นส่วนหนึ่งมาจากการเคลื่อนย้ายฐานการผลิตจากประเทศนิวกินีมายังประเทศไทย แต่นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 ภายใต้อิทธิพลของกระแสโลกาภิวัตน์ และการข้ามชาติของทุน ประเทศไทยก็เริ่มสูญเสียความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบต้นทุนแรงงาน การส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่น เริ่มถูกกระทบกระเทือนจากการแข่งขันจากประเทศที่มีค่าแรงถูก เช่น จีน อินเดีย เวียดนาม และเวียดนาม ในช่วงก่อนหน้านั้น การส่งออกอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่นขยายตัวในอัตราร้อยละ 30-40 ต่อปี ปัจจุบันอัตราการขยายตัวของสินค้าเหล่านี้ อยู่ประมาณร้อยละ 10 หรือต่ำกว่า (TDRI, 1994)

ที่ผ่านมา การส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่น (Labor Intensive Products) เพิ่มขึ้นร้อยละ 18.0 โดยเฉลี่ยระหว่างปี 2531-2536 ขณะที่การส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมที่ใช้เทคโนโลยีชั้นกลาง-สูง (Medium-High Technology Products) เพิ่มขึ้นร้อยละ 35.7 โดยเฉลี่ยในช่วงระยะเวลาเดียวกัน เมื่อพิจารณาจากภาพรวม อาจจะทำให้เกิดการด่วนสรุปว่า ไทยกำลังมีการปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมไปสู่การผลิตสินค้าที่ใช้เทคโนโลยี และแรงงานที่มีทักษะมากขึ้น เช่น ในปี 2534 พบว่า การส่งออกสินค้าโดยเฉพาะชิ้นส่วนคอมพิวเตอร์ และแผงวงจรไฟฟ้าขยายตัวสูงขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม การผลิตชิ้นส่วนคอมพิวเตอร์ส่วนใหญ่ยังคงเป็นการประกอบชิ้นส่วน ประเทศไทยค่อนข้างจะประสบปัญหาในการปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมผลิตสินค้าที่มีคุณภาพเพื่อขายในตลาดบน เพราะขาดแคลนแรงงานที่มีทักษะฝีมือ การพัฒนาทรัพยากรบุคคลและการพัฒนาด้านการศึกษา เพราะฉะนั้น เมื่อเศรษฐกิจไทยถูกดึงเข้าสู่กระแสโลกาภิวัตน์นับตั้งแต่ทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา การพัฒนาอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่นก็ต้องเผชิญกับ

การแข่งขันอย่างรุนแรงและเริ่ม "ตกต่ำ" กล่าวได้ว่าเศรษฐกิจไทยมีวิกฤตในเชิงโครงสร้างเพราะไม่สามารถปรับโครงสร้างการผลิตในอุตสาหกรรมให้สูงขึ้น เป็นวิกฤตที่ดำรงอยู่ภายในโครงสร้างมาก่อนๆ ที่จะเกิดวิกฤตทางการเงินในปี 2540

ในสภาพของตลาดที่มีการแข่งขันสูงโดยเฉพาะการใช้ราคาเป็นตัวแปรของการแข่งขัน อุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่น เช่น อุตสาหกรรมตัดเย็บเสื้อผ้า จะพยายามแข่งขันด้วยการลดต้นทุนการผลิต โดยการปรับการจ้างงานให้มีความยืดหยุ่น คือ ค่าจ้างต่ำและปลดออกง่าย มีการนำการจ้างงานลักษณะหลากหลายเข้ามาใช้ เช่น สัญญาจ้างงานระยะสั้น การจ้างงานแบบชั่วคราว (casualisation) และการจ้างงานคนงานเหมา (subcontract worker) ขณะเดียวกัน ก็ดำเนินนโยบายเลิกจ้าง และลดกำลังคน การจ้างงานในรูปแบบใหม่ๆ นี้ มีเป้าหมายอยู่ที่การสร้าง "ค่าจ้างยืดหยุ่น" เพื่อเปิดช่องทางให้ค่าจ้างลดลงได้ในภาวะการแข่งขันสูงหรือช่วงวิกฤตทางเศรษฐกิจ เพื่อรักษาส่วนแบ่งของกำไร และความต่อเนื่องของกระบวนการสะสมทุน

ดังนั้น การสร้าง "ความยืดหยุ่น" จึงเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของกระแสโลกาภิวัตน์ เพื่อเพิ่มการขีดรีดแรงงานโดยเฉพาะแรงงานหญิง ภายใต้กระบวนการการขูดรีดแรงงานใหม่ ซึ่งประกอบด้วยการจ้างแรงงานในลักษณะชั่วคราว ที่ไม่มีพันธะทางกฎหมายในการเลิกจ้าง ประกอบกับมีการจ่ายงานออกไปทำตามบ้าน เป็นการผลิตในระบบรับช่วง (Subcontracting) ซึ่งผู้รับงานไปทำตามบ้าน (home-workers) ส่วนที่สำคัญ คือ ผู้หญิง

จากผลสำรวจการรับงานมาทำที่บ้านในปี พ.ศ. 2542 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ พบว่า ประชากรที่มีอายุ 13 ปีขึ้นไปทั้งหมดของประเทศไทย จำนวน 47,734,100 คน เป็นผู้ที่รับงานมาทำที่บ้านทั้งสิ้น 311,790 คน ในจำนวนนี้ ร้อยละ 80.1 เป็นหญิงงานที่รับมาทำส่วนใหญ่เป็นงานในสาขาก่อสร้างและซ่อมแซม เช่น การตัดเย็บเสื้อผ้า เฟอร์นิเจอร์ เครื่องประดับ เพชร พลอย ซึ่งมีประมาณ 2.98 แสนคน หรือร้อยละ 95.4 ของผู้รับงานทั้งหมด ผู้รับงานไปทำที่บ้าน ประสบปัญหาเช่นเดียวกับแรงงานชั่วคราว กล่าวคือ ต้องเผชิญกับปัญหาการขาดความมั่นคงในงาน ได้ค่าตอบแทนเป็นรายชิ้นซึ่งไม่รวมสวัสดิการ จึงเป็นค่าตอบแทนที่ต่ำมาก และขาดรายได้ที่แน่นอน เพราะงานขาดความต่อเนื่อง ผู้หญิงเหล่านี้ ต่างมีภาระที่จะต้องเลี้ยงดูครอบครัวในขณะที่ต้องสร้างกิจกรรมที่ก่อให้เกิดรายได้

คนงานหญิงในโรงงานอุตสาหกรรมหลายแห่ง เช่น คนงานบริษัทฮิโตะ กรุ๊ป บริษัทไทยอเมริกัน-ไทยเมล่อน เท็กซ์ไทล์ บริษัท มาสเตอร์ทอย จำกัด บริษัทไทยเกรียงสิ่งทอ จำกัด ไทยเกรียง และเออร์โว์ จำกัด ต่างตกเป็นเหยื่อของกระแสการปิดโรงงานเลิกจ้าง พวกเขาเหล่านั้น ได้รวมตัวกันเพื่อเรียกร้องการจ่ายค่าชดเชยตามกฎหมายและสิทธิการมีงานทำ คนงานหญิงเหล่านี้ มีช่วงอายุระหว่าง 30 ถึง 40 ปี และมีความจำเป็นที่จะต้องหางานใหม่เพื่อเลี้ยงดูครอบครัว แต่เขาเหล่านั้น กำลังเผชิญกับปัญหาการถูกเลือกปฏิบัติซึ่งเกี่ยวข้องกับอายุและเพศ และถึงแม้ว่า คนงานบางคนจะสามารถหางานใหม่ได้ แต่ก็ต้องยอมรับสภาพการทำงานที่ต่ำกว่าเดิม รับค่าจ้างต่ำ ทำงานที่เสี่ยงอันตราย ในโรงงานทาส คนงานหญิงเหล่านี้ ต้องกลายเป็น "คนขายขอบ" อันเนื่องมาจากการถูกเลิกจ้างและการถูกเลือกปฏิบัติ ความยากจนที่เพิ่มขึ้น ส่วนหนึ่งจึงเกี่ยวข้องกับผู้หญิงโดยตรง (feminisation of Poverty)

3. โลกาภิวัตน์ ระบบรับช่วงการผลิตและปัญหาสุขภาพความปลอดภัย

ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ ที่การลงทุนมุ่งแสวงหาแรงงานราคาถูก ทั้งค่าจ้างและชีวิต อุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานหนาแน่นเหล่านี้จึงเป็นอุตสาหกรรมประเภท "ไม่มีบ้าน" "Foot-loose" โรงงานที่สร้างขึ้น จะมีลักษณะขึ้นส่ว

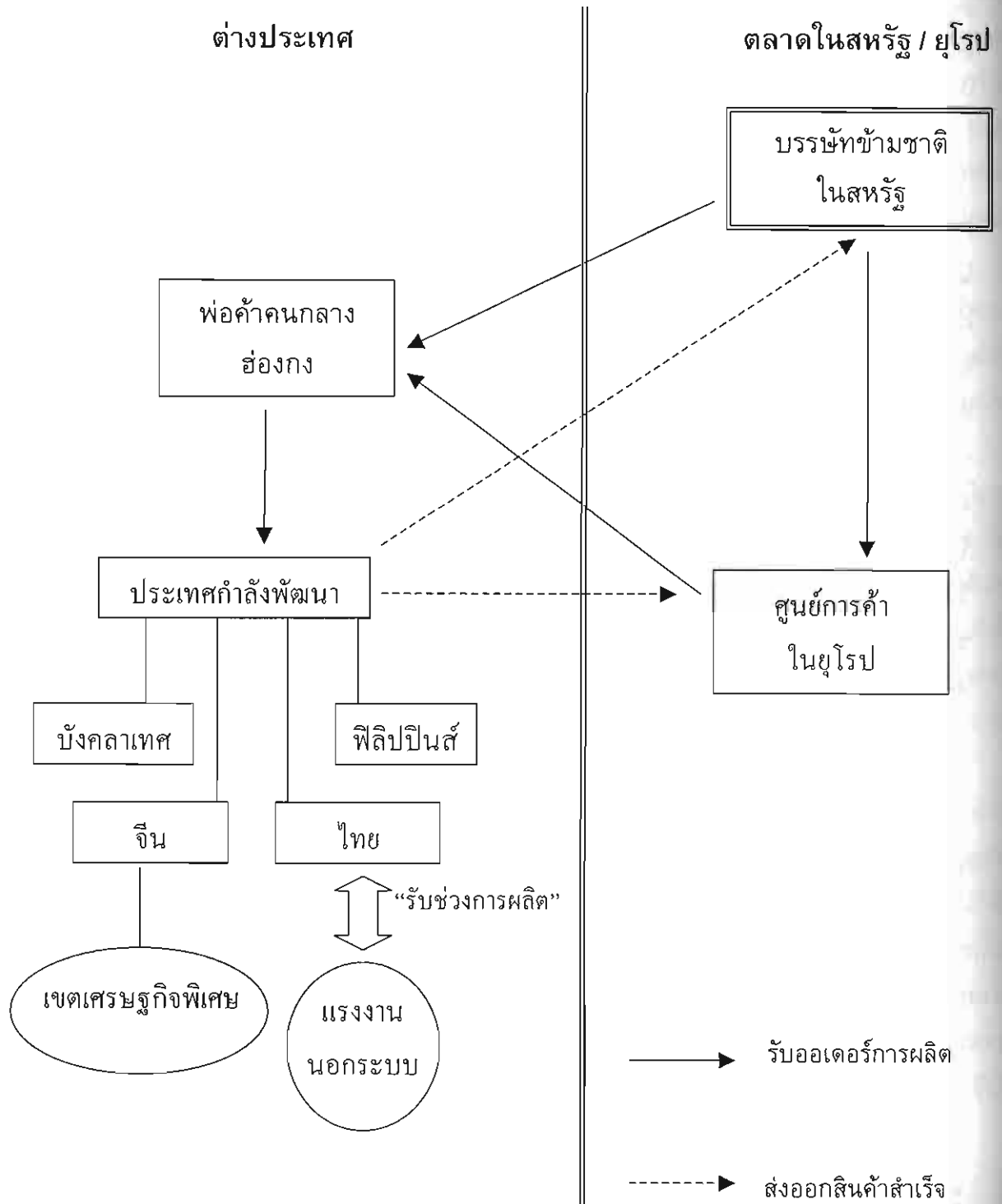
ประกอบเป็นอาคารที่มีโครงสร้างเป็นหลัก สามารถถอดเคลื่อนย้ายออกง่าย ไม่ต้องการลงทุน-ทุนคงที่สูง เป็นการผลิตที่รับช่วงมาจากบริษัทข้ามชาติ ระบบการผลิตแบบรับช่วงค่อนข้างเป็นที่นิยมใช้กันอย่างมากในอุตสาหกรรมตัดเย็บเสื้อผ้า รองเท้ากีฬาและอุตสาหกรรมผลิตของเด็กเล่น เพราะสามารถจ้างแรงงานราคาถูก ถอนกำไรคืนได้เร็ว เพราะมีตลาดและไม่ต้องใช้เงินลงทุนสูงสามารถเคลื่อนย้ายออกง่าย แต่การพัฒนาอุตสาหกรรมในรูปแบบนี้ก็มิได้ลงทุนทางสังคมสูง โดยเฉพาะต้นทุนทางด้านสุขภาพและความปลอดภัยของคนงาน

การรับช่วงการผลิตในอุตสาหกรรมของเด็กเล่น

ในอุตสาหกรรมของเด็กเล่น บริษัทการค้า หรือผู้ขายรายใหญ่ซึ่งล้วนเป็นบริษัทข้ามชาติ เช่น ARCO, J.C. PENNY, TOYS-R-US จะไม่ทำการผลิตเอง แต่จะเป็นตัวจ่ายงานให้กับโรงงานต่างๆ ที่กระจายอยู่ในประเทศโลกที่สาม โดยบริษัทแม่จะเป็นผู้ออกแบบ กำหนดมาตรฐานการผลิต เทคโนโลยีและวัสดุที่ใช้ การผลิตของเด็กเล่น เช่น ตุ๊กตา เป็นอุตสาหกรรมที่ทำรายได้เข้าประเทศค่อนข้างสูงในแต่ละปี ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา การส่งออกของเด็กเล่นเพิ่มสูงขึ้นอย่างมากเช่น ในปี 2524 มูลค่าส่งออกเพิ่มขึ้นจาก 51.9 ล้านบาท เป็น 7,799.5 ล้านบาทในปี 2534 และเป็น 9,500 ล้านบาทในปี 2537 ในปัจจุบันมีโรงงานทำตุ๊กตาที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุนจากรัฐบาล 115 แห่ง โดยทุนส่วนใหญ่จะมาจากไต้หวัน ฮองกง และเกาหลีใต้ ในการแสวงหาแหล่งการผลิตที่มีต้นทุนต่ำ บริษัทข้ามชาติจะใช้กลยุทธ์การทำธุรกิจแบบสามเหลี่ยม (Triangular Manufacturing) (ดูแผนผังที่ 1) ภายใต้กลยุทธ์นี้ บริษัทข้ามชาติซึ่งผูกขาดตลาดในสหรัฐอเมริกาจะเป็นผู้จ่ายงานให้กับผู้ผลิตในประเทศจีนซึ่งเคยค้าขายด้วยกันมาก่อน (เช่น บริษัทในฮองกง, ไต้หวัน หรือเกาหลี) ซึ่งคนกลางเหล่านี้ ได้เคลื่อนย้ายโรงงานเข้าไปตั้งในประเทศที่มีค่าแรงถูก เช่น สาธารณรัฐประชาชนจีน หรือประเทศไทย เมื่อผลิตเสร็จเรียบร้อย สินค้าเหล่านี้ก็จะถูกส่งกลับไปยังบริษัทแม่เพื่อจำหน่ายในตลาดสหรัฐฯ โดยอาศัยโควตานำเข้าซึ่งสหรัฐฯ แจกจ่ายให้กับประเทศกำลังพัฒนา

สภาพการทำงานในโรงงานผลิตของเด็กเล่นขนาดใหญ่ที่มีการจ้างแรงงานกว่า 3,000 คน จัดอยู่ในเกณฑ์ค่อนข้างต่ำ คนงานส่วนใหญ่จะได้รับการจ่ายเพียงค่าจ้างขั้นต่ำ คือ 132 บาทต่อวัน (ในช่วงเวลาที่ทำการสำรวจ) หลายคนต้องทำงานล่วงเวลาเพื่อหารายได้เสริมในช่วงฤดูเทศกาล คนงานจะต้องทำงานวันละ 12 ถึง 16 ชั่วโมงต่อวัน คนงานที่ทำงานส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิง อายุระหว่าง 18 ถึง 22 ปี คนงานบางคน ถูกจ้างโดยใช้สัญญาจ้างงานระยะสั้น มีการต่อสัญญาหลายครั้ง โดยไม่ได้รับการบรรจุเป็นลูกจ้างประจำของบริษัท เมื่อตลาดซบเซา คนงานเหล่านี้จะถูกเลิกจ้างโดยไม่ได้รับค่าชดเชย ในโรงงานเหล่านี้ นายจ้างจะไม่ค่อยส่งเสริมให้มีสหภาพแรงงาน หรือถ้ามีสหภาพแรงงานก็มักจะมีขนาดเล็กและเป็นสหภาพแรงงานในโรงงาน (in-house union) จึงขาดอำนาจต่อรอง เพราะฉะนั้นการบังคับใช้กฎหมายค่อนข้างไม่เป็นผล และคนงานต้องทำงานกันในสภาพที่มีความเสี่ยงภัยสูง โรงงานผลิตของเด็กเล่นมักประสบกับอุบัติเหตุบ่อยครั้ง เช่น กรณีไฟไหม้โรงงานเคเดอร์ ทำให้คนงานเสียชีวิต 188 คน และบาดเจ็บอีกเป็นจำนวนมาก เหตุเพลิงไหม้ที่โรงงานไดนามิกทอยส์ แม้จะไม่มีผู้เสียชีวิตแต่ก็ชี้ให้เห็นว่า โรงงานตุ๊กต้ามักจะขาดมาตรฐานในการรักษาความปลอดภัย เพราะนักลงทุนพยายามประหยัดค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างและหลีกเลี่ยงการลงทุนเพื่อซื้อเครื่องมือป้องกันอัคคีภัย นอกจากนี้ คนงานที่ทำงานยังประสบกับปัญหาฝุ่นฝ้ายและสารเคมี ซึ่งมีผลต่อสุขภาพในระยะยาว เพราะฉะนั้น คนงานหญิงในยุคนี้ไม่ใช่เป็นแรงงานราคาถูกอย่างเดียว แต่มีชีวิตที่แสนถูกด้วย

แผนผังที่ 1
การจัดการผลิตสินค้าในระดับโลก

คนงานหญิงกับสหภาพแรงงาน

แรงงานหญิงได้มีบทบาทสำคัญในการร่วมต่อสู้เพื่อเรียกร้องค่าจ้างและสวัสดิการมาตลอด นับตั้งแต่ในยุคสมาคมอาชีพกรรมกร ในปี 2494 มีการจัดตั้ง “สหพันธ์กรรมกรหญิง” ขึ้น การต่อสู้ของคนงานหญิงเป็นการเรียกร้องการคุ้มครองสิทธิแรงงาน เช่น การจัดตั้งสมาคมลูกจ้าง การลดชั่วโมงทำงาน การเรียกร้องค่าจ้างและการคุ้มครองแรงงานหญิงและเด็ก (บัณฑิตย วนชัยเศรษฐวุฒิ, 2542: 9-19)

ภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 การนัดหยุดงานได้กลายเป็นรูปแบบหลักของการต่อรองแบบเผชิญหน้าของสหภาพแรงงาน คนงานหญิงจำนวนมากโดยเฉพาะกิจการสิ่งทอ มีส่วนร่วมสำคัญในการนัดหยุดงานนับตั้งแต่กรณีประท้วงของคนงานหญิงสแตนดาร์ดการ์เมนต์ (พฤษภาคม-มิถุนายน 2518) การนัดหยุดงานและยึดโรงงานของกรรมกรหญิงโรงงานฮาร์รา (ตุลาคม 2518-พฤษภาคม 2519) ซึ่งได้เปิดโปงการทุจริตของนายทุนทั้งในเรื่องของค่าจ้างและสวัสดิการ แต่ขบวนการสหภาพแรงงานต้องหยุดชะงักลงจากการรัฐประหารเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2519

เมื่อสถานการณ์ทางการเมืองคลี่คลายลงภายหลังปี พ.ศ.2521 เป็นต้นมา คนงานหญิงในโรงงานสิ่งทอหลายโรงงานได้มีการหยุดงานต่อรองกับนายจ้างเพื่อเรียกร้องค่าจ้างที่เป็นธรรม หรือการไม่ถูกเลือกปฏิบัติในการจ้างงาน นำไปสู่การตั้งสหภาพแรงงานต่อมา เช่น คนงานหญิงบริษัทไทยเกรียงปิ่น ทอ ฟอกย้อม ได้หยุดงานเรียกร้องให้นายจ้างปรับค่าจ้างและโบนัสเท่ากับคนงานชาย บริษัท นครหลวงถุงเท้าในลอน บริษัท ไทยพัตราภรณ์ ในปี พ.ศ.2524 บริษัทไทยแอร์ จำกัด ในปี พ.ศ. 2525 เป็นต้น

การต่อสู้ของคนงานหญิงส่วนใหญ่ ยังเป็นประเด็นเรื่องค่าจ้างที่เป็นธรรม และตราบไคที่ค่าจ้างยังคงต่ำอยู่ การเรียกร้องให้ลดชั่วโมงการทำงาน จะมีผลทำให้คนงานหญิงได้รับค่าจ้างต่ำลงอีก เพราะฉะนั้น การต่อสู้เรื่องค่าจ้างและความแตกต่างของค่าจ้างระหว่างคนงานหญิงกับคนงานชายจึงเป็นการแสดงออกของคนงานหญิงที่ไม่ต้องการถูกใช้เป็นแรงงานราคาถูกอีกต่อไป การประสานความร่วมมือระหว่างนักศึกษา กับคนงานในเขตอ้อมน้อยได้นำมาสู่การก่อตั้ง “ศูนย์ประสานงานกรรมกรแห่งประเทศไทย” ซึ่งใช้ “ยุทธศาสตร์การเผชิญหน้า” การนัดหยุดงานแล้วเจรจาเป็นรูปแบบหลักของการประท้วงของคนงานเพื่อสร้างอำนาจต่อรอง แต่ประสบการณ์การทำงานร่วมกันนี้ ก็ได้ทำให้คนงานหญิงพัฒนา “จิตสำนึกใหม่” และได้ “นำเข้า” จิตสำนึกใหม่นี้เมื่อพวกเขากลับลงไปจัดตั้งสหภาพแรงงาน ตามย่านอุตสาหกรรมต่างๆ ภายหลังปี พ.ศ.2520 องค์การแรงงานระดับนำถูกดึงเข้าไปต่อสู้ในกรอบของกฎหมายและมีความเป็นสถาบันมากขึ้น มีความแตกแยกสูงเพราะการช่วงชิงการนำภายใต้ระบบไตรภาคีหนึ่งสหภาพหนึ่งเสียง ทำให้ในปัจจุบันสภาองค์กรลูกจ้าง หรือ องค์การแรงงานระดับชาติ มีจำนวนมากถึง 9 สภาองค์กรลูกจ้าง ขณะที่สมาชิกสหภาพแรงงาน มีจำนวนไม่ถึง 300,000 คน จากคนงานทั้งหมด 7.6 ล้านคน การจัดโครงสร้างแนวดิ่งที่ถูกแทรกแซงโดยรัฐ ประกอบกับโครงสร้างความสัมพันธ์ที่ไม่เสมอภาคทางเพศ ภายได้สังคมชายเป็นใหญ่ การบริหารองค์กรแรงงานส่วนใหญ่ที่ผ่านมา จึงมักจะถูกกำหนดโดยนักแรงงานชาย ซึ่งไม่ได้ให้คุณค่าการมีส่วนร่วมของคนงานหญิงในสหภาพแรงงานในระดับนำหรือการตัดสินใจ หรือสะท้อนความต้องการของคนงานหญิงในการกำหนดข้อเรียกร้องของสหภาพแรงงาน ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงข้อจำกัดทางกฎหมายและปัญหาเชิงโครงสร้าง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 จึงมีการรวมตัวต่อรองของกลุ่มแรงงานหญิงและการจัดองค์กรเป็นเครือข่ายสหภาพแรงงานตามแนวราบโดยเน้นที่พื้นที่และข้ามอุตสาหกรรมในการรวมกลุ่ม เรียกว่า “กลุ่มย่านอุตสาหกรรม” มีการทำงานใกล้ชิดกับองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น สมาคมสิทธิเสรีภาพ (สสส.) และมูลนิธิเพื่อนหญิง ซึ่งมีโครงการอบรมคนงานทางด้านกฎหมาย การให้ความรู้และความเข้าใจเรื่อง

สิทธิแรงงาน การรวมตัวเจรจาต่อรอง และโครงการอบรมแรงงานหญิง-ชายให้เข้าใจแนวคิดเรื่องบทบาทหญิง-ชาย รวมทั้งการจัดเวทีและสนับสนุนให้ผู้หญิงเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทุกระดับในสหภาพแรงงาน

กลุ่มองค์กรแรงงานที่มีบทบาทมากขึ้นภายหลังปี พ.ศ.2530 คือ กลุ่มสหภาพแรงงานที่รวมตัวกันตามพื้นที่ย่านอุตสาหกรรมใกล้เคียงกัน เช่น กลุ่มสหภาพแรงงานย่านอ้อมน้อย-อ้อมใหญ่ กลุ่มสหภาพแรงงานย่านรังสิตและใกล้เคียง ซึ่งมีคนงานหญิงเป็นแกนนำ การสร้างองค์กรโดยยึดพื้นที่เป็นยุทธศาสตร์การจัดตั้งข้ามอุตสาหกรรม ซึ่งเน้นการทำงานรวมกลุ่มที่อาศัยการประสานความสัมพันธ์เชิงแนวนอน การทำงานเชิงเครือข่ายและสนับสนุนกันมากกว่าที่จะให้เป็นองค์กรปิดแบบสหภาพในโรงงาน (in-house union) ที่สำคัญคือ การรวมเป็นกลุ่มย่านอุตสาหกรรมสามารถสร้างผู้นำที่อยู่ติดกับฐาน โดยคนงานสามารถตรวจสอบผู้นำได้ทุกขณะ ผู้นำที่คลุกอยู่กับฐานที่ต้องเผชิญกับความขัดแย้งระหว่างทุนกับแรงงานโดยตรงสามารถพัฒนาจิตสำนึกทางชนชั้น ยืนหยัดในการต่อสู้และเป็นปากเสียงให้กับคนงานชั้นล่างได้ นอกจากนี้ การทำงานเชิงเครือข่ายยังเปิดโอกาสให้คนงานกลุ่มย่านอุตสาหกรรมสามารถทำงานร่วมกับองค์กรอื่นที่ไม่ใช่องค์กรแรงงาน เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน สมัชชาคนจน สามารถระดมทรัพยากรมาใช้ร่วมกันเพื่อจัดการศึกษาแก่สมาชิก และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน ดังนั้น ที่ผ่านมากลุ่มย่านอุตสาหกรรมจึงเป็นพลังสำคัญที่ขับเคลื่อนประเด็นทางสังคมให้เคลื่อนไปข้างหน้าโดยเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวกับคนงานหญิง เช่น การรณรงค์กฎหมายประกันสังคม สิทธิการลาคลอด 90 วัน การจัดตั้งศูนย์เลี้ยงเด็ก และการรณรงค์เรื่องสถาบันคุ้มครองสุขภาพ ความปลอดภัย และสิ่งแวดล้อมในสถานประกอบการ การรวมตัวของคนงานกลุ่มย่านอุตสาหกรรมเป็นพลังสำคัญในการต่อรองกับสภาแรงงาน เพื่อให้ข้อเรียกร้องของคนงานจากหน้าถูกกำหนดเป็นประเด็นสำคัญในการเคลื่อนไหวของขบวนการแรงงาน ขณะเดียวกัน เป็นฐานที่ใช้ในการระดมคนงานออกมาเคลื่อนไหวในประเด็นที่นอกเหนือแรงงาน เช่น เรื่องสิทธิสตรีในวันสตรีสากล ฯลฯ

ตารางที่ 7 เปรียบเทียบจำนวนกรรมกรชาย-หญิงในองค์กรแรงงานที่สำรวจได้

ชื่อองค์กรและจำนวน	จำนวนกรรมกร		
	รวม (ร้อยละ)	ชาย (ร้อยละ)	หญิง (ร้อยละ)
สภาองค์การลูกจ้าง รวม 8 แห่ง	219 (100%)	157 (71.69%)	62 (28.31%)
สหพันธ์แรงงาน รวม 11 แห่ง	169 (100%)	138 (81.66%)	31 (18.34%)
สมาคมพนักงานรัฐวิสาหกิจ รวม 32 แห่ง	724 (100%)	623 (86.05%)	101 (13.95%)
กลุ่มสหภาพแรงงาน รวม 6 แห่ง	107 (100%)	73 (68.22%)	34 (31.76%)
รวม	1219	991	228

ที่มา: บัณฑิตย์ ธนชัยเศรษฐวุฒิ, 2542: 41

จากสถิติเหล่านี้ นโยบายการพัฒนาที่มุ่งไปสู่ความเป็นประเทศอุตสาหกรรมนั้น ขาดมาตรการและการพัฒนาระบบขึ้นมารองรับการป้องกันและแก้ปัญหา การพัฒนาอุตสาหกรรมที่ได้มาจึงต้องจ่ายด้วยต้นทุนที่สูงโดยเฉพาะต้นทุนด้านสุขภาพ การบาดเจ็บและพิการของคนงานไทยจ่ายซ้ำแล้วซ้ำเล่าทุกปี แต่สังคมไม่ค่อยตระหนักถึงความเสียหายทั้งตัวผู้ใช้แรงงานก็มองข้ามปัญหานี้ด้วย เพราะต่างให้ความสำคัญกับเรื่องการมีงานทำและค่าจ้าง ส่วนปัญหาสุขภาพและความปลอดภัยในการทำงานเป็นเรื่องไกลตัว เป็นเรื่องของรัฐและผู้เชี่ยวชาญ ปัญหาสุขภาพเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล ไม่เป็นผู้ถูกกระทบก็ไม่ว่าไม่เดือดร้อนแต่ถ้าได้ประโยชน์ ก็ได้ด้วยโดยไม่ต้องเข้าร่วมต่อสู้ (free rider) ต้องรอจนเกิดโศกนาฏกรรมเคเดอร์เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2536 ซึ่งสังเวชีวิตคนงานไป 188 คน คนงานจึงเริ่มตระหนักถึงปัญหาวิกฤตทางสุขภาพที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างและระบบทุนนิยมที่แสวงหากำไรโดยเอาชีวิตของคนงานเป็นต้นทุน อาจกล่าวได้ว่า โศกนาฏกรรมเคเดอร์เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการปฏิรูปโดยคนงานหญิงและการแสวงหาทางเลือกเพื่อชีวิตที่ดีกว่า การขับเคลื่อนนี้ได้อาศัยการประสานพลังของหลาย ๆ ส่วน ที่มีเป้าหมายร่วมกันเพื่อสร้างกระแสสังคมไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบาย ซึ่งที่จริงแล้ว ก็เป็นประสบการณ์ที่คนงานหญิงได้มาจากความสำเร็จการเคลื่อนไหวการกำหนดนโยบายลาคลอด 90 วัน

4. คนงานหญิงกับการรณรงค์ลาคลอด 90 วัน

ในปี พ.ศ. 2533 ในสมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ได้มีแรงงานสตรีจากกลุ่มย่านอุตสาหกรรมต่างๆ ได้ร่วมกันจัดเวทีสตรีสากล 8 มีนาคม ในการอภิปรายและนำเสนอประเด็นปัญหาหลายอย่างที่คนงานหญิงได้รับผลกระทบ เช่น ระยะเวลาการทำงานที่ยาวนานเกินกว่าที่กฎหมายกำหนดคือ 12-20 ชั่วโมง การขาดการมีส่วนร่วมของแรงงานหญิงในขบวนการแรงงาน สภาพแวดล้อมการทำงานที่เลวร้าย ระบบการทำงานเป็นกะ ปัญหาสุขภาพและอนามัย และได้มีการเสนอการขยายเวลาของการลาคลอดให้มากขึ้นกว่าเดิมคือ จาก 60 วันได้รับค่าจ้างแค่ 30 วัน เป็น 90 วัน โดยได้รับค่าจ้างเต็มโดยมีเหตุผลว่า ภารกิจการเป็นแม่ของผู้หญิงไม่ควรถูกมองข้ามความสำคัญไป เพราะการลาคลอดเป็นการลาจากงานหน้าที่หนึ่งเพื่อไปปฏิบัติหน้าที่อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีได้มีความสำคัญน้อยกว่า หรือเป็นงานที่เบากว่าแต่อย่างใด เป็นภาระการผลิตคนรุ่นต่อไปเพื่อการดำรงอยู่ของสังคม

จากกระแสของการเรียกร้องของคนงานในปี 2533 ทำให้เกิดการการทำงานร่วมกัน คิดร่วมกันและรณรงค์ร่วมกันระหว่างองค์กรแรงงาน องค์กรพัฒนาเอกชนด้านแรงงาน นักวิชาการ โดยตั้งเป็นคณะกรรมการรณรงค์สิทธิลาคลอด 90 วัน และเป็นกระแสต่อเนื่องของการเรียกร้องปกป้องสิทธิการผลิตทดแทนแรงงานรุ่นใหม่ (reproductive right) โดยเฉพาะประเด็นหลักของการเรียกร้องคือ การลาคลอด 90 วันของคนงานหญิงจะต้องได้รับค่าจ้างเต็มจึงเป็นกระแสหลักในช่วงนั้น (จะเด็ด เขาวิลโล และบัณฑิต เป้นวิเศษ, 2541)

"กลุ่มบูรณาการแรงงานสตรี" (Woman Workers' Unity Group) เป็นการรวมกลุ่มของนักสหภาพแรงงานสตรีกลุ่มหนึ่งเมื่อปี พ.ศ. 2535 มีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมบทบาทและการมีส่วนร่วมของแรงงานหญิงในสหภาพแรงงาน เป็นสถานที่ที่คนงานหญิงจะคอยดูแลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และร่วมกันผลักดันการแก้ไขกฎหมาย ระเบียบข้อบังคับที่ก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมแก่ผู้ใช้แรงงานสตรี กลุ่มบูรณาการแรงงานสตรี ซึ่งมีคุณอรุณี ศรีโต (พนักงานสหภาพแรงงานไทยเกรียง) เป็นประธาน ได้เป็นผู้นำคนสำคัญในการเคลื่อนไหวประเด็นลาคลอด 90 วัน โดยได้รับค่าจ้างเต็ม เป็นการขับเคลื่อนโดยการตั้งประเด็นการถกกันทางด้านแนวคิด การใช้สื่อเป็นเวทีการแลกเปลี่ยนและขยายผล

และการสร้างพันธมิตรแนวร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนและชนชั้นกลาง จนประเด็นลาลอด 90 วันกลายเป็นเรื่องสาธารณะ และท้ายสุด ด้วยการเดินขบวนของคนงานหญิงไปยังบ้านนายกรัฐมนตรี เพื่อแสดงถึงเจตนารมณ์และความชอบธรรมในการต่อสู้ จนกระทั่งประสบความสำเร็จเมื่อรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ) ออกประกาศให้ลูกจ้างหญิงมีสิทธิลาคลอดได้ 90 วัน ตั้งแต่วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ.2536 โดยรับค่าจ้างจากนายจ้างไม่เกิน 45 วัน (ส่วนอีก 45 วันรับจากกองทุนประกันสังคม) (บัณฑิตย์ ธนชัยเศรษฐวุฒิ, 2542)

ในช่วงแรก กลุ่มบูรณาการแรงงานสตรี เน้นการเคลื่อนไหวสิทธิลาคลอด 90 วัน ต่อมาเมื่อเกิดโศกนาฏกรรมเคเดอร์ขึ้น กลุ่มฯได้เน้นการเคลื่อนไหวเกี่ยวกับปัญหาสุขภาพความปลอดภัยของคนงานมากขึ้น และเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดตั้ง "คณะกรรมการรณรงค์สุขภาพและความปลอดภัยของคนงาน" ซึ่งรณรงค์ให้รัฐบาลประกาศวันที่ 10 พฤษภาคมของทุกปีเป็นวันความปลอดภัยแห่งชาติ ให้มีคณะกรรมการความปลอดภัยในทุกระดับนับตั้งแต่โรงงานถึงระดับจังหวัด และเรียกร้องให้ออกพระราชบัญญัติ ว่าด้วยการจัดตั้งสถาบันคุ้มครองสุขภาพ ความปลอดภัย และสิ่งแวดล้อมในสถานประกอบการ

5. การเคลื่อนไหวกรณีโศกนาฏกรรมเคเดอร์: ความรุนแรงเชิงโครงสร้างและการต่อสู้ของแรงงานหญิง

กรณีไฟไหม้โรงงานของเด็กเล่นที่นครปฐม จังหวัดรอบนอกของกรุงเทพมหานคร โรงงานแห่งนี้ผลิตตุ๊กตาเพื่อส่งออก เป็นการผลิตรายได้ระบบสัญญาโดยบริษัทข้ามชาติในสหรัฐอเมริกาเป็นผู้ว่าจ้าง ส่วนผู้ลงทุนเป็นชาวฮ่องกงและไต้หวัน และมีนายทุนไทยเป็นผู้ถือหุ้นรายใหญ่ โดยบริษัทแม่เป็นผู้รับซื้อสินค้าที่ผลิตขึ้นทั้งหมด และเป็นผู้จำหน่ายรายใหญ่ในตลาดยุโรป และสหรัฐอเมริกา โดยเฉพาะในช่วงเทศกาลวันคริสต์มาสและปีใหม่ "ตุ๊กตา" ที่ดูแสนจะน่ารัก แต่เบื้องหลังที่มาคือ เรื่องราวจากเก้าอี้ถ่าน ชีวิตและเลือดเนื้อของคนงานหญิง

เนื่องจากเหตุการณ์เพลิงไหม้โรงงานผลิตตุ๊กตาเคเดอร์ ที่อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม มีความสำคัญต่อขบวนการแรงงานหญิงในการเรียกร้องให้มีพระราชบัญญัติ การจัดตั้งสถาบันคุ้มครอง สุขภาพความปลอดภัย และสิ่งแวดล้อมในสถานประกอบการ จึงขอนำรายละเอียดของสถานการณ์มากล่าวไว้ ณ ที่นี้ (จากรายงานของกระทรวงมหาดไทย)

เพลิงไหม้โรงงานเคเดอร์

เกิดอุบัติเหตุเพลิงไหม้ที่โรงงานผลิตตุ๊กตา ของบริษัทเคเดอร์ อินดัสเตรียล ไทยแลนด์ และ บริษัทไทยจิฟู อินเตอร์เนชั่นแนล จำกัด เลขที่ 22/14-17 หมู่ที่ 6 ถนนพุทธมณฑลสาย 4 ตำบลกระทุ่มล้ม อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2536 เวลาประมาณ 16.30 น. โดยเพลิงได้เริ่มลุกไหม้ขึ้นที่บริเวณอาคารหลังที่ 1 ชั้นล่าง และได้ไหม้ลุกลามต่อไปยังอาคารข้างเคียงจนทำให้อาคารจำนวน 3 หลังเสียหายและพังทลายลงจนหมดเป็นผลให้คนงานทั้งชายและหญิงซึ่งกำลังปฏิบัติงานอยู่ขณะนั้นประมาณ 1,800 คน ได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก

สาเหตุของการเกิดอุบัติเหตุจนทำให้มีผู้ได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตเป็นจำนวนมากในครั้งนี้ ยังอยู่ในระหว่างการดำเนินการสืบสวนและสอบสวนของเจ้าหน้าที่ โดยมีข้อสันนิษฐานถึงสาเหตุร่วมอยู่ 3 ประเด็นดังนี้ 1. เกิดจาก

ความประมาท 2. เกิดจากการดำเนินการก่อสร้างที่ผิดแบบและไม่ได้มาตรฐานในโครงสร้างอาคาร ทำให้เกิดการพังทลายลงขณะเกิดเหตุ และ 3. การจัดระบบความปลอดภัยเรื่องบันไดหนีไฟไม่ดีพอ เนื่องจากจำนวนที่มีไม่เพียงพอและเหมาะสม รวมถึงอาจมีการปิดล็อกประตูอยู่ตลอดแม้จนกระทั่งขณะเกิดเหตุการณ์

ผลกระทบ

1. การเสียชีวิต จากอุบัติเหตุเพลิงไหม้ครั้งนี้ ทำให้มีผู้เสียชีวิตทั้งหมดจำนวน 188 ราย เป็นเพศหญิงมากกว่าเพศชาย สามารถจำแนกจำนวนผู้เสียชีวิตตามเพศและตามสถานที่พบและรวบรวมศพได้ดังนี้

ลำดับ	สถานที่	จำนวน				หมายเหตุ
		ชาย	หญิง	ระบุไม่ได้	รวม	
1.	สถาบันนิติเวช	16	165	1	182	นำส่งสถาบันนิติเวชโดยมูลนิธิป่อเต็กตึ๊งและมูลนิธิร่วมกตัญญู จากสถานที่เกิดเหตุจำนวน 177 ราย และ รับจาก ร.พ. ศรีวิชัย 2 มารวมอยู่ จำนวน 5 ราย
2.	รพ.เกษมราชบุรี	-	3	-	3	
3.	รพ.ศิริราช	-	1	-	1	
4.	รพ.รามาริบัติ	-	1	-	1	
5.	รพ.ศรีวิชัย 2	-	1	-	1	ข้อมูลผู้เสียชีวิตทั้งหมดที่ รพ.นี้ 6 ราย รับศพไปรวมอยู่ที่สถาบันนิติเวชก่อนหน้านั้นแล้ว 5 ราย
รวม		16	171	1	188	

ที่มา : รายงานจากศูนย์ข้อมูล กระทรวงมหาดไทย

2. การสูญหาย ได้รับรายงานมีผู้สูญหายจากเหตุการณ์เพลิงไหม้ในครั้งนี้เป็นจำนวน 121 ราย

3. การได้รับบาดเจ็บ มีผู้ได้รับบาดเจ็บจากอุบัติเหตุครั้งนี้ เข้ารับการรักษาจากโรงพยาบาลต่างๆ ทั้งของภาครัฐและเอกชน รวม 22 แห่ง ได้รับรายงานจำนวนผู้บาดเจ็บเข้ารับการรักษาทั้งสิ้น 497 ราย (ไม่นับรวมผู้เสียชีวิตที่โรงพยาบาล 11 ราย และไม่นับซ้ำผู้ที่ได้รับการส่งต่อระหว่างสถานบริการ ขณะได้รับการรักษาจำนวน 9 ราย)

การต่อสู้เพื่อสิทธิคนงานเคเดอร์

โศกนาฏกรรมเคเดอร์นี้ สามารถป้องกันได้ด้วยการมีระบบการตรวจสอบโรงงานที่มีประสิทธิภาพ และหน่วยงานราชการที่ “เปิดกว้าง” ให้ฝ่ายแรงงานได้เข้ามามีส่วนร่วมในเรื่องสุขภาพและความปลอดภัยในโรงงาน ประเทศไทยไม่สามารถนิ่งนอนใจกับเหตุการณ์อันเศร้าสลดที่เกิดขึ้นกับคนงาน “การตายหมู่ของคนงาน” ในโรงงานที่ทันสมัย ที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุนจากรัฐบาล กรณีเคเดอร์ก่อให้เกิดคำถามมากมาย ดังเช่น ความไม่มีประสิทธิภาพของระบบราชการ การขาดการประสานงานระหว่างหน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบด้านสุขภาพและความปลอดภัย การทุจริตคอร์รัปชันของเจ้าหน้าที่รัฐด้านตรวจสอบโรงงาน การรับผลประโยชน์ของนักการเมืองจากนายทุน ความหมกมุ่นของนายทุน

ต่อทำไมมากกว่าชีวิตคนงาน สภาพแวดล้อมความปลอดภัยของคนงานที่ขาดมาตรฐาน และความไม่พอเพียงของระบบค่าชดเชยที่เป็นธรรม

ในต่างประเทศ ผู้นำสหภาพแรงงานและผู้เชี่ยวชาญด้านอศศภัย จะเป็นบุคคลกลุ่มแรกที่เข้ามาถึงโรงงานเมื่อเกิดอุบัติเหตุไฟไหม้ แต่กรณีประเทศไทย กลุ่มที่เข้ามาจัดการกับเหตุการณ์กรณีไฟไหม้โรงงานเคเดอร์ คือ เจ้าหน้าที่ตำรวจและมูลนิธิเอกชนเพื่อปฐมพยาบาล สหภาพแรงงานของคนงานเคเดอร์ เป็นสหภาพแรงงานเล็กที่มีสมาชิกเพียง 300 คน นำโดยคนงานชาย ขณะที่คนงานในโรงงานทั้งหมดกว่า 2,000 คน ส่วนใหญ่เป็นคนงานหญิง เป็นสหภาพแรงงานที่ไม่ค่อยมีบทบาทมาก ขาดประสบการณ์และอำนาจต่อรอง ดังนั้น ภายหลังจากเหตุการณ์ไฟไหม้ สหภาพแรงงานล้มลงและคนงานแตกกระจัดกระจายไป ขณะที่หน่วยงานของรัฐที่เข้าไปช่วยเหลือ คือ ต่างหน่วยต่างไป ขาดการประสานกัน ทำให้เกิดความสับสนและความล่าช้าในการช่วยเหลือ ครอบครัวผู้เสียชีวิตต้องติดต่อเพื่อขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานราชการที่กระจัดกระจายอยู่ตามกระทรวงต่างๆ ซึ่งเสียทั้งเวลาและค่าใช้จ่ายในการเดินทาง และปัญหาค่าชดเชยที่ได้รับตามกฎหมายที่ไม่เพียงพอที่จะแก้ไขปัญหาค่าความเดือดร้อนและผลกระทบระยะยาวต่อครอบครัวผู้เสียชีวิตและบาดเจ็บได้

วันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2536 "คณะทำงานติดตามการช่วยเหลือคนงานเคเดอร์" ได้ก่อตั้งขึ้นจากความร่วมมือขององค์กรแรงงานในพื้นที่ (กลุ่มคนงานย่านอ้อมน้อย-อ้อมใหญ่) ผู้นำแรงงาน นักวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อช่วยเหลือให้คนงานและครอบครัวได้รับสิทธิประโยชน์ต่างๆ อย่างสะดวกรวดเร็ว และเปิดให้มีการเจรจาให้นายจ้างออกมารับผิดชอบต่อการสูญเสียชีวิต และครอบครัวผู้เสียชีวิตอย่างเป็นธรรม และเพื่อเรียกร้องต่อภาครัฐให้นายจ้างมาดำเนินคดีและชดเชยความเสียหายอย่างเป็นธรรมเพื่อเป็นบรรทัดฐานทางสังคมต่อนักลงทุนที่ขาดความรับผิดชอบต่อสังคม คณะทำงานฯ ซึ่งมาจากตัวแทน 20 องค์กร จึงได้เร่งดำเนินการในเรื่องต่อไปนี้

1. การจัดตั้งศูนย์ประสานงานของคณะทำงานฯ เพื่อสนับสนุนคนงานเคเดอร์โดยใช้สำนักงานขององค์กรพัฒนาเอกชนที่อยู่ใกล้โรงงาน หรือศูนย์วัฒนธรรมของคนงาน อ้อมน้อย - อ้อมใหญ่เป็นสถานที่ในการประสานงาน
2. ยื่นข้อเสนอขอเรียกร้องต่อนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทย สำหรับมาตรการเร่งด่วนเพื่อช่วยเหลือเหยื่อไฟไหม้โรงงานเคเดอร์

ข้อเรียกร้องประกอบด้วย

- การก่อตั้งคณะกรรมการร่วมระหว่างแรงงานกับฝ่ายราชการในการติดตามความช่วยเหลือ
- การให้ความช่วยเหลือต่อครอบครัว ญาติผู้เสียชีวิต ทางด้านการเงินและการดำเนินการทางกฎหมาย
- การจัดตั้งศูนย์ช่วยเหลือผู้ประสบภัย แบบ One-stop service เพื่อความสะดวกต่อคนงานในการติดต่อหน่วยงานของรัฐเรื่องความช่วยเหลือต่างๆ ได้พร้อมกัน เช่น กรมประชาสงเคราะห์ ประกันสังคม กองทุนเงินทดแทน ตำรวจ และบริการด้านการรักษาพยาบาล
- มีการรวบรวมรายชื่อผู้บาดเจ็บและเสียชีวิต จำนวนคนงานที่เข้าทำงานในวันเกิดเหตุและประกาศเป็นทางการเพื่อให้ทราบจำนวนผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตที่แน่นอน

ภายหลังจากที่ได้เข้าพบรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทย พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ เพื่อตอบสนองข้อเรียกร้องของกลุ่มคนงาน จึงได้มีการแต่งตั้งคณะทำงานเฉพาะกิจเพื่อติดตามการให้ความช่วยเหลือกับเหยื่อโรงงานเคเดอร์ และจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติงานขึ้นที่บ้านก้านกล้วยใกล้โรงงานเคเดอร์ การทำงานในศูนย์ฯ แบ่งออกเป็น 7 ฝ่ายคือ ฝ่ายเจรจาสิทธิออก

กฎหมาย ฝ่ายสงเคราะห์ช่วยเหลือ ฝ่ายกฎหมาย ฝ่ายจัดหางาน ฝ่ายข้อมูล ฝ่ายประชาสัมพันธ์ และฝ่ายสวัสดิการแรงงาน โดยหลักการทำงานจะเน้นการทำงานร่วมกันระหว่างฝ่ายแรงงาน รัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ

3 เดือนภายหลังการเจรจากับบริษัทฯ นับตั้งแต่การรวมกลุ่มญาติ ครอบครัวผู้บาดเจ็บและเสียชีวิต การรณรงค์ขอยกคดีสินค้าเคเดอร์ในฮ่องกง การเดินขบวนประท้วงหน้าตึก CP และการเจรจาบนโต๊ะโดยการดึงข้าราชการมาเป็นผู้สนับสนุนใกล้ชิด ทางโรงงานเคเดอร์จึงยอมตกลงชดเชยค่าเสียหายต่อญาติ ครอบครัวผู้เสียชีวิตรายละ 300,000 บาท และรับผิดชอบสงเคราะห์ค่าเล่าเรียน และเงินช่วยเหลือบุตรของเหยื่อผู้เสียชีวิตโดยโอนเงินให้มูลนิธิสหไทย เป็นผู้จัดการและติดตามผล เมื่อมี “การจ่ายค่าชดเชย” แล้ว หลายคนคงมองว่า เรื่องก็ “จบ” หน่วยงานของรัฐพอใจที่ความขัดแย้งได้รับการแก้ไข ไม่มีการเดินขบวน และเจ้าของโรงงานรู้สึกมั่นใจว่าพวกเขา (ฝ่ายจัดการ) ไม่ต้องถูกดำเนินคดีอาญา และยี่ห้อสินค้ายังขายได้และไม่ถูกตัดใบสั่งผลิต (order) แต่สำหรับญาติ ครอบครัวผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตแล้ว พวกเขายังคงต้องเผชิญกับสถานการณ์ที่ล่อแหลม จนลงเพราะขาดความมั่นคงรายได้หรือพิการ ครอบครัวแตกสลาย และเด็กสูญเสียอนาคต

ในปี พ.ศ. 2539 หรือ 3 ปีภายหลังโศกนาฏกรรมเคเดอร์ มูลนิธิอารมณ พงศ์พจน์ ได้ทำการสำรวจกลุ่มครอบครัวของเหยื่อผู้เสียหาย 30 ครอบครัว และผู้บาดเจ็บสาหัสอันเนื่องจากเหตุการณ์ไฟไหม้โรงงาน พบว่า มีผลกระทบไม่ใช้แต่เฉพาะตัวบุคคลเท่านั้นแต่ยังเกี่ยวพันถึงครอบครัวและบุตรด้วย ซึ่งเป็นปัญหาระยะยาว สิ่งที่เป็นปัญหามากก็คือ ปัญหาเกิดขึ้นกับเด็กภายหลังที่สูญเสียแม่ต้องอยู่อาศัยกับปู่ย่าตายายเนื่องจากพ่อไปแต่งงานใหม่ ขาดความอบอุ่น และคนดูแลกลายเป็นคนก้าวร้าว การพัฒนาคือ แทนที่จะทำให้คนมีอนาคตที่ดีขึ้น แต่อีกด้านหนึ่งนำมาสู่ครอบครัวแตกแยก คนงานบางส่วนเจ็บป่วยรุนแรงถึงขั้นพิการ ไม่สามารถกลับเข้ามาทำงานได้ ต้องยากจนลง มีร่างกายทรุดโทรมเพราะโรคแทรกซ้อน ขาดคนดูแลและรักษาพยาบาล (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2540)

โศกนาฏกรรมเคเดอร์ชี้ให้เห็นว่า บรรษัทข้ามชาติซึ่งบริหารจัดการการผลิตโดยจ้างงานในแต่ละประเทศทำเพื่อลดต้นทุน ไม่ได้เป็นนายจ้างที่ดีของประเทศ เพราะพวกเขาส่วนใหญ่มุ่งการลงทุนที่แสวงหาแรงงานราคาถูกโดยโยกย้ายฐานการผลิตไปเรื่อยๆ เพื่อรักษาความได้เปรียบในการแข่งขันและกำไรสูงสุด โดยปราศจากการคำนึงถึงต่อผลกระทบทางสังคมที่ตามมา และเมื่อเกิดเหตุโศกนาฏกรรมขึ้นก็หนีความรับผิดชอบโดยไม่มีกลไกใดๆ ในระดับประเทศหรือเหนือประเทศที่จะนำนักลงทุนต่างชาติที่กระทำความผิดและมีข้อกล่าวหาทางอาญาเพื่อมาพิจารณาความผิดและมาดำเนินคดีในประเทศได้ ดังนั้น รัฐบาลจะทำอะไรเพื่อทำให้เกิดการลงทุนและการค้าที่มีจริยธรรม (ethical trade) โดยเฉพาะในยุคปัจจุบัน ที่เส้นแบ่งพรมแดนระหว่างประเทศได้ถูกละลายลงเพราะกระแสโลกาภิวัตน์!

แต่กรณีเคเดอร์ ก็ให้บทเรียนและประสบการณ์การทำงานที่สร้างสรรค์กับหลายฝ่ายที่สำคัญคือ

- ศูนย์ผู้ประสบภัยช่วยเหลือคนงานเคเดอร์ ทำงานช่วยเหลือได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ เพราะเป็นการระดมเอาหน่วยงานของรัฐที่กระจายและขาดการประสานมาไว้ในที่แห่งเดียวกัน (One stop service center) จึงทำให้เกิดการทำงานที่ครบวงจรและประสานกันเพื่อให้การบริการ

- การทำงานเรื่องความปลอดภัยเป็นประเด็นบวก และไม่นำมาสู่การเผชิญหน้า ดังเช่นการเรียกร้องการขึ้นค่าจ้าง เพราะฉะนั้น คนงานสามารถหาแนวร่วมได้อย่างกว้างในการเคลื่อนไหวโดยเฉพาะสื่อมวลชนสามารถทำให้ประเด็นสุขภาพความปลอดภัยเป็นประเด็นสาธารณะเคลื่อนไหวเพื่อขยาย “การจัดตั้ง” และสร้างความเข้มแข็งและแนวร่วมให้กับองค์กรแรงงานได้